

BIBLIOTEKA

E

85H-31

T-83

GJIROKASTER

SHIFRA

PËRRENJTË

PERTEF ISUFI

ROMAN

891. P83 - 31

T. 83

PERTEF ISUFI

S

PËRRENJTË

ROMAN

~~5627~~

7871

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

KAPITULLI I PARË

Batos as që i vajti në mendje fare të pyeste se kush ishte pas derës. «Ndonjë myshteri, mendoi tek ecte çalë-çalë për nga dera, që i dhimset vllaga e punës.» E, sipas zakonit të tij i hoqi shulin derës dhe e hapi krejt njërin kanat. Përpara tij, nën dritën e zbetë të hënës, ai shqoi dy silueta njerëzish.

— Tungjatjeta, xha Bato! — përshëndeti ai që u ndodh më pranë derës. Pas tij përshëndeti dhe ai tjetri.

Batua po mendohej. Nuk ishte i bindur në e kish dëgjuar ndonjëherë zërin e atij që foli i pari...

— Mirësevini, — ua ktheu më në fund Batua ftohtë.

— A pret mysafirë? — pyeti ai që përshëndeti i pari.

Batua ja ktheu aty për aty:

— Këtu nuk është vend për mysafirë. Kjo derë është mësuar të presë vetëm myshterinj, bukë...

— Po kusar? — foli i panjohuri.

— Ehë, s'ka mbetur gjësendi për kusarët, veç katër mureve.

Të panjohurit qeshën.

— Siç po e sheh, ne jemi kallinj pa bukë, prandaj, si të duash.

— Bujrum, bujrum, — foli me të njëjtën ftohtësi millonai, — se llafet e tepërta janë vërtet pa bukë. — Dhe u hapi udhë, që të futeshin brenda, pa e mbaruar fjalën.

«Epo. ç'djaj të jenë këta? — i shkoi nëpër mendje

Batos, ndërsa po mbyllte derën. — Kusarë nuk janë një herë. Se ata lanetër njihen që në të folur... Mos janë nga ata komitet?... Le të jenë ç'të jenë, tani u pa kjo punë! — Dhe vajti pas tyre.

— Qysh je, more xha Bato, qysh ke qenë, a?

Plaku rrudhi ballin. Tani sepse ju duk më i njohur ai zë. Mori kandilin dhe ja afroi te fytyra atij që posa foli.

— Po pse, ore, ti qafir paske qenë? Dhe nuk më dhe hiç të njohur, more i pahair, hë!.. Uluni, de, uluni dhe mos më nusëroni kështu!

Mustafai qeshi dhe e ngjeshi përsëdyti pas gjoksit, ndërsa e puthte ndër faqet e parruara.

— Si gjemba drize i ke këto të shkreta qime, — i tha pastaj me të qeshur.

— Dhe në i kam, i kam për veten time dhe për plakën, — ja ktheu Batua. — Se mos të vura litarin në fyt që të më puthje pa derman!.. Po këtë nga e kemi? Si shumë nusëroka ky.

— Një shoku im. Nga këto anë është. Quhet Aleks.

— Qysh, qysh, ma the atë emrin?... Aleks? Epo, mos na gënje tani, se nga anët tona nuk ka kësi emrash. Mustafai buzëqeshi.

— Nuk të gënjej, xha Bato.

Plaku seç murmuriti. U ulën mbi thasët. Batua nxori kutinë e duhanit dhe ja zgjati së pari Aleksit.

— Prit, — i tha, dhe nxori kuletën e tij të vjetër, të lidhur me një spango. — Më duket se më kanë mbe-tur dhe nja dy letra. I ruaj për ndonjë mik, se vetë e pi me çibuk. Kjo letra çoj ma jep si kashtë fare të mallkuarin.

— Domethënë, ne na quan miq, në mos gabohem, — e ngacmoi për herë të parë Aleksit.

Batua ndërroi pamje një çast.

— S'të njoh. Këtë njoh unë, — dhe bëri me kokë nga Mustafai. — Dhe me këtë një herë jam pjekur. Çoj më është dukur me kripë ky lanet. — E vështroi një hop në kokërdhok Aleksin, pastaj i shkeli synë Mustafait. Të porsaardhurit qeshën.

— Të thashë, të thashë, — ju drejtua Mustafai Aleksit. — Dhe hajde mos ta duash me shpirt këtë njeri! Millonai ngrysi vetullat.

— Hë, ç'i the, more haramsëz, apo që nuk do të më jepnit të njohur!

— Ashtu i thashë, — e ndërroi bisedën Mustafai, buzagaz. — Do t'i japim një të trembur xha Batos, që të mos e harrojë mot e jetë...

— O, na bëre për të qeshur, s'e sheh, a! Do trembte lugati lugatin.

Mustafai dhe Aleksit zunë të qeshnin, pa ja hequr sytë plakut që dinte të mbahej aq serioz.

— Qenkeni me të vërtetë plak i lezetshëm, — foli përmes të qeshurit Aleksit. — Më ka folur Mustafai për juve, por nuk e merrja me mend.

Batua i nguli një shikim sa të vëngër, aq dhe të rreptë e qortues.

— Jo, more, — ju kërkimit pastaj, tek e vështronte në dritë të syrit. — Ashtu, hë! Nuk qenke fare pa të, jo.

Batua ja tha me aq seriozitet këto fjalë, sa që Aleksit i ngriu e qeshura ndër buzë. Kurse Mustafai vazhdonte të qeshte pa teklif dhe me shpirt.

— Të më falësh, xha Bato, por nuk ta pata për të keq, — u mundua të çfajësohej Aleksit.

Batua ju kthye Mustafait:

— Doni të hani?

— Po qe se të ndodhet gjësendi.

— Bukë triditëshe, e mykur.

— S'ka gjë, e pranojmë.

— Thatë fare.

— S'kemi asnjë kundërshtim.

Batua tundi kokën dhe nisi të ngrihej me ndihmën e shkopit. («A, po ti ta ha kokën me të mirë, more i paudhë i çeqos!»)

Mustafai nisi të kundronte rrethrotull.

— Pse nuk punon mulliri, xha Bato? — e pyeti.

— Çë, gur, a?-ja ktheu Batua që andej tutje. — Është katandisur kaposhi një thellë, biro. Në tërë këtë

goxha krahinë, të të katandiset mulliri me nja dhjetë myshterinj në ditë, kjo s'ka bërë vaki. Të vesh duart në kokë, ore! — Dhe u hapi përpara një thes të mbledhur. Kulaçi që kishte mbështjellë në të, avullonte. E ndau në copa dhe iku përsëri.

Pas pak u kthye me një kupë të drunjte mes duarve. U ul në vendin e tij. Mustafai mori një copë kulaç dhe e nduku. Tundi kokën dhe qeshi.

— Hë, sikur na the se kishe bukë të mykur.

Batua s'ja vuri veshin. «E kush do të ishte ai, që do të të nxirrte bukë të mykur ty, more haramsëz i çeqos!» — tha me mendje. I hoqi kapakun kupës dhe e lëshoi me kujdes midis copave të bukës.

— Po këtë, ç'e ke, xha Bato? — e pyeti Mustafai.

— Një çikë shëllirë. Ma solli sot një myshteri i përtejllumit. Keni një çikëz fat, keni, se do ta hanit vërtet thatë.

Mustafai ngjau një kafshatë në shëllirën e gjalpiti. Ashtu bëri dhe Aleksii.

— Pse nuk thua që na kënaqe, — foli duke u mbllacitur me oreks Mustafai. — Kushedi sa kam pa shijuar kulaç të grunjte të ngrohtë me shëllirë. Ta hoqëm nga goja.

Batua i hodhi një vështrim të shpejtë dhe qortues.

— Mos llotot kur ha, se po na mbytesh, atë të bësh, — ju shkreh pastaj, tek ngjyente bukën.

Dy të tjerët qeshën.

— S'ja kemi frikën kësaj, — foli Mustafai, — se Poçemi ka ujë sa të duash.

— Nuk kisha ngrënë ndonjëherë bukë me shëllirë, — foli Aleksii, pa ju drejtuar askujt. — Qenka e shijshme.

— Mua më pëlqen shumë, — u hodh shoku i tij.

— O, gjë e bukur fort, s'e shikoni! — ua priti plaku. Pastaj ju drejtua Aleksit: — Nuk di nga ju kemi e ç'zakone keni, mor bir. Se, i themi një fjale ne, fshat e zanat, derë e tabijat. Një gjë të dish ti. Po erdhe në këto anët tona dhe të nxorën për të ngrënë bukë me shëllirë, me

reani apo me urrël, dije mirë se ka vajtur tek nuk mban më. Ja kështu, mor bir!

Aleksj vështroi Mustafanë. Ky i fundit pohoi me kokë. Nuk foli, se e kishte mbushur gojën plot. Kishte shumë uri. Bile Batua, tek e shikonte ashtu, duke i futur kafshatat njerën pas tjetrës, tha me vete: «Të shkretët djem, kushedi që kur kanë pa ngrënë!...»

— Kasëmin, a ta ka zënë syri këto ditë? — pyeti Mustafai.

— Këtu u gdhi njënatzaj, — foli Batua. — Ja, sikundër ju, dhe ai vërtitej ditë e natë këtyre anëve. I duket sikur çoç bën, por një vërë në ujë po bën dhe ai...

— Hë, — qeshi Mustafai dhe vazhdoi, më tepër për ta ngacmuar. — E di unë, e ke zënë zët ti atë, qëkurse u bë shkak të mos vrisje Syrja aganë.

— O, gjë të bukur fort bëri, s'e sheh, a! Aferim i goftë! — shfryu plaku dhe nisi të mbushte çibukun.

Mustafai i foli seriozisht:

— Akoma nuk e ke kuptuar se nuk do të fitoje asgjë me atë rrugë që kishte vendosur? Ja, i zure pusi dhe e vrave. Në rregull gjer këtu. Po, a nuk më thua, do fitoje gjësendi pas kësaj?

— Nuk kam nevojë për fitime unë. Të më kënaqej një herë shpirti, pa në djall le të vente, mjaft që të shfryja dufin tim!

— Po do shuheshe me kuç e me maç, pa mirë.

Batua i nguli një shikim të vëngër, gjë që donte të thoshte se nuk ja vlente të vazhdohej më tej ajo bisedë.

— Keni ndonjë haber tjetër ju, ja, atë shihni, — foli pastaj Batua. — Nga ishit, a, nga po veni, a. Që inati është dëm i kokës, këtë e di unë...

Dy shokët qeshën.

— Të gjitha të reja janë tani, xha Bato, se plakati po vdesin, — e mori fjalën Mustafai. — Mirëpo, ke parë ti, që na ka pjellë groshi, sepse këto të rejtat po kërkojnë ca gjëra që plakave s'u vjen hiç mirë...

— E, e! — ju kanos Batua. — Mos më llafos çapraz

mua, por vençe. Nuk marr vesh ashtu, unë, majë më majë e degë më degë.

— Ka filluar të valojë kazani, xha Bato, — e mori fjalën Aleksî. — Është ngritur djemuria, tërë populli, dhe po kërkon liri, drejtësi.

— Çfarë drejtësie, atë që e ka ngrënë bisha, a?

— E, atë.

Batua ndezi çibukun dhe e hoqi nja dy herë radhazi.

— Ne e dimë që ti e do, se jemi llafosur një natë të tërë bashkë, apo harrove? — tha Mustafai.

— Eh, jo more, jo nuk harroj kollaj unë, sidoqë po na rrjedhin trutë nga pleqëria.

Mustafai buzëqeshi.

Batua psherëtiu.

— Qysh thoni, a do të merrni nga një sy gjumë tani, djema?

— Qejfi na i ka dhe shpirti na i do, or xha Bato, por kemi shumë udhë për të bërë.

— Si të doni, po mirë do të qe. Merak të mos kini këtu.

— Për këtë as që merakosemi, se e dimë te kush kemi ardhur, — tha Mustafai e pas një hopi ju drejtua shokut: — Si thua, Leksi, shtrihemi sa të qetësohemi pak?

Tjetri u tendos dhe ngriti supet, sikur desh të thoshte: «Nga ti varet, si të duash».

Mustafai vështrroi orën.

— Mirë, rrimë ndonjë sahat, — tha pastaj.

— Mirë do bëni, biro, se ju ka telekosur udha. Shtrihuni në atë shtratin tim. Është ca i gjerë ai, besoj se ju merr të dyve.

— Po, kulaçin e ngrohtë dhe shëllirën t'i hëngrëm; tani të të zaptojmë dhe shtratin! — u hodh Mustafai. — Po shtrihemi këtu, ne, mbi thasët...

— Shkoni, more, dhe shplodhuni rehat një copë herë, atë të bëni, se mua as që më flihet. Veç ç'të bëj që s'kam ç'bluaj, kjo ma punon keq mua!.. Shkoni, shkoni, se do ju marrë të dyve. Si petë byreku jeni edhe juve.

Mustafai i bëri shenjë me sy Aleksit. Pastaj ju drejtua plakut:

— Siç duket, e ke bërë të gjerë që të flesh ndonjëherë edhe me plakën, hë?

Për herë të parë gjatë asaj nate Batua mezi vuri buzën në gaz.

— Or, po nuk vjen, lanetja, se vallahi nuk do të qe keq, — ja ktheu pastaj shakasë.

Dy të rinjtë ja plasën gazit.

— Iku, ore, iku vapa me gushtin. E kam bërë të gjerë se xheku më vjen nganjëherë ai djali i madh.

Desh s'desh, më në fund Batua u bind që të shtrihej vetë në shtrat. Mustafai me Aleksin zunë të rregulloheshin dosido aty, mbi thasët.

— Xha Bato! — thirri Mustafai, pasi qe shtrirë prap-tas mbi thasët, me duart të kryqëzuara pas kokës.

— Hë, fol, mor bir.

— Atë ujdinë, besoj se nuk e ke harruar, hë? Se po afron ajo ditë që mezi po e pret, de.

Batua nuk foli. Po mendohej duke ndukur mustaqet. Jo se nuk i kujtohej ujdia, që posa i përmendi Mustafai, por sepse e brente diçka tjetër. Po, meqë të dyja këto binin në kundërshtim me njera tjetrën, Batua as që donte t'i flitej për ujdinë. Në të vërtetë, kur i kishte folur gjerë e gjatë Mustafai, para ca muajsh për atë ujdë, Batua nuk kishte pranuar. Bile ja kishte shprehur hapur Mustafait. Dhe biseda qe zgjatur e qe zgjatur rreth asaj ujdie, saqë millonai e kishte mbyllur përbrenda bindjen e vet dhe nuk e kishte zgjatur më tej. Mustafai ngulte këmbë në të tijën. Mendimet e tij të qarta Batua ishte e pamundur t'ja hidhte poshtë. Fjalët e Mustafait ishin si gozhdë. Kështu mendonte Batua.

— U gdhifshi mirë! — tha më në fund Batua dhe u rregullua në shtrat.

Mustafai buzëqeshi.

— Ç'njeri i çuditshëm! — pëshpëriti Mustafai.

— Po të mos më kishe folur më parë për të, zor se do ta kuptoja këtë njeri, — ja ktheu po me të pëshpëri-

tur Aleksis. — Ai ka një vrazhdësi që të tmerron, kurse zemrën...

— Hë, — u hodh tjetri, — pikërisht këtu qëndron kyçi i sekretit të këtij njeriu, se pamja e jashtme nuk të tregon asgjë nga ato që fshihen në shpirtin e tij. Çudi, sa të ngatërruar janë njerëzit!

— Vërtet.

— Jo, po të bredhësh këtej, si puna jonë, ndesh plot të tillë. Në përgjithësi, jeta i ka bërë njerëzit shumë të ashpër e të vrazhdë në pamje. Por, sidoqoftë, xha Batua ka diçka të veçantë, diçka të tijën, nga të gjithë fshatarët që kam ndeshur dhe që kam patur rast të njoh. Kjo është një bazë mjaft e mirë për të ardhmen e afërt, por e keqja është se nuk i mbushet mendja!

— Do jetë me të vërtetë një bazë e shëndoshë për ne. Duhet ta ruajmë. Aq më tepër që është njeriu ynë.

— Por hajde dhe mbushi mendjen, se! Siç të kam thënë, biseduam një natë të tërë bashkë. Për të gjitha më dëgjonte dhe më besonte thuajse verbërisht, por, kur erdhi fjala në këtë pikë, ngulte këmbë në të tijën. «Një herë ju dëgjova juve, — më tha, dhe e kishte fjalën për Kason, — që nuk ja hodha trutë në erë neqezit Syrja aga, pa, kur të vijë ajo ditë, sikur qeni qepën të hajë!...» I dhashë e i mora, por më kot. Jo se nuk e kuptonte rëndësinë e qëndrimit në mulli, por «le të vijë ndonjë tjetër këtu», më thoshte, «unë nuk do ta kem më këtu vendin. Kam hesape për të larë». — Mustafai heshti. Ata flisnin ngadalë e shtruar. Gjumi rëndonte qepallat dhe lodhja po ndjehej.

— Qënkemi lodhur shumë, — foli Aleksis. — Tani po e ndjej. Po më therin këmbët.

— Doemos. I thonë rreth dyzetë kilometra rrugë, jo shaka. E mira e të mirave do të ishte sikur të mos kishim qëndruar fare. Nuk do ta ndjenim dhe aq lodhjen. Por, të kalosh këtej, dhe të mos kthehesh tek xha Batua, gjë që s'bëhet. Pastaj ishim dhe të pangrënë, dreqi e mori!

— O, me siguri, po të mos hanim gjësendi dhe këtu, nuk dihej se kur do të piqeshim me bukën pastaj, —

buzëqeshi Aleks. — Këto nja dy ditë s'do kemi kohë të marrim frymë. Do të kemi andralla me Nafuz benë.

— Andralla dhe ç'andralla, se!.. Do ta njohësh nga afër pasnesër dhe ke për të parë se ç'finok që është. Tjetër fytyrë nxjerr kudo që shkon.

— More, ata nuk e kanë për hijgjë që ta hedhin gunën nga t'u fryjë era. Por, a e di ti sa delikate është kjo gjë në çastin e tanishëm. Kjo më shqetëson së tepërmi.

— Natyrisht, ti ke të drejtë. Do të jetë një ndeshje e rrallë. Por, meqë aty do të marrë pjesë populli, kam një besim të verbër në demaskimin e kundërshtarit. Drejtësia, e vërteta mund të mbahet e fshehur, po kurrë dhe askush nuk ka gjetur forca që ta mbysë...

«Çy-çy-çy; çy-çy-çy!... Ç'djallin çuçurisin dhe molloisin ashtu, xhanëm? — thosh me mendje Batua, tek i arrinte gjer aty ndonjë fjalë e shkëputur. — «Nafuz beu... Andralla... E pasnesërmja...» More, që zien diçka, zien, po se qysh e tek, një perëndi e di!... Pse nuk e shpova dhe një çikë atë qerrata Mustafa, të shkretën! Do ta pyes, do ta pyes kur të ngrihen, — vendosi prerë Batua dhe psherëtiu në ankt. — Pa derman që do ta pyes. Do më thotë diçka, s'ka pse të ma fshehë. Fundja, goftë dhe larg e larg. Ishallah vjen ai sahat!... Mos më thëncin në emër po s't'u qepa këmba këmbës pastaj, or Mustafa Gjoni!... Eh!... Se mos më del nga mendja dhe s'u jap atë çikë kulaç që mbeti. Ta kenë sa për duhan, xhanëm...» Dhe zuri të rregullohej në shtratin e mbushur me gjethe rrap, në vend të dyshekut.

Por ata ikën shpejt, aty pas mesnatës.

KAPITULLI I DYTË

Të shtatëdhjetë e kusur vitet që qenë rrukullisur mbi shpatullat e kërrusura të Bato Bushit, kishin lënë vrragën e një thesari të vërtetë jete të ngjeshur me vuajtje nga më të pabesueshmet. Mirëpo e vërteta, sidoqë është më e fortë se e trilluara, prapëseprapë nuk ka pjelellë asnjëherë gjëra të pabesueshme. E tillë është jeta. Këtë e dinte mirë dhe Bato Bushi, se ja kishte mësuar vetë ajo, jeta.

Të tillë e mbanin mend dhe e njihnin atë në krahinë, si njeri që nuk i shqiteshin kurrë rrebeshet. Edhe ata që nuk e njihnin nga afër, e shikonin qartazi jetën e tij ndër flokët e bardhë që i harkonin ballin e gjerë të mbushur me rrudha, në faqet e vyshkura e të përzhitura, me dy prenka të thella, tepër të thella, që i shëmbëllenin si një copë lëkure derri e argasur më së miri, në vështrimin e tij gjithnjë të menduar dhe të ftohtë, në vetullat gjithnjë të ngrysurat e si të ngarkuara me pluhur mielli, në fjalët e pakta dhe në vrazhdësinë që s'i ndahej kurrë... Të gjitha këto bënin që në fytyrën e tij të spikatte pikëllimi, trashëgim i brezave, të cilët e kishin kaluar jetën plot vuajtje. Po ky pikëllim ja theksonte më tepër burrinë.

Por e njihnin dhe ndryshe Bato Bushin: si njeri që, ndonëse i qe bërë rrodhe varfëria dhe e përzinte fati me gurë, prapëseprapë e mbante gjithnjë kokën lart dhe nuk

dinte të jepej kurrën e kurrës. Sepse, siç thoshte dhe vetë, gjunjëzimi është mortje për njerinë.

Për këtë cilësi, sidomos, e donin dhe e nderonin shumë të gjithë.

Baton e kishte rrahur jeta me vaj dhe me uthull, siç i thonë fjalës. Fatkeqësinë më të kobshme ai kish borxh ta priste me gjakftohtësinë më të madhe. («Fati, mor jahu, jeta, është aq hakatаре e madhe, saqë, po të shpëtoi freri nga duart, ma more të keqen e qenit, mbete pa mend në kokë dhe u bëre gazi i botës. Sehir duan të tërë, ore»).

Ngjet gjithnjë kështu:

Posa që varganit të halleve u shtohet helmi i ndonjë brenge të re, ato më të vjetrat sikur fillojnë zbehën, duke i lënë më tepër vend asaj së resë, që dhe ajo të bëjë punën e vet: të gërryejë në shpirt, sikundër mola trarët.

Kështu ndodhte edhe me Baton. . .

Kushedi sa net kish kaluar ai pa vënë gjumë në sy, me çibukun në gojë dhe shpeshherë me kokën fare të mpirë e krejt të zbrazur. Bile, nganjëherë i bëhej të besonte sikur kish ardhur në këtë botë fare i verbër, pa parë kurrë dritë me sy.

Bënte ç'bënte e, herëpashere, ashtu fuqiprerë dhe zemërhelm siç ishte, i ngrinte sytë e tij si pa jetë dhe i hidhte në të djathtë, andej nga dritarja e vogël. Dhe gjithnjë po ajo pamje i fanepsej: errësirë, një errësirë e mugët, siç janë netët në pranverën me gjysmë hënë. «Mos u gdhifsh të gdhijesh, se më hëngre shpirtin son-te!» — çkërmitëj gjithë maraz nën mustaqet e thinjura e të kuqërreme dhe përsëri e hidhte vështrimin gjetkë, duke i shkukur kraharorit nga një psherëtimë, që kumbonte qoshe më qoshe të kasolles. Pastaj kërrusej dhe më tepër mbi jastëkun që mbante sipër gjunjëve, dhe kri-dhej në brengën e zemrës, në një brengë të fjetur, që zgjohej shpesh dhe ja gërryente kraharorin gjithnjë e më me forcë. Dhe sytë i bridhnin të shqetësuar e të brengosur nëpër terrin e natës.

Rrethrotull gjithshka që kredhur në gjumë, në gju-

më dhe errësirë. Vetëm maçoku gërhiste aty, në hirin e vatrës së shuar. Batua thithte çibukun prej bushi, që e kish gdhendur me merak ndonjë vit të shkuar, atje te dera e mullirit. Ishte bërë mjeshtër për gdhendje në dru Batua, duke filluar që nga krrabat e barinjve, çibukët, lugët apo taset e gjellës, kupat për gjizë e ullinj... E çfarë nuk bënte ai! Shokun nuk ja gjeje për gdhendje në dru. Të gjitha taset, lugët dhe pjatat e familjes vetë i kishte bërë. Dhe vetëm të tilla gjeje në shtëpinë e tij. Kishte mësuar të gdhendte shumë vite më parë, kur që ende i ri dhe bari dhensh. Ishte hyzmeqar atëhere. Dhe drurin e bushit e kishte më tepër për zemër. Si skifteri zogjtë e ndiqte drurin e bushit nëpër pyjet. Dhe që atëhere filluan ta thërrisnin me mbiemrin Bushi. I mbeti ky mbiemër, se ja kishte qejfi dhe atij një llagap të tillë. (←A ka gjë më të bukur dhe më të fortë se druri i bushit? Jo, nuk ka! Atëhere, o burrani, kështu më thërrisni të gjithë, të gjithë: Bato Bushi! Më thërrisni, po deshët, dhe Bato Panja apo Bato Dëllinja, se dhe këta drurë nuk janë më pak të mirë!...)

Kishte vite që ai s'e kish kujtuar këtë vogëlsirë të jetës së tij. Dhe i erdhi çudi që ju përtëri pikërisht tani, në këto caste që mendja e tij, e mpirë nga pagjumësia dhe duhani, ish fundosur në një pështjellim dhe rrëmujë të madhe, ku gjithshka i kalonte si ca lëmshe resh nëpër qiell. Dhe ai s'ishte i zoti të rrokte asnjërën prej tyre. Ky kujtim e bëri të vinte buzën në gaz. Por buzëqeshja mezi i lindi në fytyrë. Ajo lulëzoi ngadalë dhe fare pak, si një çafkë në fluturim, me vrullin e parë të krahëve dhe... çafka zhdukët. Në titullin që buzëqeshja e tij.

Dhe, sikur nuk mjaftonin tërë ato halle që i lëvrinin në kokë, po i prishnin rehatin dhe ato gërhitjet e maçokut mu aty përpara hundës, dhe ato të gërhiturat e Xhikos më anën tjetër të vatrës! Dreqi e mori, sikur e paskeshin bërë me fjalë t'i shkulinin mushkëritë Batos me ato të gërhitura! Më në fund ja prunë majë hundës, s'duroheshin më.

Hëpërhë vendosi të lante hesapet me atë djall ma-

çok. Zu ta kërkonte nëpër vatër. Sa ndeshi në të, e mbërtheu mirë për mesi dhe e vërviti andej nga fundi i kasolles, nëpër enët. I gjori maçok mori lemerinë. Kurrë nuk i kish ndodhur ashtu. Fëmijët e donin të gjithë, e përkëdhelnin, e ledhatonin!... U shkund një herë mirë e mirë atje ku e përplasën, çakariti sytë i tmerruar dhe filloi të mbushte hapësirën e heshtur me ca mjaullime që të binin në tru të kokës

— Çiç mor djall! — ju kanos Batua mbyturazi, si e si të mos zgjonte fëmijët. Deshi s'deshi, maçoku ju bind urdhërit. Pas një hopi, Batua dëgjoi maçokun që u hodh në dritaren e vogël dhe kërcëu jashtë. «Më mirë ashtu. Ta kishte bërë me kohë atë punë, laneti!» — mendoi Batua, tek rregullonte jastëkun mbi gjunjët e kryqëzuar. Dhe përsëri zu të mbushte çibukun.

Po prapë nuk qe dhe aq mirë, bile nuk qe hiç mirë. Maçoku ishte lule përpara atyre gërhitjeve të Xhikos. Vërtet i vinte ca keq ta zgjonte, se ajo e shkreta sapo qe mbështetur që të merrte një sy gjumë, por po ja bënte borxh, ama! Rrëmbeu shkopin, që e mbante gjithnjë aty pranë, dhe ja nguli disa herë me tërsëllëmë ndër vithe.

— Hajujk, hajujk! — klithi ajo përgjumësh dhe me gjuhën të trashur. — Ç'kini që përpiqeni sikur ju ha zeguli, a ç't'ju thotë i ziu njeri! — Dhe brofi ndenjtur. Po, kur vuri re se fëmijët po flinin të qetë, u bë fare esëll dhe e shoi përnjëherësh zjarrin e mallkimeve. U kujtua se atë natë ishte në shtëpi dhe i shoqi. E mblodhi veten dhe filloi të kotej, duke fërkuar sytë e enjtur.

Dhe Batua e kuptoi mirë gjendjen e vështirë në të cilën u ndodh Xhikua, e, me hir e pahir, i gëlltiti të sharat që i zunë fytyr atë çast prej fjalëve të saj aq çapraze. Por jo të gjitha.

— Sytë që të të dalin, ja ç'kam! — hungroi ai me çibukun në gojë.

Xhikua psherëtiu.

— Ti?.. — tha me një fije zëri.

— E, unë, po kush!

— Thashë se mos djemtë... Deshe gjë, a?

- E desha mortjen që të më hajë!
- Çë, mos të dhemb gjë krahu?
- Nuk bie rrufeja në hale, jo, por fli siç është për të fjetur, atë të bësh, se na i shkule zorrët e barkut me ato hingëllimat e tua!
- Uf, a unë e mjera, do kem zënë kokën ligësht... .
- Mjaft na u ligjërove, nuk të thashë ta zije kokën ligësht.

«Xhikua hoqi në zemër.

«Eh!... Ti je allasëndek; s'guxon i mjeri njeri të llafoset a të të qajë një hall, se ta pret me myqe të sëpatës!» — thosh ajo me vete, tek kërkonte mashën nëpër vatër, ngaqë s'dinte ç'të bënte tjetër. Zbuloi atë pak prush që kish mbetur nën hi.

E pyeti me zë të shuar:

- Ta ndez kandilin, a?
- Mirë jam, nuk do shkoj rruaza.
- Sikur të ishe mbështetur një çikë, more burrë, se dhe kështu nuk ngryset gjithë kjo natë.

Në vend të ndonjë përgjigjeje, ajo vuri re shkrepimën e cibukut në anën tjetër të vatrës.

— U bëre zeher me atë të shkretë duhan, — vazhdoi e shoqja me një mënyrë të tillë, thuase nuk i drejtohej atij.

«A, ma, si tepër po na çan kokën me ato dërdëllisjet e tua!»

Pastaj tha me zë të vrerosur:

- Shafran, ka shafran.
- Uf, të zehtë ne!.. Po mos kundo ashtu, mor burrë, tani, se nuk jemi as të parët e as të fundit...
- E, ashtu, ashtu po, ja që nuk kam atë tyryfyçkën tënde.

Ashtu si dhe herë të tjera, Xhikos nuk i erdhi hiç mirë nga fjalët e të shoqit, po, si gjithnjë, e qepi gojën. Ajo e dinte mirë, më mirë se kushdo tjetër, se nuk bëhej shaka me Bato Bushin. Po, e dinte mirë këtë gjë, sikundër e dinte fare mirë se pikërisht me atë urtësi kish arritur gjer në pleqëri me të dhe kish lidur tetë fëmijë,

një në krye të çdo motmoti. Pastaj, të themi atë që është, do të qe ca vështirë sikur ai të jetonte gjithnjë pranë familjes, në shtëpi, se kështu, duke ardhur rrallë e për mall, sa për të prurë ndonjë brokë miell dhe për të porositur ndonjë djalë në vit (sidomos për këtë të fundit, se miellin vente dhe e merrte djali i madh), nuk qe aq keq dhe, në fund të fundit, ja bënte hallall. Një natë rrinte në shtëpi ai e shumta dy, dhe në mulli e mbante vrapin, se e priste buka e fëmijëve. S'ja kishte ngenë më tepër se aq...

Kështuqë Xhikua dhe fëmijët nuk e ndjenin dhe aq shumë ashpërsinë e tij.

Por çudia ishte se ata gjithnjë e gjithnjë ndjenin të kundërtën për të: ndjenin një dashuri dhe respekt, që i kish rrënjët tepër të thella në shpirtin e tyre, shumë më të thella nga ato të lisit. Se ku e kish burimin gjithë ajo dashuri dhe tërë ai respekt ndaj tij, ata, si e shoqja ashtu dhe djemtë, nuk e përcaktonin dot. Mbase tek ndershmëria dhe drejtësia e tij, mbase ngaqë i kishte duart flori dhe e nxirrte bukën e familjes nga guri... Sidoqoftë, një gjë e dinin mirë ata: që e donin me shpirt, e dëgjonin dhe e respektonin.

— Si thua, mos e deshe atë çikë raki?... Të hiqje një gurmaz, se t'u bë goja vrer... .

Batua u kollit, mbushi gojën me gëlbazë dhe e vërviti kuturu në vatër.

Pastaj tha me gjysmë zëri:

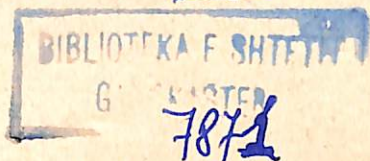
— Nuk do qe keq, xhanëm... .

Ajo u ngrit me të rënkua dhe duke mbajtur mesin me duar. Kuturisi nëpër errësirë, duke ecur gjithnjë me kujdes dhe anës së murit, që të mos zgjonte fëmijët.

— Ikë, ikë kumbisu tani, — i tha Batua, me zë disi të butë, kur mori shishen ndër duar. — «E mirë, e mirë qenka e uruara, ball kazani, s'ke ç'i thua. — Dhe e rrëkëlleu përsëdyti.

Batua humbi në mendime.

«Po, — tha. — Më mirë nesër. Le të flenë rehat dhe

sonte. Më mirë ashtu... Të gdhihet një herë, pa me të parë e me të bërë...»

«Të gdhihet një herë, pa me të parë e me të bërë!»

Në të vërtetë, kjo ishte vetëm një fjalë goje dhe asgjë tjetër. Se, në vetvete ai i kish dhënë karar çdo gjëje dhe s'kish lënë as dhe një shteg sado të vogël për dyshime e për të shpresuar. I qe mbushur mendja top, pasi e kish rrahur dhe shoshitur nga të gjitha anët, se nuk kishte asnjë rrugëdalje tjetër. Ç'është e vërteta, atë rrugëdaljen përfundimtare që pat zgjedhur, s'para e shih-te akoma dhe aq qartë. Atij i dukej si një shteg sa i ri, aq dhe i panjohur. Dhe akoma më keq, ky shteg dhe ajo udhë i dilnin para syve si të veshur dhe të mbuluar me një farë mjegulle, si ato mjegullat e mëngjezeve të pran-verës. E, megjithkëtë, mendja dhe zemra sepse i thoshin se vetëm nga ai shteg aq i panjohur dhe përmes asaj mjegulle do të dilte diçka për të qenë, mbase do t'i arrihej qëllimit.

Dhe kjo kish ndodhur këto kohët e fundit. Tani, dashur padashur, po i dukej krejt e pamundur që të mos e lidhte me të gjitha ato që shihte e dëgjonte rretherrrotull, të mos lidhej me Minushin, Mustafanë, Kasëmin... Kështu që çdo ditë e më tepër po i shkrihej tani në një të vetme ajo brenga vetjake. I ndodhte shpeshherë që ta vinte dhe në dyshim këtë lidhje, ta shihte me mosbesim. Dhe atëhere kridhej në botën e tij të mendimeve të thella.

KAPITULLI I TRETË

Siç bënte ngaherë, Xhikua u ngrit posa filloi të zbardhte, ashtu e mullosur e, si gjithnjë, duke rënkuar. ngaqë i thernin dhe mesi dhe kyçet e duarve e të këmbëve. Po i dhimbnin aq shumë të gjitha eshtrat, saqë i dukej sikur e kishin kopanisur për gjithë natën. Kyçet e duarve dhe të këmbëve i rrinin të buhavitura. Ato i thernin gjithnjë, por sidomos gjatë dimrit, siç qahet ajo shpeshherë, se vuante nga reumatizma. Në muajt e verës, eh, sikur dhe lehtësohej prej këtyre dhimbjeve. . .

Të shoqin e gjeti pikërisht ashtu, sikundër e pat lënë këmbëkryq pranë hirit të vatrës dhe me jastëkun sipër gjunjëve, me çibukun ndër buzë. As që i lëvizte sadopak ato qepallat e stërgjata.

Në rënkim e sipër, ajo e pyeti se si e qysh qe gdhirë, kurse ai as që begendisi t'i kthente ndonjë përgjigje si të ishte ndonjë kërcu lisi. Dhe Xhikua s'e zgjati më, por doli dhe u hodhi një grusht ujë syve. Pastaj shkoi pas kasolles dhe mori një dorë shkarpa për të ndezur zjarrin; pas një çike ajo doli prapë dhe u vu të fshinte avllinë e mbushur me lloj-lloj mbeturinash e pislëqesh nga dita e djeshme.

Kasollja erdh dhe u mbush aq shumë me tym, me një tym që të qorronte dhe të zinte fytyrën, saqë dhe dera e dritaret e vogla, ato çaste, muarën pamjen e oxhaqeve me madhësi të ndryshme.

«Të rëntë flaka, të rëntë, se na verbove fare dhe ti!»

— gumëzhiti Batua, duke fërkuar sytë që po i mbusheshin me lot.

Fëmijët, dhe ata të sëkëlldisur prej atij tymi, filluan të ngrihen njeri pas tjetrit gjithë të kollitura e duke fërkuar sytë që u përcëllonin. Por duhet thënë se në këtë mes nuk kish asgjë të veçantë; ata përmes këtij tymi kishin lindur të gjithë. Prandaj, bënin nga bënin dhe prapë venin dhe ngjisheshin pas zjarrit.

Batua thithte çibukun më nge dhe vështronte fëmijët me një dhemshuri të fshehtë. «Shyqyr i qoftë, plot vatrën kam; të gjithë për bukën e gojës janë...» — thosh me mendje dhe befaz ju bë sikur dëgjoi një zë që e ngacmonte dendur: «Bato lumi! O Bato mavria, ku do të mbytesh me tërë këta kalukaçer që më ke mbi zverk! E ke mejtuar mirë, apo jo!.. Dhe lëvizi nga vendi, sikur të qe ulur mbi ndonjë drizë.» «Dreqi e marrtë, ç'llomotis kështu dhe unë matufi!... Qysh nuk e paskam mejtuar mirë xhanëm!?!...»

U tha djemve vetullvarur:

— Hëni! Ç'më mblidheni kështu pas zjarrit, si ato mizat! Sikur ka vajtur dëbora në gju! Po vjen behari, shyqyr i qoftë. Në këtë kohë të ka rehat xhani të flesh përjashta, kurse ju!.. Hajt, shkoni dhe zbrazuni një herë, lahuni, merrni një çikë erë të pastër... Kështu është mbarësia, mos na ndillni rudën! — E, sikur të desh të jepte shembull, bëri i pari për nga dera. Ashtu bënë edhe fëmijët, kush e kush buzëvarur, ngaqë s'ua kish qejfi të braktisnin zjarrin e, për më tepër, të laheshin. Dhe u shpërndanë andej pas kasolles, nëpër ullishtet...

Kryetari i familjes vajti dhe qëndroi atje në fund të avllisë. Ai u ul mbi një gur të madh e të lëmuar, që ju ndodh aty pranë dhe shtrëngoi tëmthat me gishtrin një copë herë të madhe...

Që pas kodrinave e vargmaleve në ngjyrë gri të errët e të mjegulluar kish nisur të gjallërohej e të kuqëlonte, po dielli, s'e kish nxjerrë akoma syrin e tij verbues sipër çukave të larta e të thepisura. Përgjatë Vjosës

qëndronte pezull një shirit mjegulle e bardhë si bora. Fshati, aty buzë lumit, i ngjeshur si ndonjë grusht i madhërishëm dhe i futur nën ullinjë të shumtë, dukej akoma si i dremitur; tek-tuk të zinte syri ndonjë shtëllungë tymi të murme, që ngrihej qetë-qetë lart, drejt qiellit, të qelqtë. Edhe fushat që shtriheshin më këtej, në tërë atë luginë sa të gjatë e të gjerë, dukeshin si të dremitura, të përgjumura.

Dalëngadalë, Batos i vanë sytë te Ara e Madhe (Arë e Madhe i thoshin, ngaqë ish pjellore, se gjithë-gjithë dy hektar tokë qe), që shtrihej buzë përroit të mbushur tërë rrepe dhe shelgje të zhveshur nga stina. Ju ndrydh zemra atë çast dhe përnjëherësh ju errën sytë. Ju duk sikur qe gdhirë jashtë atë natë, mbi dëborë, aq shumë u drodh nga mornicat që e përshkuan të tërin. Padashur, sytë i shkuan pak më lart, te Brinjat, në vresht dhe u mjegullua fare.

Ashtu i ndodhte sa herë që kujtonte dhe Arën e Madhe dhe vreshtin. Por më keq e kish kur i shikonte me sy. Gjak në zemër i pikonte të gjorit Bato!..

Dikur, dhe Ara e Madhe dhe vreshti patën qenë pronë e tij. Arën e Madhe e kish trashëguar nga gjyshi, kurse vreshtin e kish vënë vetë, duke shpурë kështu në vend dhe amanetin e t'et, i cili e kishte lënë Baton fëmijë. Me atë e ushqeun familjen, me atë arrë dhe me atë copë vresht. Dy hektar tokë qe Ara e Madhe vërtet, por, eh, ç'dhera që ishin të uruarat! Me bel e punonte ai. Ja qëronte krisjet dhe barishtet e tjera ashtu sikundër zogjtë e uritur qëmtojnë thërrimet e bukës. Jo vetëm me vare, por dhe me duar i thërmonte plisat. I mblidhte në një torbë bajgat, kudo që i gjente, dhe ja shpërndante arës me një nikoqirllëk të çuditshëm; mbushte kofin pas kofini me gjethe të kalbura nëpër pyje dhe i përhapte nëpër arën e tij të vetme. Qe e pamundur që të gjeje qoftë dhe një grimcë dhe të asaj are, që mos të ish njomur me djersë brez pas brezi. Po vreshti? Eh, me sa merak e vëselitte atë Bato Bushi! Dy herë në vit do ta rëmihte me bel. Një herë në çdo dy vjet i gërmonte rrënjët e har-

dhive dhe i mbushte me pleh. Dhe si ngarkoheshin kucrrat me kollopanët e rrushit! Gërshëra ose biçaku hynin në punë kur vilej rrushi. Në tërë fshatin, asnjë arë apo vresht tjetër s'kish bark aq pjellor dhe të palodhur sa ato të Batos.

Me atë habinë që ngjall admirimi dhe cmira e shikonin njerëzia edhe domatet e piperkat që rriste Batua aty, në cep të arës. Po bamjet apo patëlxhanet, kastravecet, shalqinjët! Pale pastaj pjeprat që kundërmonin dhe arrat rretheqark!..

Që punonte ashtu derrçe dhe me durim gomari, si ndonjë milingonë, për këtë nuk çuditeshin asfare bashkëfshatarët e tij, e sidomos ata, të cilëve u binte bretku në punët bujqësore. Sepse, me sa mbahej mend, nga dera e Batos ashtu patën qenë të gjithë, njerëz të punës dhe, siç thoshin shpeshherë bujqit e fshatit, në mos rrjedhtë do të pikojë. Vetëm u vinte çudi se si Batua u bë dhe një bahçevan aq i dëgjuar! Dhe jo vetëm në fshatin e tyre, por në të gjitha ato fshatra rretherrotull. Bile dhe agai i fshatit, i cili mbante disa argatë vetëm për bostanin, kurrë nuk kishte arritur të shijonte pjepra dhe shalqinj si ato të Batos. Kështu po ndodhte edhe me një aga fqinj, që njihej si më i pasuri dhe më i fuqishmi në krahinë e që, vetëm për bostan kish caktuar tërë ato dhera nga më të mirat.

Anembanë ju hap nami Batos si bostanxhi. Nuk dihet nëse kastile apo rastësisht, por një gjë ishte fare e qartë: s'kishte mbetur njeri pa kaluar nga bostani i vogël i Bato Bushit. Një ditë kaloi andej si rastësisht agai i fshatit. Dhe ashtu e përcolli Batua, me gojën që i lëshonte jargë; s'u kandis që s'u kandis t'i çante një pjepër. («Kur t'i bësh këmbët bigë dhe ishallah në u kandissha të të njom buzën me djersën time. Kot e ke që u merr erë ashtu dhe i shikon i zilepsur!»)

Agai i zëvendësoi të gjithë argatët që kish patur gjer ahëre në bostan, qysh të nesërmen e asaj dite që e pa me sytë e tij bostanin e Batos. Mirëpo kaluan nja tre vjet dhe agai nuk po shihte ndonjë përmirësim në bos-

tanin e tij, sidoqë shpeshherë u rrinte mbi kokë argatëve. E, kur u bind se s'po nxirrte gjë në treg, i dërgoi fjalë Batos që t'i bënte një vizitë në shtëpi. «Hair ishallah», — tha Batua dhe ashtu bëri. Të nesërmen i vajti në shtëpi. Agai e prit si jo më mirë, saqë Batua thosh dendur e më dendur me vete: «Diç ka në mendje ky!..»

«Kam qejf të të kem bostanxhiun tim, or Bato, a po më vjen?» — i tha më në fund agai.

«Gjë që s'bëhet, aga, se do të më mbetet batall ajo çikë arë. Unë me atë e ushqej fëmijën, zotrote e di. Pastaj dhe ai copë vresht do të më shkretohet fare... Punë që s'bëhet». Kur e pa agai se Batos nuk po i mbushej mendja, ja ktheu ndryshe: «Ta kesh për nder që unë po begendis të të kërktoj. Dhe të dua si zanatli, se ata haram-sëzët që kam, gjer tani janë pa hair dhe pa prokopi. Vetëm për të më rjepur i kam».

Batua e dëgjonte pa asnjë dëshirë dhe i bëhej sikur i thoshte një zë i brendshëm: «E pse janë pa hair dhe pa prokopi ata, more neqez shpirtkazmë. Ti po u rjep lëkurën atyre, apo ata tyja, more faqeziu i perëndisë!..»

Agai vazhdonte në të tijën më me këmbëngulje: «Do të të lë nën hyqëm dhe dy argatë; ti vetëm t'u rrish mbi kokë dhe ata të bëjnë si t'u thuash ti. Ndryshe, më çohaber menjëherë, se ua ndreq unë samarin atyre të pahairëve!.. Do të të paguaj mirë, pesë napolona për sene. Dhe arën e vreshtin tënd do t'i punosh... Ja, e sheh apo jo, me asnjë argat nuk kam bërë ujdira të këtilla unë!»

Dhe Batua ra në mendime.

Domethënë agai e kërkonte vetëm si zanatli. Ai do t'i jepte pesë napolona në vit. Por ajo që e lëkundj përfundimisht Baton, ishte puna që do të kishte mundësi të punonte dhe atë ngastër toke dhe vreshtin e tij, ndërkohë që do të shërbente bostanxhi te agai.

«Jo, kjo nuk është një punë për t'u pështyrë — tha Batua. — Se, hajde, të kam rixha, dhe mblidhi pesë napolona bashkë! Ku t'i gjes, pa hë!.. Fundja, argatëve

dhe hyzmeqarëve të tjerë ai u paguan më pak dhe, kur vjen puna, ua nxjerr nga hundët...

Batua foli si në kllapi:

«Mirë, efendi, le të bëhet ashtu sikundër është dëshira e zotërisë sate. Ama, llafi është llaf, me këto kushte që më the?»

Agait ju bë surrati si një plënc pule:

«Pse, s'paske besim ti në ndershmërinë e kësaj dere, a!? — i tha me një ton, që s'kishte asgjë të përbashkët me ndjenjën e vërtetë të fyerjes që i vlonte përbrenda nga fjalët aq pa teklif që i lëshoi Batua. Dhe këtë e bëri vetëm e vetëm se ja njihte mirë kokën Batos.

Tjetri e nuhati fare qartë se sa u fye agai, dhe kjo e bëri që, thellë në shpirt, të ndjente kënaqësi.

«Jo, efendi, nuk... nuk është se s'kam besim, por... se si më është bërë si ves dhe mua derëshuarit. Të tërë merakun e kam te ajo e uruarë arë, xhanëm, te kafshata e gojës së fëmijëve; se i thonë bukë, efendi, e nuk i thonë rrëcoke! Mund ta mbështjellim trupin dhe me fleta shtogu, po barku...»

Ndërkohë, agai ckërmitej me vete, duke e parë vëngër.

Pastaj tha:

«Atë punë e llafosëm dhe e bitisëm!..

Mirë, — i tha Batua. — Kështu qoftë. U llafosëm dhe e bitisëm.

Batua vajti qysh të nesërmen dhe filloi nga puna në bostanin e Qazim agait. Kish ardhur aty dhe agai vetë, që rrinte i hipur mbi Kuqon e tij lavrak, mbi një shalë fare të re.

«Ja, — i tha Batos, — këta të dy do t'i kesh nën hyqëm. Po nuk bënë me fjalën tënde, më dërgo haber...! Ti nuk do zësh as kaq gjë me dorë...»

«Jo, efendi, jo, do punoj njësoj si dhe këta, se nuk jam mësuar të urdhëroj unë!»

«Për çdo gjë që do të të duhet, më bëj xhevap, o hajde vetë», — tha së fundi agai dhe tërhoqi frerin e kalit.

«Pleh, pleh më duhet, — ja ktheu aty për aty Batua, tek e vështronte nga poshtë lart. — Toka është si njeriu: po i dhe, e mbush barkun, ndryshe i thahet zorra! Këtë dua hëpërhë; më tutje, shohim e bëjmë, të jemi gjallë».

Atë vit pjelloria e bostanit të madh të agait nuk qe aspak më e keqe se ajo e bostanit të vogël të Batos. Po më mirë ishte në vitin e dytë, në të tretin, të katërtin... Kjo gjë po e kënaqte dhe Baton, sidoqë nuk ishte mall i tij. Por lakmia e agait neqez sa vente dhe rritej. Batua kish kuptuar që agait po i hapej gjithnjë e më tepër oreksi për të grumbulluar para. Dhe kjo e kish bërë edhe më dorështrënguar. Kur ishte puna për të hapur kuletën, atij i dridheshin duart. Kështuqë, dy vitet e fundit as që po ja shlyente hakun e punës... Dhe atë copë arë dhe vreshtin, Batos i duhej të vente natën t'i punonte, se agai s'po e lejonte më...

Një ditë, ashtu si rastësisht, Batos i vajti në bostan agai i një fshati tjetër, Syrjai. Kthehej nga shtëpia e Qazim agait. Këtë e dinte Batua.

Syrja agai e toku me bostanxhinë me një përzemërsi të tillë, që fshatarit ju duk shumë e çuditshme. Bile e pyeti se si vente me shëndet, si i kish fëmijët... Pastaj i ranë bostanit kryqetërthor sëbashku. Agai, gjatë she-titjes nëpër bostan, zgjodhi dhe një goxha pjepër nga më të mirët, që Batos i theri në zemër.

«Çoje në çezëm të ftohet», — i tha ai Batos dhe u ul nën hijen e një pjergulle të mbushur plot e përplot me razaki të kuqe.

Pastaj u shtruan në muhabet.

«Ç'të paguan Qazua?» — e pyeti si me marifet.

Bostanxhiu psherëtiu.

«Pesë» — belbëzoi me vështrimin gjetiu.

«Pak! tha Syrja agai. — Vërtet kaq pak?!»

Tjetri s'e prishi terezinë. Kotej duke shkukur fije bari dhe hiqte çibukun.

«Jo për të të bërë qejfin, por ja ku po ta them hapur: po të të kisha unë, në pëllëmbë të dorës do të të mbaja, ja kështu!»

«Të gjithë derrat një feçkë kanë, të gjithë», — tha me mendje fshatari.

«Po mirë, a të paguan në rregull?» — vazhdoi ta ngacmonte agai.

«Eh, nuk më ka shlyer akoma për dy sene».

«Hë, sikur e dija! — u ngërdhesh tjetri. — Mos shpreso kot, se s'ka për të të dhënë gjë. Ai maskara s'po më shlyen mua paratë e merasë akoma!... Kurse ti vete e m'i jep tërë këto të mira».

«Ashtu, ashtu... Or, le të mos ma dijë për bereqavers, por të më japë të drejtën time, djersën», — murmuriti Batua nëpër buzë.

«As mos shpreso kot, ja, po të them unë. Të m'i shkulësh fije-fije këto mustaqe, po more gjë prej gjëje nga ai harbut ti... Ikë, ikë dhe bëja bajgën, atë të bësh... — Agai sikur ra në mendime për një hop, pastaj ju drejtua tjetrit kaq befas, sikur t'i qe kujtuar diçka e rëndësishme: — Ikë dhe eja tek unë! Dëgjomë mua, do të të hajë të gjallë ai. Ti nuk e njeh mirë, po më pyet mua!... Eja tek unë, atë të bësh, dhe mos e zgjat hiç! Dyfishin do të të paguaj, e more vesh? Jo vetëm kaq, por do të ta di dhe për nder po qe se do të më veselitësh të tillë bostan. Në pëllëmbë të dorës do të të mbaj!... Hë, fol, Bato Bushi!» — qeshi agai dhe e tundi nga supi.

Batua vështronte ngultazi në një pikë të caktuar si i përhumbur.

«Shoh, shoh... dëgjoj... por nuk flas dot... të gjithë një feçkë...» — belbëzoi fshatari, ashtu i përhumbur siç qe.

Agai ngrehu veshët.

«E? Qysh the?»

«Asgjë... kurrjë...»

Agai vazhdoi:

«Veç të dhjetë napolonave, do të të jap dhe dy palë rrobe për sene, dimri dhe behari. Do të të jap dhe një pendë qe për të punuar atë arën tënde... Ky të ka dhënë dy argatë nën hyqëm, unë do të të jap pesë. Ti nuk do

zësh me dorë as kaq! — Dhe tregoi majën e thoit. — Të dua vetëm si zanatli që je, më kupton!»

Batua thosh me mendje:

«Hëm!.. «Të dua vetëm si zanatli...»! Po ju jeni si ata ujqërit, ore, që, kur jua do mideja, vishni dhe lëkurën e qengjit, po zakonin nuk e ndërrojnë kurrë. Kur është puna për të rjepur, i hani kokën kujtdo, mjaft që të mbushni hambarët dhe kuletat. Po ju njoh tani...»

«Hë, qysh më thua, të shpresoj?» — vazhdoi më me ngulm Syrja agai.

«Mirë, mirë e ke zotrote, por... ja... ç'të të them dhe unë derëziu... Sikur nuk është dhe punë e ndershme...»

Syrja agai, çakërcejf siç ishte, brofi më këmbë si ndonjë djalosh i papërtuar dhe ja plasi gazit, duke vënë duart në mes. Thellë në shpirt ai ishte i kënaqur sa më s'bëhej prej ndrydhjes dhe mëdyshjes që po vinte re tek bostanxhiu. E ndjeu se kish ardhur tamam ajo kohë që ai po e priste me aq padurim dhe kënaqësi.

«Oh, oh, ç'na bëre për të qeshur! — i tha me duart në mes dhe vazhdoi me një zë krejt të ndryshuar, duke u përpjekur kështu që t'i jepte qëllimit të tij të lig dhe egërsisë prej bishe një ton sa më të ëmbël e këshille të njerëzishme. — Mejto më mirë për ata kalukaçrit e tu, more derëshuar, mejto për ta, atë ta bësh! — Dhe në çast mori një pamje krejt tjetër. — Po të jap një këshillë, se më dhimsesh: Për të tjerët vraje mendjen po aq sa e vrasin dhe ata për ty, bile më pak, hë lum miku. Nuk është e udhës që t'i biesh së mirës me shqelma. Rasti i mirë një herë i vjen njeriut të gjorë dhe, po i iku, ma mori të keqen. Kaq di të të them unë!» — Dhe e mati fshatarin me një vështrim si prej babaxhani, ndërkohë që nxori kuletën.

Batua hoqi thellë në zemër, me sytë përdhe siç ishte. Agai hapi kuletën, nxori që andej pesë napolonë dhe ja hodhi përpara këmbëve të kryqëzuara.

«Merri! — i tha me atë krekosjen e dukshme të njeriut të pasur. — Ti je njeri hallexhi dhe më dhimsesh.

mos ki merak, se nuk t'i zë në hesap fare, po të jap hakun që të takon prej atij rezilit të pashpirt!» — Dhe vrik u hodh sipër shalës së Bardhoshit si ndonjë ngjalë. I tërhoqi frerin dhe doriu mori revan anës së bostanit.

Batua, meqë ishte me fytyrë nga rruga, e ndoqi me sy kalorësin derisa u fut përmes frashërit të hazdisur. Pastaj vështroi paratë e hedhura me pakujdesi mbi bar. Përpara këmbëve të tij. «Me këto dhe me ato pak që kam mblojtur, unë blej një pendë që jo sido kudo... Ose, jo... Blej një ka, më mirë; një ka dhe një lopë, se po m'u thahet buza çiliminjve... Kjo nuk është e ndershme aspak, pa çka se këta janë lanetër që të gjithë! Si do më quajnë njerëzia pastaj? A nuk do kenë hak të më quajnë si biçim batakçiu?... Më e udhës është që t'i vete atij shpirtkazmit. Po ja kërkoj dhe një herë borxhin që më ka, dhe, po më pagoi, nuk e bëj kabull të iki; se nuk është e hijshme; atij neqezit tjetër po ja kthej këto pastaj. Në djall vaftë me gjithë to!»

...Batua u shkund prej asaj plogështie ku e kishin kredhur mendimet e jetës së tij të hidhur, u mbështet pas shkopit dhe brofi më këmbë si i dalldisur. Hodhi sytë nga dera e kasolles dhe thirri:

— Xhelo!

I biri zgjati kokën te dera:

— Urdhëro, baba!

— Ku është jot'ëmë?

— Më ngjan se ka vajtur në çezmë.

— Shko, pa shko dhe mile atë lopën. — i biri nuk i ktheu asnjë përgjigje. Po ndrydhej. — Dëgjove ç'të thashë, apo jo!

— Po, baba... Po xhixhua nuk na lë ne, se s'e mjelim dot mirë...

«Bëj si të thonë, more qen bir qeni, dhe leri xhixhot tani!» — i erdhi në majë të gjuhës Batos, por, u përmbajt. — Le, le, mos e nga, ta mjelë vetë dhe sot, derë-

shuara» — Dhe mori andej pas kasolles, ashtu çalë-çalë.

Tek po derdhte ujët pas trungut të një ulliri, zu të kundronte bahçen e mbushur plot e përplot me ullinj, shegë, ftonj, fiq, pjergulla...

(«Epo, t'i kesh në prak të derës gjithë këto të mira dhe t'u bësh mashalla, kjo është kuje më drekë!.. Të vjen tjetri nga g... i s'ëmës e të thotë nëma se s'ma ke; kështu i thonë kësaj!..»).

— Hëm!... — u ckërmit gjithë maraz dhe u fut në kasolle.

KAPITULLI I KATËRT

— Ikë, pa ikë dhe mile atë lopën, — i tha së shoqes Batua, menjëherë posa që ajo kish lëshuar kazanin jashtë derës së kasolles dhe po vente drejt vatrës. Xhikua desh të thoshtë se ishte akoma shpejt, po, kur solli në mendje se i shoqi e kish përcjellë natën pa mbyllur sy fare dhe ishte i pangrënë, s'e hapi gojën, po mori kusinë dhe doli.

— E, ore, qysh m'u gdhive?

Batua ngriti kokën. Ishte komshiu, Shahini, një burrë plak rreth të tetëdhjetave, me një hundë të madhe pa hesap si sqepi i shqiponjës, me një fytyrë të mbushur gjithë damarë të koklavitur e të kuq, të hollë si fije floku. Ai ecte drejt vatrës duke gulçuar e duke nxjerrë herë-pashere një kollë të mbytur. Vuante shumë nga azma.

— Si lumi e deti, — tha Batua dhe i rregulloi aty pranë vetes një postiqe. — Ti, qysh m'u gdhive?

— Eh, ç'të gdhihem. . . Ja, si tërnjë me këtë të shkretë azmë. . . Oh. . .

Batua i hodhi kutinë e duhanit në prehër.

— Ehtë, nuk e heq më, e kam lënë.

— Punë me mend.

— E keqja, ç'të bësh. Ç'nuk bën e keqja e qenit.

— Punë me mend, kaq di të të them unë.

Eh! . . . Kusuret për njerëzit janë, Bato!

— E, ore, e, për njerëzit, po ja që venë tek thesi i grisur, pa mirë.

— Është afër mendsh që tek ne. Që të mos na

dhembë koka në një vend, de! Pse, ç'pandehe ti, do venë ndër ata që po gëzojnë të mirat e kësaj bote, a? Jo, or lumëmadh, jo!.. Po të qe kështu, kush do rënkonte pastaj «haj, haj, moj dynja, që na vjen anapodha, jo për të gjithë, po për ca»?

Batua u mundua të buzëqeshte.

— ... Për ne, për ne kanë mbetur të shkretat rënkime, doemos, — tha pastaj pa dëshirë. — Neve na ranë për hise.

— Po gjëmon, e dëgjon, apo jo?! Do të na përpijë të gjithëve ky gjëmim. Do hajë njeriu njerinë, dëgjomë mua, se e kam parë dritën e diellit para teje unë! Më thuaj ptu! po nuk ngjau kështu! — tha Shahini.

— O, më mirë ashtu. Ç'e do dhe këtë rojtje. O me nder e lezet, o në esfel të gomarëve të tërë...

— E, e, është një fjalë goje kjo, po, kur të vijë ajo ditë, dhe erdhi, ja, thirri të të përgjigjet. Nuk do na nxërë as vrima e miut!

— Epo jo, ore Shahin Shahinaj, se nuk do futemi në vrimë të miut, sikur qeni qepën ta hajë! Në shesh të mejdanit do dalim të gjithë, ke për të parë.

Shahinit ju ndezën sytë e futur thellë ndër zgavrat e mavijosura:

— Dhe ke shpresë të fitosh, hë!.. Që të hash me lugë të flarinjtë, hë! — Ai e zvarriti zërin e tij të ngjirur në fjalët e fundit. — Ke shpresë të hash me iugë të flarinjtë, hë, — vazhdoi me qetësi të dukshme, — siç kundojnë këto foshnjët, që u ka marrë koka erë, hë! Kështu?!

— O me lugë të flarinjtë, o në dhé të zi. Se na plasi shpirti, de!

— Pika mua, me kë llafosem!.. Ehë... Ohë... Ne, që s'kemi brekë në bythë, do hahemi me atë mbret aq të madh, hë! Dhe do na lërë ai të gjallë, hë, që të hamë me lugë të flarinjtë, de!.. Pika mendjes, pika mendjes, thujaj!.. Ehë...

Batua buzëqeshi me hidhërim:

— Ruaju nga ne që s'kemi brekë në bythë, derëzi,

se jemi një lukuni e tërë. Se thasët tanë të durimit janë mbushur dinga dhe, kur të çahen, ku, ku do vejë gjithë ai maraz, që ka ndenjgur grykëlidhur gjer më tani, a s'më thua?.. Për zotin, zor ta bësh zap këtë duf.

— Bato, e shoh se të paska marrë koka erë dhe ty, tashti në pleqëri, po, lerna rehat, në ke perëndi!

— O, le mos e nga, se ja pamë hairin dhe perëndisë... Ku, ku në djall është futur, pse nuk i dëgjon rënkimet tona, apo kur të na dalë shpirti neve! E, jo; atëhere s'ka se ç'na duhet më. Ptu, lanet qoftë!..

Shahini luajti përsëri nga vendi, po kësaj radhe i çuditur prej fjalëve çapraze që po dëgjonte nga goja e Batos. Ishte më vete ky Bato Bushi, apo jo? As qe parë dhe as qe dëgjuar të kuvendonte ashtu ai. Shahini e njihte mbase shumë më mirë nga kushdo tjetër. Ata ishin llafosur e kishin qarë hallet me njëri tjetrin kushedi sa herë, po kështu, si sot, as që mbahej mend kurrën e kurrës. («Ja, sikur kam përpara syve Kaso çilimiun, që s'i kanë dirsur mustaqet akoma...!»)

— Ohë... Ehë... Ja, mendje të këtëlla po na i ndjellin zinë! — tha pastaj Shahini gjithë hidhërim, me sytë në vatër. — Po, po, kasaphanë do të bëhet; në gju do të vejë gjaku!.. E pashë dhe njëditzaj në kraharorin e pulës së Minekos!.. Gjak tregonte dhe hënëza mbrëmë... Mos më thëncin në emër po nuk vajti gjaku në gju!..

Batua mori një urë zjarri në vatër dhe ndezi çibukun.

— Të paska hyrë lepuri në bark tani në pleqëri, Shahin ziu!.. Ti e di, dasmë pa mish nuk ka. Do derdhet gjak, po, do derdhet, doemos. Po nuk i tregove derren mikut të paftuar, s'të shkulet ai, ore babam! Të mbeti pilaf në vatër, t'u bëj zot shtëpie...

— Po, ashtu qenka thënë, ç'të bësh. I bihet murit me kokë, pa hë!

— Po pastaj të hipën dhe kaliqafe ai dhe të thotë: «Hë, pa më gjezdis ca, tashti, se qenka bukuri e madhe kështu!»..

— Dhe atë ta bën, kush tha se jo?

Batos ju frynë mushkëritë nga marazi»;

— Dhe ti do i shtrosh qafën, ë?

— Po ç'të bësh? Bëhet gjë me inat? Jo, nuk bëhet. Duhet takat. Ku ta gjejmë takatin ne, pa më thuaj?.. Pse kundon si çilimi tani, more derëshuar? Je më të, apo ke lajthitur fare!

— Me inat, ore, me inat duhet bërë, ja kështu! Ku është parë që të shtrojë kurrizin shqiptari, pa më thuaj?.. Ke dëgjuar ç'u bëri breshkamanëve ajo çeta e vogël në Greshicë, atje te qafa e Sykuqit?... Po në Patos, e more vesh?... Po në Selenicë, a e more vesh?... Jo! E, po ta them unë, dërmën u dha, i bëri që të mos e shihte i pari të dytin. Plot i mbushën brekët!..

Shahini psherëtiu i brengosur.

— Na e do, or, na e do xhani të gjithëve, por... por i thonë pesë me hiç kësaj pune. Sa për të rrojtur me ymyz hiçgjë tjetër...

— Qysh m'u gdhive, Çeço? — i foli Xhikua që posa hyri me kusinë në dorë, të cilën e lëshoi në fund të shtëpisë.

— Mirë, mirë. Po ti qysh m'u gdhive? — ja ktheu Shahini.

— E, ç'të jem dhe unë e zeza, më hëngri kjo e shkretë ramatizëm...

— Eh, kështu është kjo jallane, ca i ha ramatizma, ca azma... Plakun tënd po e hakërka derti. — E, ashtu me mundim, bëri të ngrihej.

— U, e ku po vete, Çeço! — u hodh Xhikua. — Prit, të pish një qumësht.

— Nuk... Ehë... piva në shtëpi... Ohë... Ohë, ç'po ma merr këtë çikë shpirt kjo e flamosur azmë!... Ehë... Ohë...

Sa për të hapur muhabet, e mori fjalën Xhikua:

— E, qysh ma the atë llafin zotrote, o Çeço, se nuk ma zuri dhe veshi mirë.

— Thashë atë që thashë!.. Ja, i paska marrë koka erë dhe tyt shoqi, nuk e sheh, a?

Xhikua, që s'po kuptonte asgjë në atë mes, e shikoi më me ngulm dhe në dritë të syve.

— Ehu, kur të marrësh vesh ti, me atë Zerdelinë timë, është bërë hataja në këtë dynja, po, bëje, bëje atë trahananë, që të hanë fëmija!.. I paska vajtur në myqe për atë erën e barutit, ja çë, e more vesh tani?.. Më thertë mua në more vesh gjë!

Xhikua ja ktheu e ngrysur:

— E, jo, më thërçin çirakët në mora vesh gjë prej gjëje!

— E di, mos më bëj bera e rrufera, por më jep atë filxhanin, në ke për të ma dhënë. Ashtu... — Dhe filloi të rrufiste qumështin e valuar. — Kështu i ngrohtë është i mirë ky i uruar... — Dhe nisi të ngrihej. («Ty, mor tungjatjeta, me sa po shoh, të paskan lëvizur fare dhogat e fiqirit!»)

Batua i nguli sytë e menduar mbi vatrën e zjarrit. («Ç'të bëjë dhe Shahin lumëmadhi, as ka parë e as ka dëgjuar gjë... Kështu është, kur njeriu nuk dëgjon dhe nuk sheh, është afër mendsh që nuk jep dot gjykim të sagllamtë... Nuk ka faj që i është futur lepuri në bark ditëziut, jo... Eh!.. Si t'ja bëj, xhanëm, ta bëj llaf tani, apo t'i le të hanë rehat dhe atë të shkretë trahana?.. Po dreqi e mori: mbrëmë s'u llafosa që si e si të flinin rehat... tani të pres sa t'u vejë në bark trahanaja!...»).

— Dëgjo këtu, moj plakë! Dhe ju, fëmijë!.. — foli pastaj i vendosur, por me një brengë të dukshme. Xhikose sepe ju duk se ai zë aq i prerë dhe i vendosur po ndillte me vete diçka të keqe... Nuk po e trazonte më trahananë. I mbërtheu sytë mbi të shoqin. Ashtu bënë dhe djemtë. Bile dhe më i vogli i fëmijëve, Shpëtimtari, i cili qe ulur ndër gjunjët e t'et, e tërhoqi vëmendjen nga ajo bota e tij dhe ngriti kokën.

Batua thithi çibukun fort.

— Kam mejtuar ta shesim atë lopën...

Të shoqes ju drodh dhe ju përpëlit zemra, i tërë shtati, dhe erdh e u bë baltë në fytyrë; u mek përnjëheresh, sikur i ra damllaja, dhe u tendos si një fije teli; krejt vendi përreth, që gjer atëhere i dukej fare i za-

konshëm dhe i qetë, ju davarit me një shpejtësi të rrufeshme, duke ja lëshuar vendin një topitjeje të patreguar; sa të mbyllësh e të hapësh sytë, balli ju mbush me një mori rrudhash të dendura, duke marrë të atillë pamje, thuase vitet po rrukulliseshin me shpejtësi furtune mbi të. Gjithshka ju fsheh nga sytë prej një tisi të hollë, të mugët, që errësohej e errësohej. Tani asgjë nuk ekzistonte më për të, veç ca hijeve fare të turbullta, pa asnjë lloj forme... Xhelua çakëriti sytë, mjekra dhe buza e poshtme ju drodhën. Atij ju bë sikur atë çast ju shfaq një nga ato nepërkat me dy kokë, për të cilat kish dëgjuar nga kallëzimet e më të rriturve...

— Po viçin, baba? Edhe viçin? — e pyeti Shpëtimtari, ndërkohë që e vështronte nga poshtë lart në një mënyrë të tillë, sikur i pat shtrirë dorën për lëmoshë një të panjohuri, që ecte në punë të vet. I ati i lëmoi flokët e shpupurishur pa e vështruar fare, i lënduar sa më s'thuhej.

— Lopën! Prokopinë e vetme! — klithi Xhikua e tmerruar, me sytë si dy vezë syze. — Nuk kish faj Çeço Shahini!.. Po ti më mirë lidhna si ata zogjtë e kllockës, varna nga një gur në qafë dhe vërvitna në Vjosë, sa të na bësh këtë të zezë!..

— Hë, pusho, harbutkë! — ju kanos i shoqi vetullngrysur e me sytë si dy kongjij të ndezur, duke përplasur shkopin në vatër. — Që të mos na vijë ajo ditë, për të varur gurët në qafë, andaj po e bëjmë dhe këtë punë!

Xhikua e pa të kotë ta zgjaste më tej, prandaj vendosi ta gëlltisë vrerin e atij lajmi të kobshëm. Çdo gjë kish marrë fund për të. E ç't'i thoshte? Ai e tha fare shkoqur: «Kam mejtuar ta shesim atë lopën». E, përderisa e tha në atë mënyrë, kjo donte të thoshte «kam vendosur», këtë e dinte mirë ajo. Kështuqë ishte fare e kotë ta zgjatje muhabetin. Këtë e dinte fare mirë Xhikua. Batua që i prerë në muhabet, në veprimet e tij. Se, po të që ndryshe, ajo ishte e gatshme t'i përgjërohej tërë ditën dhe tërë natën me lot ndër sy, ta puthte dhe atje ku nuk puthej, vetëm e vetëm që ai të ndërronte men-

dje dhe të mos arrinte gjer aty, sa t'u thante buzën fëmijëve e t'i bënte të mbanin vesh dybekët e mëhallës mëngjezeve.

Xhelua s'kish filluar akoma të ngulte lugën në tigan. Pra, sot nuk do të bridhte ledheve me Baliskën e dashur, nuk do të bashkohej me shokët e tij që të luanin symbyllurazi, cingël a ndonjë lodër tjetër... Si do t'i thoshte Sihatit, kur ta thërriste që nga rruga? Ja, sikur e kish thirrur!.. Xhelua kujtonte të gjitha këto dhe kafshonte buzën me dhëmbë. Nëpër faqet filluan t'i rridhnin lot të nxehtë.

— Pse nuk ha, mor bir? — e pyeti i ati, që i shikonte vetëm shpinën e paktë.

— Ai po qan, baba, — foli djali i parafundit, Xhevati. Babai u drodh. Ai nduku buzën e poshtme.

— Ehë, çoç të pandehja, por më dole hiç gjë dhe ti, — i tha Batua pas një hopi, tek mundohej si e si ta ndrydhte dhembjen që ndjente thellë në shpirt. — Unë po mundohem qysh e qysh të të hallos një copë dyfek, që ta hedhësh në sup e të vesh të luftosh, kurse ti... Kështu s'kemi gjë në torbë, jo. Në vend që t'u bësh gajret vëllezërve më të vegjël... Hajt, hajt, se do ta blejmë një-mijë herë më të mirë, keni për të parë!.. Hani tani, hë djemtë e babait. — E, që të mos e pikasnin fëmijët ashtu të ligështuar, doli e shkoi andej pas kasolles.

Xhikua i ndjeu këmbët e tij dhe, bëri si bëri, i fshiu lotët. Që t'i jepte të kuptonte se kish dalë gjoja për punë, zuri të mbushte krahun me shkarpa.

— Leri, pa leri një herë ato dhe hajde këtu! — e urdhëroi i shoqi, dhe u lëshua mbi një kërcu lisi. — Mos na bëj prapësira të këtilla, dëgjove, dëgjova më thuaj!

Xhikos ju mbushën përsëri sytë me lot.

— Për ata fëmijë qaj, mor burrë, se, në pyeç për mua, unë jam mësuar... e hëngra çairin tani... Po vjen behari, shyqyr i qoftë... Do u thahet buza të zezve!..

— Leri mjauillimat, se beharet atë punë kanë, të venë e të vinë. Po nuk mejtuaam që këtë behar për beharin tjetër, na mori lumi e deti.

Xhikua mblodhi supet. («Po nuk mejtuaam që këtë behar për beharin tjetër...») Hajujk-hajujk!..

— Xhelo!

— Urdhëro, baba.

— Hëngre?

Djali uli kokën.

— Hëngra, baba.

— Jo, baba, gënjen, — u hodh Xhevati.

— Shko ha, — i tha përsëri Batua dhe ja nguli sytë lopës. Një pështjellim i çuditshëm po ja çante kraharorin ato çaste. «Jo, në asnjë mënyrë jo! Kështu e kanë këto punëra».

Sytë i shkanë padashur nga fëmijët, të cilët kishin dalë të gjithë në avlli dhe qenë strukur si varfanjakë rreth çitjaneve të nënës së tyre dhe vështronin lopën me dhemshuri, lopën dhe viçin lavrak, që hidhej dhe përdridhej pa të keq... Për Baton, më tepër se të gjitha mjerrimet që kish hequr në jetë, ishte dëshpërimi që kishte pllakosur fëmijët, të shoqen, tërë kasollen e tij. Ishte gati të qante dhe ai për atë lopë, për të vetmen katandi të shtëpisë.

— Po, — tha Batua. — Ne duhet të jetojmë ndryshe. Dhe ai vështroi nga fëmijët, nga Xhikua.

KAPITULLI I PESTË

Kur mbaroi udha e pyllit me lisa të dendur dhe u gjendën në krye të një monopati të thepisur, nga ku nuk ishte larg fshati i heshtur dhe dukej në pëllëmbë të dorës, Batua qëndroi e ju kthye të birit:

— Rrimë pak këtu, mor djalë, të shplodhemi ca. — Dhe u ul buzë rrugës, mbi një paliçe. Nxori shaminë dhe zuri të fshinte djersët nëpër faqe. Padashur i vanë sytë të i biri, i cili po rrinte akoma më këmbë, i brengosur, me shikimin të tretur diku larg, andej poshtë nga fushat.

— Ulu.

— Mirë jam, baba.

Batua e shikoi me keqardhje, po nuk tha asnjë fjalë. Nxori kutinë e duhanit, çibukun dhe i lëshoi përtokë. Pastaj nxori dhe pagurin me raki. I hoqi tapën dhe e rrëkëlleu, duke i mbushur bulçitë plot. Rakia ishte shumë e fortë.

Xhelua, më këmbë siç ishte dhe pa dëshirë, shqeu një degë dushku dhe ja zgjati Baliskës. Lopa i mori erë me mospërfillje. Po ashtu e shikoi dhe të zonë me ata sytë e saj të xhamtë. Kur solli përsëri në mendje se po e përcillte për të fundit herë Baliskën e tij të shtrenjtë dhe viçin lavrak, i cili po mundohej t'i thithte ndonjë pikë qumësht së jëmës, Xhelua u drodh i tëri dhe i pikoi në zemër. Sikur të mos qe pranë dhe i ati, kushedi sa do të kishte qarë i gjori djalë për atë lopë dhe për viçin!

Batua, që e nuhati mirë hidhërimin e të birit, ashtu siç ishte i vrejtur dhe i helmuar, sikur po shkonte në ndonjë varrim, tha me vete: «E shkreta lopë, dhe ajo na rri e zemëruar, sikur e ka kuptuar se po e dëgdisim». — Dhe i vërtiti sytë e egërsuar përmbi sarajet e Syrja agait, të cilat u rrinin përsipër çatave laramane të fshatit si ndonjë larash që zgurdullon sytë teposhtë, i etur për ndonjë breshkë. Dhe një drithërimë e fortë i kaloi atë çast nëpër trupin me damarë të mpirë. Rrëmbeu shishen, vështroi me vëmendje fundin e saj dhe e kulloi në gojën e hapur vesh më vesh. Pastaj e vërviti shishen bosh poshtë, nëpër bezga dhe paliçe, pa dëshirë, dhe me keqardhje. U drodh kur i vanë sytë tek bostani i Syrja agait, poshtë në luginë.

— Nisemi, djal-o?

— Nisemi, baba.

Kur arritën te porta e sarajeve të agait, Batua i bëri shenjë Xhelos të qëndronte. Kapi grushtin e metaltë dhe e përplasi dy-tri herë pas kanatit. Nuk e zgjati më, por u ul në sofat. Edhe kur dëgjoi zhurmën e llozit, që po e vërtiste dikush pas derës, i dha karar me mendje të mos lëvizte nga vendi, kushdo që të dilte. Dera kërciti me zhurmë për të fundit herë dhe Batos i doli para syve sejmeni, që agai mbante gjithnjë pas e që njihej prej të gjithëve si më besniku i tij. Trupi i tij si kavak, fytyra qimekuqe dhe qafa e trashë, që Batos i kujtonin babanë e teqesë, nuk i bënë asnjë përshtypje këtë radhë.

Sapo që ndeshi përballë Batos, ai u ngrys dhe vuri duart në mes.

— Hë, Bato, pse ke ardhur?

Fshatari ngriti sytë drejt tij.

— Kisha një llaf me aganë.

Sejmeni filloi të dridhte mustaqet e kuqe dhe u mendua një hop.

— Agai nuk ka kohë, Bato, se është për udhë. Eja një herë tjetër.

Batua e vështroi me ngulm.

— Nuk më pret puna për më tutje, se e kam litarin në grykë. Zotrocte e sheh dhe vetë.

— E shoh, nuk se s'e shoh, xhanëm, por... pa të pyes një herë. — Dhe u zhduk sa mbyll e hap sytë pas portës, së cilës i vuri përsëri llozin.

— Dhe sa kohë do e mbyllësh me lloz atë derë, mor qen! — tha nëpër buzë Batua, duke mbushur çibukun. Vështroi të birin që rrinte si i ngrirë në mes të kalldrëmit, dhe i shkeli synë. Xhelua uli kokën dhe u skuq. As që e kuptoi domethënjen e asaj shenje. Por thellë në shpirt ndjeu kënaqësi të madhe. Kishte kohë që s'e kish parë t'anë aq më qejf, si tani. Dhe e gëzoi shumë kjo gjë.

Sejmeni doli përsëri:

— Eja, Bato, se të pret në odë. — Dhe hapi kanatin e portës. — Një çikë shpejt, se agai është për udhë dhe s'ka nge.

Batua e vështroi në dritë të syve. («Është për udhë?... Ku në djall do vejë!.. Mos vallë?... Atje, atje do vejë me siguri. Qenka gjë e madhe ajo që kuvëndonte Mustafai me atë Aleksin mbrëmë... Atje do vejë dhe ky, paderman... Nuk qenkam gabuar. Do kërcitka, më duket!...»)

— Po zotrote mos u tall tani, për kokën tënde, — i tha pastaj sejmenit me një qesëndi që binte në sy. — Qysh të futem në odën e agait unë kështu, për ibreti alem, ti e sheh dhe vetë, mua s'ka ku të më ndukë as geni...

Sejmeni qeshi vesh më vesh me zor:

— S'ka gjë, bre burrë, jo. Ti e di mirë, Syrja agai nuk është nga ata qibarë që s'begendis. Hajde, hajde të pish dhe një kafe, kështu më tha.

— Uaaa, llaf i thonë atij. Po këtë e di dhe perëndia që agai nuk është qibar!.. Zahmet e ke, le të dalë një çikë gjer këtu. Nuk më bën zemra të ulem në qilimin dhe shiltetë me këto rrecka. — Dhe zu të ndiste eshkën më nge.

Nga toni dhe mënyra e të folurit, njeriu që rrinte më këmbë, pa u thelluar aspak në atë çka fshihnin në vetëvete fjalët e fshatarit, jo vetëm që po ndjente kë-

naqësinë ndaj njerëzve hallexhinj e të përlur, me të cilët kish të bënte orë e çast, por, nga ana tjetër, po i mbushte mendjen vetes se Batua, përveç një nevoje të ngutshme, s'kishte dhe nuk fshihte asnjë qëllim tjetër.

— Mirë, po i lutem, mbase më dëgjon dhe mundohet gjer këtu. Por, ja po ta them dhe një herë, ai ka dëshirë që ti të vish në odë dhe të pish dhe një kafe, — i tha i krekosur dhe u fut përsëri brenda. Përsëri i vuri llozin portës.

— Hajde, mor djalë, ulu një çikë dhe ti, se të ra gjaku në fund të këmbëve, — i tha Batua Xhelos, kur mbetën vetëm për vetëm. Atë çast, sikur të kishte qenë aty prapa portës, agai hapi portën e ju dha para syve, duke fshirë buzët e përlyera me yndyrë.

— Ç'erë e mirë të paska hedhur këtej që me natë, mor Bato, — i tha buzëgaz e, papritur përgjigje, i hodhi vjedhurazi sytë prej matrapazi mbi lopën dhe viçin

Tjetri u ngrit ngadalë.

— Halli, Syrja aga, halli.

Agai buzëqeshi.

— Hë, paske mbetur ngushtë, hë?

— Si mos më keq, mos e pyet.

— Për të shitur, hë?

— Po.

— Po hë, sa e mban?

— Hiçgjë, aga, hiçgjë. Badjava, pothuaj...

— Sa, sa?

— Po, dy dyfegje. Dy dyfegje dhe nja dhjetë napolona, them...

Agai çakëriti sytë si i pickuar dhe i hodhi mbi njeriun që posa foli.

— Qysh the?!

Fshatari ngriti kokën i qetë drejt tij.

— Dy dyfegje dhe dhjetë napolona thashë, aga — përsëriti duke i shkoqitur mirë fjalët Batua.

Syrja agai rrudhi surratin e rruar taze e që i ndriste nga gjaku i bollshëm.

E përse të duhen dyfegjet, o Bato, a nuk më thua?

Apo të vrasësh laraska? — i tha pastaj me atë zërin që mundahej ta nxirrte të qetë.

— E pse jo, të dëmshme janë dhe laraskat, — ja ktheu jetri pa teklif.

— Ha-ha-ha!.. Ç'na bëre për të qeshur, more Bato lumi! Epo kjo është për të vënë duart në kokë! — ju drejtua sejmënit, që shoqëronte aganë në atë të qeshur. — E pse nuk kërkon ndonjë brokë misër, mor derëshuar, që të mbajnë shpirtin kalukaçrit që të mbushin kasollen! — Dhe nderi duart nga sejmëni përsëri. Ky i fundit ngriti supet dhe rrudhi buzët e trasha, sikur desh të thoshte: «Epo, kur të merr perëndia mendjen!..»

Batua thithi çibukun më nge.

— Ka dhe lepuj plot, xhanëm, s'para e ka keq ky, — i tha sejmënit Syrja agai dhe ja plasi gazit.

Fshatari ngriti kokën me mospërfillje («Ka, ka dhe lepuj, mor xhahil, por nuk janë të majmur si ti ata. Unë do i mësoj ata dyfegje të gjuajnë vetëm lepuj me dy këmbë, dëgjove, dëgjova thuaj!»)

— Prapë mirë, se ha dhe ndonjë çikë mish. — tha sikur të fliste me vete Batua.

— Po derra, a vret dot derra?

— Për ç'derra e ke llafin zotrote, se ka derra e derra kjo jallane.

Syrja agai u vrejt. Po nuk e dha veten.

— A ke mësuar të qëllosh?

— E kush erdhi i mësuar në këtë jallane, mor aga...
Do mësojmë avash-avash dhe ne.

Agai i shkeli syrin sejmënit. Batua e vuri re, por as që e bëri qejfin qeder fare.

— Mirë, de, mirë, por, a do na kujtosh dhe ne kur të vrasësh ndonjë derr? — vazhdoi nga rromuzet agai.

Batua ja ngulli vështrimin në kokërdhok; sytë i shkrepëtinë atë çast.

— Ah!.. Mos më daltë shpirti pa të prurë hisenë tënde, mor aga! Sido që të bëhet, kofshën e fundit do e ruaj, se, helbete, dhe zotrote s'ke kursyer për mua, kur ka qenë puna.

— E di unë, — u hodh gjoja me sinqeritet agai, — nuk je nga ata ti, që të hanë bukën dhe të përmbysin kupën...

— Meazallah. Të tëra në këtë dynja duhen larë. Kupat duhen shpërblyer me kupa, siç e do nderi dhe zakoni.

Batos po i ndritnin sytë. Agait filloi t'i ndilte një parandënjë të pakëndëshme fytyra e atij fshatari të leckosur e të pocaqisur, që i qëndronte aq mospërfillës.

Ai e vështroi mirë Baton, pastaj i tha sejmënit.

— Ore, e di ti që s'e ka keq ky?.. Duhet trembur sorrat, për besë, se po afrohet të na pihen të lashtat.

Sejmëni qeshi duke shtritur trupin e majmur jo më pak se të agait.

Fshatari u ul në sofat dhe u përkul sipër shkopit, duke vështruar gjetiu.

— S'e ke keq, aga, jo. Ngado që të rrukullisesh, zotrote del i fituar.

Agai u vrejt sa hap e mbyll sytë. Ajo mënyrë të foluri aq e qetë e atij fshatari po e shqetsonte.

— Si shumë hokatar na qenke bërë, or Bato Bushi! Që kur kështu?

— Eh, ç'ti bësh, kështu e kemi ne. Zaten, shakatë i kanë rënë për hise fukarasë, ndryshe do na hante veremi të gjallë. Kaq dimë ne, të engledisemi me shakara dhe të mbushim vatrat me kalamaj. Nën jorgan shtohet më shumë fukarallëku...

— Dëgjo, — i tha agai. — Se përse i do ato dy pushkë, unë nuk e di e as dua të di. Ti do më shesësh lopën dhe unë do të blej. Kaq. Vetëm 10 napolona. Dhe eja të pish një kafe.

— Sa për kafënë, të më falësh zotrote, por as që ja di erën fare. Sa për punën e lopës, unë e thashë llafin tim. Për të qeshur, vërtet, por ç'të bësh, kur të zë derën. Tani u bëra për një qoshe...

Agait s'ju durua më:

— E për ç'halle po më prrallis, xhanëm!... Këtej s'ke brekë në bythë, këtej do dhe dyfegje! Dashke dhe dy, pale të tjerat!..

Batua vështronte aganë që i hipi gjaku në fytyrë, saqë u bë si lafshë gjeli, dhe s'i shkonte në mendje të lëvizte as qepallat.

— Ja që më ka hipur në kokë tani, ç'të bësh. Teka hallexhinjsh. Derë shqiptari, xhanëm, të kem një dyfek dhe unë pas derës...

Dashkërka dhe dy, pale! E pse dy, apo për këtë spurdhjakun?

— E. I re më të, aga. Ja që e do një dhe ai, nga ato patickat e shkurtëra.

Syrja agai mblodhi buzët. I nguli një vështrim pyetës sejmënit. Ky e kuptoi dhe ju përgjegj po në atë mënyrë kuptimplote: «Jepua të bëhen def me gjithë dyfegjet, ne kemi plot qilarët! Të marrësh goxha lopë me viç për dy dyfegje!

Pra, qe e qartë se ç'duhej të bënte agai. Por diç e brente përbrenda. Andaj ja nguli sytë hetues fshatarit:

— A nuk më thua, more burrë i dheut, pse të duhen dyfegjet? Ë?

Batua ngriti supet, sikur nuk dinte ç'të thosh.

— Eee, ja ore, t'i shoh varur aty në gardhin e kasolles, — ju përgjegj, pa u munduar t'i bënte bisht atij vështrimi ngulmues. — Pse, ç'do më duhen, thua zotrote. Zakon shqiptari, de.

— Pse, tani u kujtove ti për këtë zakon?

— Ç'të bësh, — tha Batua.

Agai e vështroi.

— A e di ti ç'domethënë belxhik? Po ta marrësh hollë, aq bën lopa jote, sidoqë është e mirë.

— E di, andaj e dua. Pastaj, se mos ka vlerë dhe paraja e tanishme. Zotrote e di fort bukur...

— Mirë, mirë, po e di ç'ke ti, pa bjeri një çikë shkurt, atë bëj, se s'ta kam ngenë: do e lësh lopën për dy dyfegje, apo?.. — ja ktheu me nervozizëm agai.

— Vetëm kaq, mejton zotrote?

— E, vetëm kaq.

— A nuk është pak si për të qeshur, Syrja aga?

— Ky është pazari im, — tha. — Po deshe lëre, po

deshe... — dhe bëri me kokë nga rruga përmes fshatit.

— Dhjetë napolona, ashtu sikundër nuk janë gjë për zotrinë tënde, nuk janë as për këtë lopë që jep katër-pesë okë qumësht në ditë, aga. Kurse për mua janë shumë... —

— Llafet e tepërta janë fukarallëk, nuk i honeps dot unë, — ja preu agai. — Llafi im është i prerë: dy dyfegje ose dhjetë napolona të thatë. Zgjidh e merr!..

Batua ra në mendime.

Ai kish rënë në ujdë me vetëveten se agai, sido që të ishte puna, nuk do të arrinte në mëdyshje për pazarin, posa që ishte fjala për aq gjë, domethënë për dy pushkë e dhjetë napolona, sepse e tillë qe Baliska e Bato Bushit. Për aq sa kërkonte ai, ajo lopë ishte fare falas. Për një copë bukë, si i thonë fjalës. Mirëpo, parashikimi i tij, me sa dukej, po shkonte drejt përmbysjes tani. Si të bente? Nuk do të qe keq të siguronte dhe një dhjetë napolona, se në këtë mënyrë do t'i linte të shoqes dhe një shpresë të vogël ndër duar para se të ikte. Pastaj agai po ngulte këmbë në të tijën: ose dy pushkë, ose dhjetë napolona të thatë... —

Batua u ngrit duke i shqyer kraharorit një psherëtimë të thellë dhe i mëshoi trupit të tij të pakët përmbi shkop. Fytyra i qe tendosur dhe sytë, që po i shkrepninin nga zemërimi, ngjanin si dy thëngjij.

— Mirë, aga, le të bëhet ashtu siç e do mideja e zotrisë sate!

— Aaa, jo! — u hodh tjetri, duke tundur gishtin tregues. — Jo siç dua unë, por siç e do e drejta. Kurrë nuk e bëj kabull të hyj në gjynahe!.. —

Batua e vështroi përsëdrejti me sy përpinjës, që dukej sikur do t'i dilnin nga gropat.

«Pasnesër, — tha me mendje Batua. — Demek, nesër...» Dhe ju bë sikur dëgjoi fjalët e shkëputura të Mustafait «Do mbahet mend... Pasnesër... Nafuz beu...»

Fshatari hodhi belxhikun në sup dhe u nis përpjetë kalldrëmit pas të birit.

— Bato! — i thirri Syrja agai.

Fshatari qëndroi dhe ktheu pak kokën me bezdi.

— Sido që të vijë puna, unë nuk të kam dhënë gjë,

hë! Lopën ta bleva me para të thatë, qartë? — dhe i shkeli syrin sejmenit.

Batua ngau udhën e tij pa thënë asnjë fjalë.

«Mirë, mor makut, mirë, — thosh me mendje, tek ecte çalë çalë përgjatë kalldrëmit. — Vetëm ky do e ndajë shapin nga sheqeri me ty dhe të tjerët si ti. Dhe shtrëngonte në pëllëmbë qytën e belxhikut, të porsahe-dhur në sup.

— Xhelo!

I biri mbajti këmbët e zbathura dhe ktheu kokën andej nga i erdhi zëri.

— Urdhëro, baba!

— Më mirë dyfekun, apo lopën? — e pyeti me një gëzim të dukshëm, kur u ndodh në krah të Xhelos.

— Më mirë dyfekun, baba, por... edhe lopën..!

— S'ka gjë, bir. Harroje lopën për tani. Vetëm këto saraje mos i harro kurrë sa të jesh gjallë! Kjo lubi derë na e ka thithur gjakun të gjithëve. Kjo na i grabiti dhe arën, dhe vreshtin, dhe kaun, dhe lopën, dhe viçin... të tëra... të gjitha ç'kishim vënë me aq mundim!..

— Ç'mendon ky qelbanik, apo se mos i erdhi dita, — tha agai, tek po e ndiqte me sy Baton. Sejmeni kish rënë në mendime dhe as që u përgjegj aty për aty.

— Po të isha në këmbën tënde, jo që do i jepja aq sa kërkoi, por dhe dyfishin, — tha pas një hopi.

Agai çakëriti sytë, siç ndodhte me të sa herë që ishte fjala për të zbërthyer kuletën e tij.

— Pse, mos vallë i kam gjetur në rrugë, apo i kam të tepërta!

— Nuk thashë atë, por... nganjëherë duhet. Nuk e sheh ç'kohëra të liga kanë ardhur!

— He-he-he!... — qeshi me zor agai. — Kanë ardhur kohëra të liga për këta leckamanët, — dhe bëri shenjë me kokë në drejtim të Batos, — por jo për mua, mor tungjatjeta.

— E, e, — belbëzoi si me pishmanllëk sejmeni. — Nuk them që jo, por s'do ishte keq...

— Hë, çë?

— Po ja, llafi vjen: të kërkoi dhjetë napolona ai, ti t'i thoshe: «A, jo, është qesharake për derën time! Na njëzet napolona, se kaq i ka hak lopa jote, në mos më shumë!» E ç'janë njëzetë napolona për ty? Një vërë në ujë! Të themi atë që është, de! Por si do të mejtonte ai për këtë derë pas kësaj? Po të tjerët, që do e merrnin vesh këtë bujari .. Ti e di që të urrejnë të gjithë, apo nuk e di? Epo, duhet një çikë, — dhe shënoi me dorën, e tij të madhe ca zigzage, duke shkelur dhe syrin në një mënyrë kuptimplote. — Ka ardhur koha të provosh se gjithë ata që të urrejnë, nuk kanë të drejtë, aga! Gjuha të ftoh, gjuha të ngroh. Gjuha dhe... — sejmeni filloi të fërkonte gishtin e madh me gishtin tregues, sikur po numëronte kartmonedha.

Syrja agai nduku bishtin e mustaqes dhe u krehd në mendime për një hop.

— Nuk e ke keq ti, mor ujku plak, jo! — tha me atë ngazëllimin e njeriut që zbulon diçka me të vërtetë të rëndësishme. Dhe shtoi me vendosmëri: — Thirre, thirre shpejt!...

KAPITULLI I GJASHTË

Bukuri të mrekullueshme kanë perëndimet e diellit në krahinën pa anë e fund të Mallakastrës, kur hijet zgjaten dhe gjithshka është e qetë dhe si e turbullt.

E tillë qe edhe ajo pasdite maji. Si në prak të festës dukej toka e drobitur nga pranvera e hershme.

Disku i madh dhe i përflakur i diellit po fundosej pas gërxeve dalëngadalë. Hijet e kaltëra, që gjer atëhere kishin qëndruar si të strukura dhe të ngrira ndër rrudhat e tokës, filluan të zgjaten dhe të ngjiten lart e më lart, si të menduara dhe të përgjumura, dhe ngjanin si ca mermanga çuditërisht të mëdha. Çatitë laramane të shtëpive dhe të kasolleve, që qenë përhapur ndër ullishta, pjergullat dhe pemët e tjera të shumta, ashtu si e tërë lugina që shtrihej gjer buzë lumit të qetë, zunë të gjallëroheshin. Konturet e kodrinave dhe të maleve rrethëqark, ku në ngjyrën e hirit e ku në të gjelbër të thellë, ngriheshin të qarta dhe të mprehta drejt qiellit blu. Ato dukeshin si të praruara në ar. Njolla të arta, si pluhur i derdhur, dalloheshin edhe mbi ngastrat e vogla të tokës në faqet e kodrave, gjer buzë Vjosës. Kohë më kohë shpatet merrnin një ngjyrë më të kuqe dhe hijet zvarritëse kaltëronin tepër e më tepër.

Të katër burrat, si i stivosën mirë e mirë pushkët dhe municionet, u hodhën përsipër copat e ndryshkura të llamarinave, pastaj ca degë dushku dhe lofatash, e më në fund filluan të hidhnin përsipër pleh, kush me

ndonjë lopatë e kush me duar. Pastaj qëndruan një hop duke kundruar përgun e madh, pa folur.

Pas një copë here, me atë marrëveshjen e heshtur që mbizotëronte ndër ta, muarën për nga dera njeri pas tjetrit. I fundit prej tyre tërhoqi pas vetes derën e, ashtu, me ato fshape-fshupet e lehta të këmbëve që zvarrite-shin të lodhura, pasi lanë oborrin, zbritën ndo njëzetë-tridhjetë çape poshtë, në një shesh të mbushur me bar të njomë dhe me lulëshqere e të rrethuar nga tufa të dendura lofatash.

U ulën me mundim, por dhe me atë kënaqësinë që sjell me vete lodhja. Dhe krijuan atë rrethin karakteristik që kanë për zakon burrat e këtyre anëve. Hoqën qylafët, i lëshuan mbi barin e njomë a sipër gjunjëve të kryqëzuar dhe sikush filloi të fshinte djersët e fytyrës së rreshkur e të qafës. Nxuarën kutitë e duhanit dhe zunë të mbushnin çibukët.

— Dhe kjo vapë e uruar kështu, sikur jemi në korrik! — çori heshtjen Abedini, pa ju drejtuar askujt.

— Hë, kjo sene po i sjell më ndryshe të gjitha gjërat, — u hodh pas një hopi Kasëmi, duke ngjeshur duhanin në çibuk.

— Po nuk ra ndonjë shi këto ditë, keq e mos më keq do e kemi me të mbjellat, — u hodh i treti.

Secili fliste kokulur, në punë të vet, duke mbushur çibukun a tek dridhnin duhanin në ndonjë fletë misri ose copë letre të shqyer nga ndonjë libër. Në vështrim të parë të krijohet përshtypja sikur gjithkush vështronte hallin e vet dhe as që çante kokën për të tjerët. Këtë bindje të krijonte ajo mënyrë e ftohtë bisede në rrethin e atyre katër burrave. I tillë është karakteri mallakastriot.

Dielli tani qëndronte pezull mu në mes të hapësirës, atje tutje në horizont, ndërmjet dy majave më të larta vezulluese, dhe lugina e gjerë, me atë heshtjen e saj të ndritshme, i shëmbëllente një parade madhështore fitimtarësh. Shiriti ngjyrë vjollcë i xhadesë përtej Vjosës, që gjarpëronte nëpër faqen e thepisur të Kudhsit, herë zhdükej nga sytë dhe herë dilte përsëri, gjithnjë dhe më i

errët ndër kthesat dhe zigzagët e shumta. Dhe zgjatej drejt qafës më të lartë.

Samiut ju bë sikur dëgjoi një si zhurmë. Zgjati qafën e përcëlluar nga dielli dhe vuri dorën në rrëzë të veshit.

Ndo pesëdhjetë çape përmes shkurreve të dendura dhe të gjelbëruara, i zunë sytë dy të panjohur.

— Kush të jenë vallë, për ku nxitohen kështu? — pyeti si nëpër dhëmbë ai, tek kruante qafën.

Njëri nga ata tha:

— Vdekje fashizmit!

— Liri popullit! — ja pritën të katër burrat. Dhe ata që ishin të ulur, i lëshuan qylafët dhe qesetë e duhanit përdhe dhe brofën më këmbë.

Kasëmi i njohu. Ai që udhëhiqte, një burrë aty te të dyzetat, ishte «ushtar populli», nga Greshica. Tjetri, një djalosh që s'i kishin dirsur mustaqet, qe partizan i çetës së krahinës. Dhe ata e njihnin Kasëmin.

— Hë, ç'të reja po na bini? — hyri drejt e atje ku duhej Kasëmi, sapo u shtrëngoi duart të dyve.

— Një kartë nga komandari i çetës. — foli i posardhuri, dhe nxori nga çorapja e leshtë një fletë fletoreje, të palosur në madhësinë e një kuti shkrepseje.

Kasëmi e mori.

— Këndojeni dhe veproni, se nuk pret koha, — tha djaloshi që s'kish marrë pjesë në bisedë dhe i bëri shenjë me kokë shokut që të niseshin.

— Dridheni një herë, mor burra, — u tha Abedini, i cili e vuri re shenjën e djaloshit. — Të shplodhen një çikë, — tha pastaj.

— S'na pret puna, falemi nderit, — tha ai më i moshuari.

— Na, more, se paskam të dredhur, — nguli këmbë në të tijën tjetri. — Merre dhe ti, — dhe ja zgjati kutinë e hapur djaloshit.

— Do e dredh më nge pas luftës, — bëri shaka i riu.

— Është rehat nga ajo anë ky, — foli ai nga Gre-

shica, tek mundohej të ndizte cigaren në çibukun e Abedinit.

— Punë me mend, — tha Abedini. — Ja, mua ka filluar të më merret fryma nga ky i flamosur.

— S'bëhet luftë me çibukun okë, — e ngacmoi djaloshi buzagaz.

Ata u nisën.

Kasëmi, kur mbaroi së lexuari dhe reshtin e fundit. filloi përsëri nga e para. Tre të tjerët, të ulur dhe ata si Kasëmi, rreth tij, herë e vështronin në sy e herë mbi duart, në copën e letres. Kasëmi ngriti kokën dhe nduku buzën me mustaqe. Kjo shenjë tregonte se ai kishte rënë në mendime. Ashtu e kish zakon. Dhe ja dinin të gjithë.

— E, mo Kasëm, ç'thuhet në të? — e pyeti Abedini.

— Hë, fol! — u hodh Seferi pas një çasti.

— Duhet të nisemi për udhë sonte, kështu na shkruan «URUARI».

— Mustafai, domethënë, hë? — tha Abedini.

— Thashë «URUARI» dhe jo Mustafai, — e korrigjoi Kasëmi me të butë, duke e shikuar në kokërdhok.

— Jo Ali Hoxha, por Hoxhë Aliu! Ne kështu e njohim, mor vëlla, nuk do ja ndërrojmë emrin tani!

— E do puna që t'ja ndërrojmë, — nguli këmbë në të tijën Kasëmi. — Ne nuk njohim ndonjë Mustafa, por një «URUAR» dhe pikë. Kurrë të mos dalë nga goja jonë se «URUARI» është Mustafai, — tha duke i shkoqitur fjalët mirë dhe duke vështruar në sy secilin. — Qartë?

— Qartë, qartë, po, hë, nga do ja mbajmë sonte: këtë na thuaj ti, — ja priti Samiu tek fërkonte pëllëmbët nga padurimi, siç e kish zakon në raste gëzimi.

— Ça, do kemi ndonjë dasmë, a? — u hodh Seferi.

— Nuk i dihet. Ka të ngjarë.

— Ohohooo! — klithi përsëri Samiu dhe zuri të fërkonte duart më shpejt dhe më me forcë. — Prandaj po më ha gishti mua! — dhe lëvizi disa herë gishtin tregues, si të shkreppte pushkë.

— Ore, na e thuaj më shkoqur, më shkoqur, se kështu havadan nuk marr vesh unë! — ju kthye Seferi me

padurimin e njeriut që di dhe të frenojë deri-diku ndjenjat e veta.

— Mirë thotë! Hë, kur, ku? — tha Abedini.

— A, veç këtë që nuk e dimë, — tha qetë Kasëmi. — Nejsel!.. Do kemi kohë dhe për të llafosur e për të marrë vesh. Tani të ndajmë detyrat, se nuk na pret koha. . . Dy shokë duhet të nisen menjëherë tek Mersini. Do t'i thoni të caktojë tridhjetë «ushtarë populli» të armatosur dhe me tre mitralozë të lehtë, në dhjetë sahati, të ndodhen te Arra Madhe. I presim, o të na presin aty. Do vesh ti Sefer me Saminë. Dhe ju kthehuni tëhu bashkë me ata. Armët dhe bukën jua sjellim ne te Arra e Madhe. Mirë?

— Të nisemi? — tha Samiu dhe u ngrit.

— Në rregull. Nisuni! — Kasëmi qeshi.

Seferi dhe Samiu morën tatëpjetë ullishtave.

— Kujdes! — i porositi dhe një herë Kasëmi.

Samiu tundi dorën lart, që desh të thosh: «Mos ki merak hiç fare!»

Kasëmi ju kthye Abedinit.

— Tani të caktojmë tridhjetë shokë dhe t'i lajmërojmë. Ti do shkosh këtej nga Goricat, kurse unë më anën tjetër, nga Kumishtja.

— Ç'thoshte ajo kartë, për kokën tënde, do luajë gjë a? — pyeti Abedini.

— Jo, Dine, karta nuk flet për atë punë, — gjegji tjetri me sinqeritet. — Nuk është çudi, mbase luan. Rëndësi ka që ne të jemi të gatshëm dhe të armatosur mirë, qoftë me armë, qoftë dhe me. . . — Kasëmi goditi mbi zemër me dorën grusht, — . . . qoftë dhe me këtë, kupton! Se pa këtë, s'bëjnë punë armët, ore! Arma më e madhe për të fituar luftën është vetëm kjo, — dhe goditi përsëri te zemra. — Le të çirren ata dhe le të llomotitin sa t'u bjerë në kokë se gjoja kanë ushtri të fortë dhe armë nga më të mirat. Fuuu! janë të tëra, para shpirtit të vendosur.

— More, andej le mos e nga ti, se barut i thatë jemi të gjithë, por. . . Thuaj ishallah erdhi ajo ditë e bekuar!..

— Po vjen sahati i hairit, po vjen, — buzëqeshi tjetri. — Dëgjo. . . Ti do lajmërosh. . . do lajmërosh. . . Mys-

tehakun, një... Qazimin, dy... prit... prit. Velinë, tre... prit... Veledinin... u bënë katër... Ose, jo! Veledinin mos e lajmëro këtë radhë. Ka një mëhallë të tërë me çiliminj derëshuari...

— Bah, punë që s'bëhet! — kërceu Abedini. — Vec të zëmë kopaçen me të, pastaj.

— Pse?

— Qysh, ore, pse! Po e mban vendi Veledinin po nuk erdhi!? Llaf i thonë këtij. Jo, jo, unë s'e navas dot me të...

— Mos i thuaj hiçgjë, ti...

— Jo, derman, jo, se do e marrë vesh ai. Mos më ngarko me një barrë të tillë, hë të keqen vëllai...

— Mirë, mirë. Ti shko lajmëro këta që po të them. Sa të mundësh, përpigu t'i sqarosh të tjerët, — tha Kasëmi prerë. — Merre pelën, se je i lodhur.

— Jo, jo, le të kullosë, se shpirt ka dhe ajo.

— Hë, hë, mejto një herë për vete se do marrësh udhë të gjatë sonte, atë bëj. Kurse pela do këtë kohë me bollëk për t'u çlodhur.

Abedini u hoq sikur nuk dëgjoi asgjë. «Çudi e madhe është ky njeri! — thosh me mendje, tek nxitonte këmbët, që i zienin nga të lodhurit e që mezi i bindeshin. — Vetëm për të tjerët di të vrasë mendjen ky Kasëm ynë, pa, sa për veten e tij, as që e çan kokën. Hë, sikur do gjezdisë vetë arave kaluar, derëziu, dhe mbeti puna që të më qajë hallin mua tani!... Eh! Sikur të kishim ca djema të tillë në fshatin tonë, sa mirë do qe! Nuk do qe keq, jo, për besë!...»

KAPITULLI I SHTATË

Në të vërtetë, njerëzit të gjithë sa e njihnin, kishin krijuar bindjen e thellë se kishin njohur dy Kasëmë.

Kasëmi i pari, paraqitej herë një hokatar, që s'i gjendej shoku në tërë fshatin, dhe herë një bari dhensh i pagdhendur, që dinte t'i bjerë fyellit sa të të mallëngjente, dhe të këndonte me atë zërin e tij të hollë e të ëmbël lloj-lloj këngësh. Kasëmi i dytë, ishte kokëshkretë. S'ta bënte një e dy Kasëmi sapo që ta cënoje atje ku nuk mbante.

Kushedi sa herë ja kish bërë kurrizin më të butë se barkun atij Nevruz Qerozit, bir i familjes më të pasur në mëhallë, sepse ky i thosh shpeshherë, para gjithë shoqëve: «Ikë, more, kopil kopili!..»

Për gjithshka që kish bërë e kish kryer gjer në atë moshë, kurrë nuk ishte penduar. As për atë drunë e shëndoshë që i kishte dhënë atij Nevruz Qerozit. Ama, sa për atë që i çau kokën Shenasiut, që bërë pishman si qeni. Për këtë e ndonjë vogëlsirë tjetër ishte penduar vërtet dhe, kur e kujtonte atë ngjarje, sidomos kur ndeshte me Shenasinë dhe i shikonte shenjën e madhe në ballë, ulte kokën i drithëruar. Pastaj ata u ndanë. Vonë Kasëmin e pajtoi xhaxhai hyzmeqar në një derë të pasur të fshatit tjetër, te Qazim Agai. S'i mbushej që s'i mbushej mendja Kasëmit të vente hyzmeqar, po, kur u bind se e shoqja e xhaxhait ishte e sëmurë rëndë dhe fëmijët e tyre, që ishin më të vegjël se Kasëmi, do të ngordhnin për

kotheren e bukës, vendosi të bënte pikërisht atë punë për të cilën, vetëm nga sa kish dëgjuar, ndjente një neveri të pakufishme dhe frikë. Vajti te Qazim agai vërtet, por më parë mori dhe një vendim të prerë: meqë xhaxhai e pajtoi hyzmeqar, të mos shkelte më në atë shtëpi!

Por ndodhi që t'i vente një ditë xhaxhait atje në atë copë arë. Dhe Kasëmi vajti me sy të përletur.

«Ç'ke kështu, mor bir, ç'të ka ngjarë? Mos të ka rrahur njeri?» — pyeti xhaxhai, kur e pa ashtu të përletur, dhe nguli hostenin përtokë. Djalit po i dridhej mjekra nga ngashërimi. Ja ktheu me duf:

«O më mba në shtëpi dhe mua, o do vete të mbytem!.. Tek ai nuk vete që nuk vete më, sikur ta di që të vdes këtë çast!» — Dhe përsëri u mbyt në dënësë.

«Hajt, sikter, harbut!» — ju shkreh Serjani dhe ju derdh me hostenin.

Kasëmi s'bëri këmbë.

«I paska vajtur në myqe, të ziut». — Dhe Serjani e uli hostenin përdhe me fuqi të prera. I hodhi dorën në sup dhe u ulën mbi ugar, aty te bishti i parmendës. E shikonte mu në dritë të syve me mall e dhemshuri.

«Kush të rrahu, mor djalë, fol. Ke bërë ndonjë prapësi?»

«Nuk... nuk më ka rrahur njeri! — foli me zë të dredhur Kasëmi, përmes një lemze të fortë. — Më vrau dashi sa më kërdisi!.. Unë po shullëhesha në diell, ai më erdhi papandehur nga pas dhe më goditi në kurriz... më rrukullisi në greminë!... Kam... kam dy ditë pa futur bukë në gojë!... Hëhëhë... hëhëhë!...»

«Po mos qaj, mor bir, mos qaj, që të marr vesh dhe unë... Pse ke dy ditë pa ngrënë?»

«Se nuk... nuk më kanë prurë hiç fare... hëk!.. hëk!.. Ja pse!»

Serjani psherëtiu dhe u ngre më këmbë. Vajti te ledhi, mori torbën që e kish varur në degë të dardhës dhe u kthye. Pastaj nxori një copë bukë dhe ja zgjati Kasëmit. Tjetri e vështrroi në dritë të syrit, duke fshirë lotët me kurrizin e duarve.

«Po ti?»

Serjani u zu ngushtë për një çast. Që dje kish ngrënë një copë si ajo që i kish nderur Kasëmit. Bile, meqë kishte shumë uri, kish bërë mend të shplodhej një copë herë dhe të hante atë pak bukë, por gjer më atëhere e kish shtyrë me tani e me pastaj, megjithëse e dëgjonte qartë këngën e zorrëve.

«Kam ngrënë, biro, kam ngrënë unë... Kjo më kish mbetur aty», — tha pas një hopi të shkurtër me vështrimin gjetiu.

Kasëmi e ndau bukën më dysh. Filluan të hanin të dy.

«Dëgjo këtu, djalo, — filloi Serjani duke u mbllacitur. — Hëpërhë duhet të vesh atje... Dëgjomë mua një herë!... Duhet, se s'kemi nga t'ja mbajmë. Ai harbuti s'na ka dhënë gjë prej gjëje. Po vete nesër të llafosem dhe për këtë mesele, që të lënkan pa bukë. Mbase ja shkëputim dhe ndonjë qase misër, dhe hajde në shtëpi pastaj. Po qe thënë për të vdekur, le të vdesim të gjithë bashkë në atë kaliben tonë. Ç'pandeh ti, se mos ma do shpirti mua të të telendis nëpër dyert e botës ty!... — Dhe, ngaqë shihte lotët e Kasëmit, ju megjulluan sytë dhe atij. — Kështu!... Kështu duhet t'ja bëjmë atij rufjani, se ndryshe jemi të humbur...»

Vërtet nga agai nuk mori gjë prej gjëje Serjani, po, sidoqoftë, Kasëmit ja mbajti fjalën. Natyrisht, duke u shtirur Kasëmi si i sëmurë, se ndryshe, largimi në atë mënyrë nga agai sillte me vete dhe plot belara të tjera. Po Serjani mori dhe një vendim tjetër, vendim të cilin, gjer më atëkohë, nuk kish guxuar ta vinte në jetë. Që të siguronte ndonja dy muaj bukë, vendosi të shiste kahun e vetëm. Pajtimi si hyzmeqar i Kasëmit për tre vjet s'i dha gjë shtëpisë së Serjanit veç disa karroqe misri e aq. Asgjë më shumë. Dhe tani mbetej të shitej kau. Kjo do të zgjidhte për disa muaj ushqimin e familjes.

Gjer në palcë e ndjeu dhembjen dhe Kasëmi, po, përpara dhembjes që i shkaktonte jeta prej hyzmeqari, shitja e kaut të vetëm nuk ishte kurrëgjë! Dhe ju lut xhaxhait që ta merrte me vete në qytet. Por Serjanit

nuk i mbushej mendja. Jo për gjë tjetër, por se qyteti mbante të paktën dy ditë udhë të mira më këmbë. «Paç veten më qafë, — i tha më në fund. — Do të të dalë gjuha një pash, more djalë. Rri se jemi mirë, këtë të them unë...» Por Kasëmi as që deshte t'ja dinte, hidhej përpjetë nga gazi që, më në fund, do të shikonte dhe ai qytet me sy!

Ditën e dytë të udhëtimit e kaluan vapën në ca fusha të gjera buzë lumit, se Serjani ndeshi aty me ca të njohur. Kasëmi, ngaqë ishte lodhur e rraskapitur për vdekje, nuk hëngri as bukë, por u mbështet mbi kallamishte, aty, në hijen e shelgjeve, dhe e munda gjumi. U përmend kur kish mbetur dhe një hosten diell dhe hapësira ngjyrë ari, që mbushur me një fillad jetëdhënës, me zile, kumborë, blegërima dhensh, kakarisje pulash, lehje qensh, cicërima zogjsh... Kasëmi u ngre më këmbë vetëtimthi, i dalldisur e, duke fërkuar sytë, filloi t'i çakarritte rretherrotull. Asgjëkundi s'ja zuri syri xhaxhanë. As kau nuk dukej. Kasëmit ju ngritën flokët përpjetë dhe u rrëqeth i tëri. Zemra zuri t'i rrihte si e lepurit.

«Ku, ku është xhaxhai im», — i shpëtoi një zë i dri-thëruar, që i ngjau çuditërisht i huaj, duke vështruar vetëtimthi nga të gjitha anët.

«Xhaxhai iku të shesë kaun, mor bir, — i tha buzagaz fshatari. Kasëmi e njohu fshatarin me të cilin qe takuar Serjani. Ai rrinte këmbëkryq, po në atë vend, duke thithur çibukun më nge. — Ti do rrish këtu tek unë, a nuk e llafosëm qëparë këtë punë?.. Mos u merakos kot, se do të të mbaj si djalin tim. Unë s'kam fëmijë... Mirë?»

Kasëmit ju drodh buza. Nëpër faqet e lyrosura nga të palarët dhe pluhuri i udhëve filluan t'i rrëshqasin lot, duke i lënë vazhdë.

«Jo, mor bir, jo, nuk të mban xhaxhai me zor, — i tha fshatari, kur pa lot në sytë e fëmijës. Ai të la se është udhë e gjatë dhe do lodheshe. Nesër në këtë vakt e ke këtu, mos qaj kot. Unë bëra shaka... Eja, ulu të

hamë këtë pjeprin, se e kam ftohur në burim dhe prita të ngriheshe ti. Sonte do të jesh mysafir tek unë...»

Djali dridhej si purtekë. («Pra, ma punoi, hë!.. Përsëri hyzmeqar unë i shkreti?..»)

Lloj-lloj mendimesh të llahtarshme i vërtiteshin në për kokë. Duhej bërë diçka, patjetër duhej bërë diçka. Po çfarë, si, qysh?.. Mendohej të merrte me mend rruqën nga erdhën, por qe e pamundur. Bile dhe perëndimi i diellit sepse po i dukej në tjetër drejtim... Që t'ja mbathte nga sytë këmbët, nuk ja mbante. Me siguri, ai fshatari, sëbashku dhe me plot të tjerë, që ishin aty rrethorrotull, do t'i qepeshin prapa këmba këmbës dhe do ta kapnin.

Kështu mendonte Kasëmi me zemër të dredhur dhe i tmerruar sa më s'kish ku të vente. Lotët s'i pushonin që s'i pushonin. Mendja e qorrollepsur nga frika dhe lemeria e pajtimit hyzmeqar i vërtitej nga të gjitha anët. Të gjitha rrugët i dilnin njera më e zyrtë se tjetra.

Më në fund vendosi. Së pari, sa për sy e faqe, të qetësohej dhe të shtirej sikur u bind nga fjalët e atij fshatari me atë hundë aq të madhe, saqë të kallte frikën, pastaj, që të mos e vinte dhe atë në dyshim, t'i jepte të kuptonte se do vente të kryente nevojën. Kaq. Kjo ju duk e vetmja rrugëdalje prej atij udhëkryqi ku e futi xhaxhai.

Dhe ashtu bëri.

U nis qetë-qetë nëpër kallamishte që gumëzhinte nga gjëja e gjallë, derisa u fut në shqopën e dendur...

Natyrisht, kthimi i tij pas disa vitesh qe një çudi e madhe jo vetëm për xhaxhanë dhe farefisin e tij, të cilët, në mos me lot, me mendje së paku e kishin qarë, por për gjithë fshatin. Sepse, dhe ata pak njerëz që patën besuar në fillim dhe jepnin shpresë se Kasëmi me siguri ishte gjallë dhe do të fanepsej në një ditë me diell o me shi, tani, meqë rrodhën njeri pas tjetrit tërë ato vite, u bashkuan me shumicën që besonin se ai nuk do të kthehej më. Mirëpo tamam atëhere kur të gjithë e

kishin harruar dhe secili ishte në dertet e veta, pikërisht atëhere Kasëmi u kthye shëndoshë e mirë në fshatin e tij të lindjes.

Dhe u kthye goxha djalë i rritur, i veshur dosido vërtet, por qytetarçe e me një baule të madhe dërrase, të lyer me bojë të kuqe. Qe hequr shumë në trup dhe në fytyrë. Kjo dukej sheshit. Sytë e tij, si dy copa qielli, e kishin humbur krejt vështrimin e dikurshëm. Ato kishin marrë një shikim tjetër, të përqëndruar e të rëndë. Dhe fytyra i kish marrë tani një pamje tjetër. Në krahasim me moshën e tij të vërtetë, ajo dukej serioze. Pikkëllimi dhe vuajtja diku ishin ndrydhur e fshehur. Serjani as që e njohu fare, kur e pa në fund të avllisë, te shtegu. Ai e shikoi vëngër e me zemër të ngrirë. Po kur e mori vesh se me cilin kish të bënte, ndryshoi atmosfera sa të mbyllësh e të hapësh sytë. Buzëqeshjes së ngjeshur me mallëngjim të Kasëmit, xhaxhai i kundërvuri lotët e nxehtë të gëzimit të papritur, që i shkanë nëpër faqet e zhuritura e të parruara kushedi prej sa ditësh. . .

Dhe ju shtrua punës menjëherë, sëbashku me xhaxhanë, në atë copë arë.

-- Kështu, në të parë, asgjë s'i ka mbetur nga ato të parat, — thoshin herëpashere për Kasëmin, — por, ama, nga të tjerat, ai i dikurshmi është. . . Të bën rehat xhani të kuvëndosh dy llafe me të.

— Apo që është bërë i leshtë, pa pikën e qibrës! . .

Por Kasëmi tjetër ishte ca më i ngatërruar dhe më i koklavitur. Sidomos qysh atëhere kur i erdhën karabinierët nja dy herë në shtëpi dhe e kërkonin me këmbëngulje.

— Një djall po e merr vesh këtë punë dhe këtë njeri! — thoshin njerëzit, ndërkohë që Kasëmi u shfaqej, në këtë mënyrë, herë i urtë e i sjellshëm si një nuse, herë i rreptë si një mitraloz që di vetëm të mbjellë kërdinë. — Mos më thëncin më emër po nuk e pësoi keqas ky djalë kështu siç e ka zënë!

Kasëmi bënte një sy qorr e një vesh të shurdhër

përpara këtyre zërave. Shpeshherë ai zhdukej nga shtëpia dhe fshati papritur e pakujtur, me ditë të tëra. Pastaj, në krye të tri apo katër ditëve a më shumë nganjëherë, kthehej përsëri dhe u shtronte kurrizin punëve bujqësore.

Dhe askush nuk merrte vesh nga qe e ku kish hazdisur ato ditë dhe net. Një herë ai u zhduk plot një javë. Kjo ishte e para herë që vonohej kaq shumë, pa u kthyer në fshat. Por i polli belaja me atë nëpunësin e financës, provokator dhe spiun i nënprefekturës. Celula e Partisë Komuniste të krahinës kish vendosur të qëronte hesapet me të. Dhe ai e zhduku.

Por një shenjë e veçantë u shënua përbri emrit të tij në organet fashiste. Atë e burgosën, por e liruan përsëri për mungesë provash.

Ai bridhte fillikat nëpër fshatrat e krahinës së tij të gjerë. Ecte në heshtje nëpër paanësinë e saj dhe nën rrezet e diellit përvëlues. Ecte dhe i dukej sikur dhe ngjyret e magjishme dridheshin e, aty ku ndërpriteshin nga konturet e maleve a të kodrinave, atij i ngjante sikur ato jetonin të kapitura dhe të venitura, duke u tretur plotësisht me vapën që shkrihej e humbte përmes këngës shurdhuese të gjinkallave. Në të vërtetë, krahina e gjerë ziente nën peshën e jetës së saj të veçantë.

Kasëmi ecën. Fshin djersët me pëllëmbën e dorës, i hedh në të djathtë e në të majtë pa të keq e, meqë e ndjen së tepërmi drobitjen trupore që i ka shkaktuar lodhja, vendos të shtrihet në ndonjë hije të vogël. Vetëm pakëz, sa të marrë disi veten. Kaq i duhet. Por, ç'është e vërteta, nuk i rëndon dhe aq vapa. Më tepër i rëndojnë mendimet, që i bredhin nëpër kokë si ca spirale, që s'kanë të mbaruar kurrën e kurrës.

— Kështu, — tha ai. — Nesër është ajo përleshja. Nesër...

Dhe në sytë e tij derdhej historia e vendit të tij, çfaqej Mallakastra.

A nuk qenë të parët tanë, banorë të kësaj krahine, ata që i sulmuan në mes të natës ushtritë romake dhe

i bënë të linin kampin të tmerruar, duke bërtitur me sa kishin në kokë: «Mala Castra! Mala Castra! Mala Castra?!*) A nuk ishte xha Rrapua ai që e bëri fora në Sinjë?!»

Kasëmi qeshi. «Çudi, — tha me vete. — Sa pak dinim dikur». Dhe atij filloi t'i kujtohet kur mbështetej në ndonjë hije të vogël apo tek rrinte dhe kundronte krahinën e gjerë në të ngrysur, atëherë kur hijet zgjateshin dhe zvarriteshin si të plagosura dhe gjithshka dukej e qetë dhe si e turbullt, kur gjithshka shekullore prehej në atë qetësinë e saj plot pëshpëritje. Dhe djaloshin e pushtonte të tërin muzgu i mahnitshëm dhe hapësira e pafund, ajo hapësirë, në të cilën, përziheshin dhe mendimet e tij të veçanta, mendime, që e ngrinin peshë dhe i jepnin fuqi.

Atëhere ngrihej gjithë dëshirë dhe rrëshqiste udhëve të shkreta dhe tërë pluhur, duke vërshëlyer, i shoqëruar nga këngët e gjinkallave.

Jo rrallë i ndodhte të ndeshte udhëve dhe ndonjë fshatar. Dhe bënte ndonjë copë udhë sëbashku me të. Fjala binte fjalën e shumë a pak ata i binin në të kush që njeri e kush ishte tjetri...

— Ah, more djalë! — i tha një ditë një fshatar që vente në mulli dhe mbante mbi supe nja dy karroqe misër, i bërë ujë në djersë sa që kullonte pika-pika nga maja e hundës që e kishte si sqep shqiponje. — Ah, more djalë!.. Më dëgjon, apo jo... Sikur të mos mejtoja për ata çiliminjtë, se kam plot vatrën, shyqyr zotit, sikur të mos i kisha ata rrodhe nëpër këmbë, ja, për këtë bere-

---

* Sipas një gojëdhëne, ushtritë romake kishin ngritur kampin e tyre diku, në krahinën e Mallakastrës. Aty nga mesi i natës, kur ushtarët flinin të qetë dhe të shkujdesur në kampin e tyre, mallakastriotët i sulmuan në mënyrë të rrufeshme dhe i bënë romakët — pushtues që të mos e shihte i pari të dytin, të cilët bërtitnin dhe ulërinin të tmerruar: «Mala Castra! Mala Castra!... (latinisht, që do të thotë: kamp, kështjellë ose vend i keq).

qet dhe më zëntë sytë, fije-fije do ja bëja zorrët e dhjamosura atij agait tonë surrataksham!

Kasëmi e vështronte herëpashere atë fytyrë të parruar e të argasur, që i ngjante si e gdhendur në një copë dru lisi. Ai i kundronte sytë e futur thellë ndër zgavrat e sterosura, sy që dinin të vështronin me një moskokëçarje dhe mospërfillje të dukshme. Papritur mendoj se dhe ai fshatar ishte një ndër të shumtit që kish ndeshur kudo nëpër endjet e tij asaj krahine, dhe i erdhi mirë.

— Kadër i dreqit, more djalë, le t'i mbushin hambatret dhe kuletat këta xhahilër me djersën dhe gjakun tonë, por, ama, gjella me kripë dhe kripa me karar! Ti koçekët plot e përplot, fëmijët e mi pa vënë bukë në gojë dy ditë radhazi!..

Kasëmi uli kokën i menduar.

— I ngopuri s'do t'ja dijë të uriturit! Të tilla janë kanunet e agallarëve dhe të bejlerëve — i tha pastaj, tek e kundroi atë fytyrë eshtake dhe të përzhitur. Dhe Kasëmi ra në mendime.

— Eh, — i tha vetes. — Të kujtohet si e fillove luftën me veten, si... Po, ja: këtu llafosesh me këtë, pak më tutje me atë tjetrin, më tej me një të tretë... Nesër llafosesh me pesë njerëz, pasnesër me dhjetë, me pesëdhjetë... Ti e di dhe vetë, kështu bëhen këto punë, me durim, me urtësi. Dhe vjen puna që të shkoqiten mirë e bukur gjërat. Ja, si ai grushti... Të kujtohet sa mirë e bukur e the atë natë, kur u lexove fshatarëve Thirrjen e parë të Partisë Komuniste Shqiptare, atje te sheshi i xhamisë? A të kujtohet?... Pa derman... E pra, ti ngrite grushtin përpjetë dhe the me atë zërin tënd aq kumbues: «E shikoni këtë dorë? I shikoni këta gishtërinj?... Njeri është më i madh, tjetri më i vogël; asnjeri nuk është i barabartë me tjetrin. Edhe fuqia nuk është e barabartë. Pra, dikush është më i fortë, një tjetër më i dobët. Kjo dihet. Kështu, veç e veç këta bëjnë fare pak punë, që të mos themi se nuk bëjnë aspak. Është kështu, apo e kam gabim unë?... «U, po është afër mendjes që ashtu

është, kjo dihet, dihet!» — u hodhën ca e ca, të ulur këmbëkryq e me qafat të zgjatura drejt teje.

Ti pastaj, duke vështruar sa njerën fytyrë, sa tjetrën. the me zë më të fortë:

«Po kështu, vëllezër, — dhe ngrite përsëri lart dorën grusht, — po kështu, ç'bën ky, i ngjeshur fort e më fort?»

«Hë!..»

«Të bën që të të lëshojnë sytë shkëndija, jo shaka!»

«Të dërmon nofullat, ja, këtë të bën!»

«Që të të duket prifti gomar, jo dëngla!»

«Të mos e shohësh udhën nga të shkosh, atë të bën aj i uruar!..»

Dhe sheshi zuri të gumëzhinte si kosherë bletësh.

«Po, baballarë! Po, shokë dhe vëllezër, kështu është! Këtë duhet të bëjmë dhe ne, t'i thyejmë turinj e nofulla fashizmit, që na ka shkelur dhe nderin, ta bëjmë që të mos e shohë udhën nga të shkojë! — kumboi zëri yt prej të riu (dhe mos harro, njerëzit i bindte më tepër zëri yt, se sa ai kuptimi i vërtetë i atyre fjalëve që ti thoshe! Se, kush më shumë e kush më pak, thuase të gjithë kishin dëgjuar fjalë të tilla nga njëri e nga tjetri, por kurrë me të tillë zë që të rrëqethte e të mallëngjente, të bënte për vete e të ngrinte peshë!)

Ato çaste të shkëlqenin sytë nga gëzimi. Sytë dhe fytyra e hequr, e mavijosur. Bile u hutove ca, a të kujtohet?... Por ishte ai hutimi që u ndodh shpesh njerëzve të moshës tënde. Kështu ngjet gjithnjë... Dhe tërë ato fytyra zgjatnin e zgjatnin qafat. Të shikonin mu në kokërdhok, thuase po kundronin gjënë më të dashur në fytyrën tënde të hequr, ndër flokët e tu të shplarë nga dielli dhe të shpupurishur. Dhe ja ngule sytë atij djalit të Siles, Dilos që rrinte më këmbë dhe të dëgjonte ashtu i humbur pas teje. Të dëgjonte dhe herëpashere kridhte gishtin ndër vrimat e hundës. E, pa t'i hequr sytë aspak, e nxirrte gishtin prej andej, e vështronte për një hop, pastaj e fshinte pas këmishës së lerosur si mos më keq.

Ti e mblodhe ca dhe thirre:

«Po, baballarë dhe vëllezër, kështu siç thoni ju

është...» -- Dhe fare padashur ti i ngule sytë përsëri mbi Dilaverin.

Dilua zgurdulloi sytë e flakëruar rretherrrotull dhe thirri:

«Po, ashtu është vërtet. .!»

Njerëzit e vështruan si të shastisur Dilon.

Dhe ti the:

«Mirë, mirë e tha dhe Dilua, copë e çikë ua bëjmë turinjte, po qe se bashkohemi si mishi me kockën me njëri-tjetrin. . .»

«Ashtu është, ashtu!»

«E, e. Ëndërra në diell!»

«E, or babam, e, mirë e thotë Kaso ziu, për ne e thotë, po ja që ta bën atë grushtin copë e çikë dhe ai, pa mirë. Me topa e jo me dëngla, vëlla!»

«Ore ju, vëllezër. Me llafe kthej këmbëpërpjetë të gjitha malet unë! . . Hajde, pa hajde dhe hau me atë kral aq të madh, të kam rixha! . .»

Ti i vërtitje sytë hetues si në njerën anë, aq dhe në tjetrën, sa te njeri, te tjetri. Dëgjoje në heshtje dhe buzëqeshje lehtë. T'u kujtua ajo historia e Qafës së Sykuqit. . .

Krijimi i çetës së krahinës duhej festuar me një ndeshje. U vendos të priteshin linjat telefonike. Dhe u caktove ti me dy shokë të tjerë, me Velinë dhe Shenasinë. I pretë linjat në disa vende dhe në pika të largëta nga njera tjetra. Të nesërmen ndodhi pikërisht ajo që pritej: fashistët erdhën të rregullonin ndërlihdjen. Erdhën me mbi njëqind ushtarë të armatosur gjer në dhëmbë e me autoblanda. Trembeshin nga ndonjë përpjekje. Dhe s'i shpëtuan që s'i shpëtuan dot asaj, se çeta e vogël i kish bërë pritë. Çeta dhe plot fshatarë të tjerë. Dhe filloi përleshja e dyfegjeve kundër automatikëve dhe mitralozëve, kundër autoblandave. Zjarri u bë i ashpër dhe tmerrues për fashistët. Ushtarët fashistë kositeshin njeri pas tjetrit. Shtatëdhjetë të tillë u sheshuan rreth asaj qafe. Të tjerët ja mbathën nga sytë këmbët duke ulëritur. Malet dhe luginat e përcollën anë e kënd ulërimën e tyre...

Dhe dikush ta ndërpreu fillin e bisedës me vetveten; sepse të tërhoqi ai zë.

«Nuk trembet bualli nga mizat, jo! Ne mezi që mbahemi më këmbë...!»

...Papritur e pakujtuar, ti sepse u vrejte, kur dëgjove ato fjalë.

Ishte Qazim agai. Pak më parë kish ardhur. Ti e vështrove ngultas dhe bëre buzën më gaz me një farë hidhërimi.

«Le ta zëmë, për një çast, se fashizmi është bualli dhe ne jemi mizat, — ju drejtove ti pastaj. — Kështu?... Epo, do hahemi me buallin që ç'ke me atë punë, o Qazim aga! Do hahemi dhëmbë më dhëmbë dhe do fitojmë!..»

Qazim agai vështronte gjetiu me mospërfillje të dukshme dhe me cigarishten e gjatë ndër dhëmbët e florinjte. Plot sy u hodhën mbi të.

Ti vazhdove:

— Po të veprojmë kështu, sikundër thonë këto, — atë çast ti ngrite lart dorën, ku kishe mbledhur si tubë ato fletushkat që posa kishe lexuar, — po të veprojmë ashtu sikurse dhe Ushtria e Kuqe dhe populli i Rusisë, dhe jo sikush me kokë të tij, do e fitojmë davanë si një e një që bëjnë dy! — I hape përsëri fletushkat e mbledhura rrumbullak dhe fillove të lexoje disa nga ato rresh-ta, që i kishe nënvizuar me kalem.

— «Fashizmi italian na i ka zaptuar vatrat... dhe kërkon të sjellë në fuqi njerëz edhe më reaksionarë se qeveritarët e tanishëm, kërkon të na përçajë me anë të fesë e, siç ka bërë kudo ku ka shkelur, ja ka marrë popullit bukën... Po e detyron fshatarin të dorëzojë gjënë e gjallë e bereqetin...»

«Të gjithë burrat shqiptarë duhet të rrokin armët... Por, që lufta jonë të jetë vendimtare, ne duhet ta luftojmë më çdo anë armikun. Asnjë taksë, asnjë kokërr gruri, asnjë pikë vaji, asnjë gotë ujë armikut fashist...!»

I mblodhe letrat përsëri si më parë dhe vështrove përmbi njerëzit e heshtur. Natyrisht, ti i lexove ato pjesë

vetëm e vetëm për Qazim aganë, se ai erdhi vonë. Dhe ti e pe, që ai nuk ishte vetëm. . .

Të gjithë, që të gjithë njerëzit, të dëgjonin me vëmendje e ata më pleqtë shpeshherë me pëllëmbët e duarve pas veshit, që si e si t'i dëgjonin më mirë e më mirë fjalët e tua, fjalët e thjeshta dhe të qarta me të cilat ti shprehje brengat dhe dëshirat e tyre të vërteta! Sikur aty midis tyre do të mbinte ajo diçkaja e shumëpritur dhe ata do ta rroknin fort, të ngazëllyer sa s'tregohet.

Natyrisht, ti nuk besojë kurrë në kësi mrekullirash. Ama, që të pëlqente të ëndërroje në raste të tilla, të pëlqente, këtë mos e mohoj!

Të bëhej zemra mal kur vije re se atyre njerëzve po u hapeshin sytë, se po e shikonin gjithshka më mirë, me një tjetër dritë; të bëhej zemra mal, kur mendoje se pikërisht këta njerëz po bëheshin gjithnjë e më të afërt për ty, më të dashur, se sa mëncuri, kurajo, guxim dhe fuqi të jep të ndenjurit gju më gju me ta. . .

— Mirë, mirë e ke ti, mor bir, se ne, po deshe të dish, na dhimset dhe shafrani për ata katilë e jo më gota e ujit, po. . . Ja që të zë derën ai dhe të vë ferrën, pa mirë!

— Jo, xha Durmish, jo, nuk është ashtu. Po qe i gjithë fshati në një mendje, askush s'ka ç'na bën — ja ktheve ti buzagaz. — Gjer më tani kemi qënë të shpërndarë si ai kumi i lumit, apo si ato zajet. Ja, lumi ynë ka plot e plot zaje, po ç'mund të bëjnë ata, ashtu koqe-koqe siç janë? Hiçgjëkafshë! Po në qoftë se i mbledhim të gjitha në një vend, çdo të ndodhë pastaj? . . Ajo që dihet: uji do të qëndrojë një herë në vend, sa të mbushet boshllëku, pastaj do vërshojë në atë anë që dëshirojmë ne! Kështu është. Ja ç'duhet të bëjmë ne hëpërhë: ta fshehim atë koqe bereqet që kemi, ta fshehim atë pikë vaj për veten tonë. . . Për veten tonë dhe për çetat partizane, që po ngrihen njera pas tjetrës nëpër fshatrat tona, se këto do të jenë çlirimtarët tona të vërteta. Këtë duhet të bëjmë të gjithë. Asnjë koqe bereqeti për fashizmin e zi, asnjë xhandar, milic apo ushtar për të! . . Asgjë që të ndihmojë

fashizmin për shtypjen tonë! Se armiku nuk luftohet vetëm duke rrokur dyfegjet, de! Këtë do e bëjmë sapo që partia të na bëjë thirrje, por sot për sot, me këto që thashë...

— E thëna me të bërën janë tri ditë me gomar, djalo. Hane Shan e hane Bagdat!

— Nuk janë dhe aq larg sa u duket disave, Qazim aga, po që se jemi të vendosur, po që se na dhimset liria...

— Na dhimset që ç'ke me atë punë, djalo. Të tëra këto që thua, na i do xhani, por...

— Epo, nga qielli nuk do vijnë, de. Do i kërkojmë me këmbëgjuljen dhe me të gjitha forcat tona. Ta dëni mirë: Xhahilët s'e kanë zakon të dhurojnë lirinë. Jo, kurrën e kurrës! Vetëm gryka e pushkës e siguron atë, apo ja rrëmben gjakpirësit. Vetëm kështu do të mund ta shfarosim këtë zgjedhë të mallëkuar dhe të ndërtojme një jetë krejt tjetër, ku të jemi të gjithë njësoj. Si në Rusinë e xhaxha Leninit...

Qazim agai ngriti kokën dhe e vështroi Kasëmin drejt. Shikimi i tij ishte si dëborë dyditëshe.

— Ti, Kasëm, sikur po flet dendur nëpër popull dhe kundër nesh...

Të gjithë ngrehën veshët dhe hapën sytë fort. Ti buzëqeshe. Dhe e vështrove një hop në dritë të syrit aganë, pa t'u shuar ajo buzëqeshja e hidhur. Gjithë të tjerët shikonin mbi ty. Filluan të pëshpërisnin. Nuk ishin të paktë ata që i quanin të mençura fjalët e agait, kur të tha: «Ti flet kështu, se ke rrykën e pikën, prandaj. Njeriu, kur është kështu, llafos si axhami».

Dhe ti the me vendosmëri:

— Nuk është ajo që thua ti, Qazim aga! Po të ishte se mendoja për vete, as që do e bëja qejfin qeder fare, por do strukesha në punën time dhe do e nxirrja bukën e gojës si gjithë të tjerët. Por mendoj se është më mirë të vdesësh për hir të asaj çështjeje të madhe që beson, se sa të rrih duarkryq dhe i qorruar. Se kjo do të thotë të jesh frikacak dhe të vdesësh si i tillë. Ne nuk e kemi zakon kështu.

Agai sikur u zu ca ngushtë. Me sa dukej as që e priste të vihej përballë një prove të tillë. Aq më tepër aty, faqe gjithë fshatit. Rrinte kokulur. Kokërdhokët e skuqur filluan t'i lëvrinin ndër zgavra si ndonjë bishë e porsafutur në kafaz.

Qazim agai nuk tha gjë. Ai u ngrit si me marifet dhe rrëshqiti nëpër tisin e natës.

Kështu ndodhi atëhere. Dhe ti bridhje e bridhje dhe asnjë xhandar a spiun s'të zuri dot. Ti ishe kudo dhe asgjëkundi.

— Kështu Kasëm?

Kasëmi u shkund nga ëndërrimet.

— Nesër, — tha. Por si duhet t'i sqaroj gjithë ata fshatarë që të mos vijnë të gjithë? Për këto mendo, — i tha vetes dhe humbi monopateve.

KAPITULLI I TETË

— Të më falësh, mor djalë, se nuk më ka as lezet, por çoç na i prure në majë të hundës. Po ta them hapur: po na e çan kokën si shumë me këto dërdëllitjet e tua! — gjëmoi, sikur po dilte prej ndonjë kade të mbushur me lagështirë, një zë i trashë e i ngjirur, andej nga mesi i turmës. — Partia ashtu, partia kështu! O!.. Po ç'është kjo djall parti, xhanëm, pa na thua një çikëz!

Kasëmi u shtang, u drodh i tëri, u bë dyllë i verdhë. Por të gjitha këto ndryshime, që ndodhën tek ai, nuk i vinte re askush, se ishte natë. Vetëm ai i ndjeu ato dhe i ndjeu gjer në palcë, aq shumë u trondit atë çast, kur dëgjoi ato fjalë.

(«Sa të ngatërruar janë njerëzit! Gjer dje më dëgjonte gojëhapur xha Banushi, kurse tani, ja si ta këput tani!..»)

— O xha Banush, — u dëgjua zëri i butë i një të riu pas një hopi, si të jepte një këshillë, — po avash pak, avash, se e more jangllësh. Ne duhet ta kuptojmë mirë një herë ku e ka fjalën a, ku e ka qëllimin a. Pastaj e themi dhe ne fjalën tonë, se nuk na ndalon njeri t'i sqarojmë gjërat...

— Mirë e ka Banushi, mirë! — ja preu një meso-burrë. — Ai le të mos kundojë si aguridhë tani, se s'i ka lezet!

— Jo, mirë e paska ai, mashallah, — thumboi një tjetër, — bëni si them unë, por, ama, mos bëni si bëj unë!..

Kasëmi kish filluar ta mblidhte disi veten. Dëgjonte në heshtje sa njerin dhe tjetrin. Ndjente kënaqësi thellë në shpirt. Ai e kuptonte fare mirë domethënjen e vërtetë të atyre fjalëve që po dëgjonte. Të gjitha i shërbenin atij qëllimi, për të cilin ai, me plot shokë të tjerë, po punonte dhe luftonte me mish e me shpirt dy vjet me radhë, po endej kryq e tërthor krahinës së gjerë, nëpër fshatra, nëpër vatra, nëpër kuvende të vogla e të mëdha, me njerëz të veçantë...

— Oho, e tprove fare tani! — Kasëmi dalloi siluetën e një njeriu që u ngrit mbi të tjerët. Ishte ai i riu, që kish folur pak më parë, duke ju drejtuar xha Banushit, Veliu. — Po i ngatërroni dhe po i bëni çorbë këto gjëra, për nder!..

— E, e, se ashtu të vjen për shtat ty, andaj po i bëj unë çorbë derri, — ja preu dikush.

— Po pse, mor xha Hysni, pse mejton kështu? — Veliu u kthye andej nga i erdhi zëri. — Pse, në dasmë po vete unë, për të ngrënë ndonjë bisht, a ndonjë kërb-thje? Po kjo është dasmë me qefin në torbë, ore, që vete dhe nuk dihet në kthehesh më!..

— Hë!.. Hajde baba, të të tregoj arat!..

— E, ore, ke parë kështu ti! Sikur nuk e dimë ne ç'është dhe për ku vemi. Hej, drej o punë, hej! Kur u bë veza të mësojë pulën. Hajde dhe duro, të kam rixha!

— E kam thënë unë, e kam thënë qëkur; nuk ngrihet stani me lepuj!

— Po, jo, mor xha Estref, jo. Nuk është ashtu. Këtu, midis nesh, nuk ka as vezë, as pula, as kokosha, as stan dhe as lepuj. Ka vetëm njerëz që mejtojnë dhe punojnë të gjithë njëlloj për këtë tokë. Ama, jo si të na bëjë hyqëm mendja, por ashtu si ç'e do puna, si është më mirë...

— E, tamam, — e mori fjalën përsëri xha Banushi, me ironi, tek shkreppte për të ndezur eshkën. — Sot, meqë jua do qejfi juve, o burrani, vraponi me këmbët e lepurit kush e kush më parë; nesër, kur të bëjë hyqëm mendja juaj, dërgonani ne, gjytyrymët. A, bukur fort, vallahi. Bukuri e madhe, poo! Habere vallahi!..

— U bë më i rëndë bishti nga sqepari, Banush!..

— E thashë një herë, more shokë, jemi të gjithë të barabartë, do luftojmë për një qëllim të vetëm, — foli Veliu, më me butësi këtë radhë, gati-gati me zë lutës. — Prandaj duhet të gjykojmë më me gjakftohtësi në këtë punë, se janë me zarar. Ta pleqërojmë ashtu sikundër e do puna, si pleq të urtë..

— Ore, po na e thoni shkoqur, xhanëm: «Ikni në shtëpi!» dhe mbaroi kjo punë. Pse e zgjatni dhe e bëni tërkuzë!

— Pooo ! Më mirë ashtu, është më e udhës kjo: që ta dimë dhe ne, or vëlla, dhe t'u shtrojmë kurrizin halleve tona, se u pa kjo punë!..

— More, po e dua ashtu vençe unë, që të më futet në kokë mirë! — u hodh përsëri Banushi, më me kurajo. — Ç'është, demek, kjo parti!? Se gjer dje na llotosisnit ndryshe, sonte na dalkërka si puna e atij llafit: ku ishe — hiçgjëkundi; ç'bëre — hiçgjë! Po nesër? Po pasnesër?... Kështu genka, a, demek që e hedhka gunën nga t'i fryjë era-o! O, për mashallah!..

Shenasiut i hipi gjaku në kokë dhe ju errën sytë. Veshët po i buçisnin si vërshëllimë gjarpërinjsh.

— Jo, — buçiti i rreptë zëri i tij. Jehona e atij zëri u shkri dalëngadalë nëpër errësirën e largët, por rreptësia e tij, në një mënyrë krejt të pavetëdijshme, vendosi një qetësi të çuditshme midis burrave dhe të rinjve, që kishin krijuar një lëm të stërmadh mbi barin e njomë të livadhit.

— Mos na bërtit si evgjiti së shoqes, atë të bësh, — prishi heshtjen e thellë Banushi, me zë më të qetë, por i bezdisur. Por ndodhi që e qortoi pikërisht për atë, ndaj së cilës Shenasiu tani po hante veten me dhëmbë.

— Ke plot të drejtë, xha Banush. Të kërkoj të falur. Të gjithëve ju kërkoj ndjesë, se e shkela ca. Nuk u përmbajta dot, por... dua të them se Partia jonë Komuniste nuk është nga ato që e hedh gunën nga i fryn era. Jo. Nuk

ka kujt t'i ngjajë, që të bëhet e tillë, siç mund t'i shkojë në mendje ndokujt.

Banushi ja preu si me sëpatë:

— Jo! E dua nga goja e Kasëmit; të ma thotë ai, se me atë kam ngrënë një hambar me kripë unë për këto punëra; ai më ka llakanisur se partia ashtu, e partia kështu... Po të ma thotë dhe një herë tani, këtu në she-shin e burrave.

— Njësoj është, xha Banush, njësoj, — ndërhyri për-sëri Shenasiu. — Ato që nuk i di unë, le t'i plotësojë Kasëmi, s'jam kundër. Pra, e kam fjalën me xha Banu-shin... Po qe se beson ti, xha Banush, se populli ynë është nga ata që e hedh gunën nga i fryn era, atëhere le të besojmë se dhe Partia Komuniste qenka e tillë!..

Banushi u nxi më keq se nata. Mundohej të vësh-tronte ndër sy atë që po fliste, por qe e kotë. Dhe pulitite sytë me nevorzizëm.

— Shtro kurrizin, Banush, sidoqë je plak. Nuk vihen gjilpërat majë më majë me këtë djalëri.

Banushi as që ua vuri veshin këtyre fjalëve. Ai ju shkreh atij që po fliste:

— Ore ti, majmun e shejtan përroi! Mos e kokoleps popullin me këto partirat, dëgjove, dëgjova thuaj!

Kishte plot gjëra të errëta jeta, të mjegulluara e shpesh herë në kundërshtim me njëra tjetrën, por me-gjithatë, të tëra këto ishin shumë të dashura dhe tërheqë-se me atë çiltërsinë e tyre të jashtëzakonshme...

— Mirë, xha Banush, ti ke shumë të drejtë, — ndër-hyri Kasëmi. Të gjithë keni të drejtë. Keni të drejtë, sepse të gjithë duam të bëjmë atë që na do zemra dhe ta bëjmë një sahat e më parë. Tamam ky është halli më i madh për popullin tonë tani. Për këtë ditë ka mejtuar dhe punuar Partia jonë Komuniste që nga dita e themelimit të saj...

Zëri i qetë, i matur i Kasëmit çante lehtë-lehtë na-pën e errësirës, rrëshqiste mbi qylafët e fshatarëve, futej thellë në zemrat e tyre.

— Vetëm Partia Komuniste Shqiptare është e zonja

ta bëjë këtë gjë. Vetëm ajo është e zonja të ngrejë peshë zemrat e të mëdhenjve dhe të vegjëlve, të na tregojë rrugën se si mund të fitohet liria e vërtetë. Është e zonja të bëjë këtë gjë (dhe ky është fillimi i fillimeve), vetëm e vetëm sepse lindi nga populli i vuajtur, mejton për popullin e vuajtur, jeton dhe punon për këtë popull, bën si dëshiron populli... Ja pra, xha Banush, se cila është Partia Komuniste Shqiptare, me pak fjalë...

— Mor, po, për ashtu s'ta ha kollaj qeni shkopin ty, or jo!..

— Ti bën me vete gurët e udhës e jo ne...

Xha Banushi u ngrit më këmbë:

— Hë, këtu desha të më dilje, mor Kaso!.. Me demek, këtë Partinë Komuniste e paskemi pjellë ne, hë? Mejton për ne dhe bën sikundër është dëshira jonë, hë?..

— Po, xha Banush, ashtu thashë dhe ashtu është, — ju përgjegj Kasëmi buzëgaz.

— Epo, këtu mbamë se rashë, de!.. Pa më thuaj tani, pse nuk dashka kjo partia që të vijmë dhe ne atje ku do shkoni ju sonte, pa më thuaj një çikë? Apo jemi të njerkës ne!

— Ashtu, ashtu! Ka të drejtë!..

— Të hëngërt goja mjaltë, o Banush!..

Xha Banushi u ul përsëri këmbëkryq, e vuri belxhikun mbi gjunjët dhe nxori çibukun, por gjithnjë i vëmendshëm për të dëgjuar përgjigjen, pa ua vënë veshin atyre që i përgjërroheshin. Midis turmës u ndez zhurma; disa përkrahnin xha Banushin, të tjerë e kundërshtonin, ndërsa Kasëmi mudohej t'i bindte ata.

— S'ka as të njerkës, as të nënës. Kështu duhet. — tha më në fund Kasëmi.

— Ka të drejtë Kasëmi!

— Të nisemi, të nisemi!..

Kasëmi ngriti dorën.

— Po, baballarë dhe vëllezër, do nisemi të kryejmë detyrën tonë të sotme, por ama, jo si të na dojë qejfi ne, jo si kope dhensh... Kështu pra, shokë dhe vëllezër... Gjashtëdhjetë «ushtarë populli» kërkon sot partia. Kaq

duhet të çojmë! Nesër do kërkojë njëqind e njëzet, aq do vemi! Pasnesër do na urdhërojnë të shkulemi të tërë, me burra e me gra, me të vegjël e me të mëdhenj dhe të rrokim armët, ashtu do bëjmë!..

— Epo, mirë, or ti, Kaso, fjala e fundit qysh është, tani? — foli xha Banushi me zë dhe ton krejt ndryshe, të qetë e të shtruar, por, megjithkëtë, në atë zë të trashë e të ngjirur ndjehej qartë një farë dëshpërimi.

— Fjala e fundit?.. — Kasëmi ra në mendime. Si të bënte? A ja kish arritur qëllimit, i kish sqaruar ashtu siç duhej? Qeni bindur fshatarët se me të vërtetë duhej bërë dhe vepruar pikërisht ashtu, domethënë të niseshin vetëm gjashtëdhjetë «ushtarë populli» dhe jo aq sa qenë mbledhur aty, mbi njëqind e ca burra?

— E mira e të mirave është që të shkojmë aq sa duhen, xha Banush, unë kështu mejtoj. Por ju si të doni, e keni vetë në dorë..

— Mirë, mor djalë, ashtu le të bëhet, makar. Nuk e hamë dot me ty, kot muhabeti!

Kasëmit i ndritën sytë e futur thellë në zgavrat e mavijosura. Në qoftë se Kasëmit i dëgjohej fjala një herë, xha Banushit i dëgjohej dhjetë herë! Ai e rroku xha Banushin në qafë dhe e puthi. Mustaqet e tij të gjata e të ashpra e gudulisnin, e shponin, por ai as që donte t'ja dinte.

— E, de, mjaft. Ç'më lëpin si ndonjë viç lope, — e ngacmoi xha Banushi.

— E dija, ti nuk do bëje ndryshe, — i tha pastaj Kasëmi buzagaz e i ngazëllyer, pa ditur ç'të thosh tjetër atë çast.

— Pse, të vete mendja se më kandise, a?.. Jo, mor, jo, po ç'të bëj. S'kam ndërmend të zë dyfek me ju..

— Rri rehat ti, xha Banush, afër plakës, pa mos ki merak, — foli me zë të lartë Veliu, — se, po qe nevoja, do luftoj unë me dy dyfegje, dhe për ty.

— Hë, pusho ti, spurdhjak, se s'kam nevojë unë të luftojnë të tjerët për mua! Nuk jam mësuar me lëmosha e bedela unë!

— Kaso, a po na merr një këngë tani, që t'ju vejë udha mbarë, — foli dikush.

— Hëhë! Nuk na bëhet për të kënduar tani. Po të niseshim të tërë, siç jemi, atëhere po!

— Hë, leri llafet ti dhe mbaji iso, atë të bësh, — ju kanos një tjetër me shaka. — O Demo!

— O, mor, o!

— E ku je, a i vrarë!

— E ku të jem, a mos qofsha, ja këtu, nën qylaf.

— Thyeja një herë, ashtu siç di ti... — Pastaj ju drejtua Kasëmit: — Merrna një nga ato që të do zemra ty.

Kasemi u shkund dhe ja nisi:

*«Evropa shkruajnë e thonë,
bëhet dyfek në Vlorë,
shqipëtarët po luftojnë
me një mbret dyzet milionë...»*

Tingujt e këngës, melodiozë, të ëmbël, mallëngjyes si kurrë ndonjëherë, ngriheshin e ngriheshin lart drejt qiellit ngjyrë blu, çanin tisin e natës së mbushur me lagështirë nga vesa dhe shpërndareshin. Bukurezat i binin kryq e tërthor livadhit, kalonin mbi kokat e njerëzve, duke e mbushur errësirën me shkëlqimin e tyre të zbetë si yjet në qiellin e largët. Përmes shqopeve, rrepeve dhe shelgjeve të shumta, zallishtja zbardhte si gjithnjë, sidoqë ishte natë. Dritat e maqinave dukeshin si një tufë bukurezash në faqen e përtejme të malit. Vetë mali i Kudhësit, me konturet gjigante, që gati-gati putheshin me qiellin e lëmuar, sepse dukej dhe më madhështor dhe më i patundur në errësirën e pikalosur me tërë ato yje, kurse lumi dukej si një sipërfaqe e shtruar me mermer të zi.

Ndërkohë, nëpër shteg po afrohej Batua, i ndjekur këmba-këmbës nga i biri, Xhelua. Ata, pasi lanë monopatën dhe zbritën buzë lumit, te burimi, qëndruan. Batua mbante vesh dhe fshinte djersën. Ashtu bënte dhe i biri, që e ndiqte pas.

— Po këndojnë! — thirri me gëzim Xhelua, — ata

do të jenë, baba! — Dhe bëri ca hapa të shpejta e të lehta përpara, si e si të dëgjonte më mirë. — Janë këtu afër.

— Ashtu duket. Do ujë?

— Jo, baba.

— Na, mbushma çibukun.

Ecën buzë lumit nën errësirën e rrepeve. Atje ku Batua mendoi se binte më shkurt, u kthye majtas dhe mori përgjatë livadhit.

I biri e ndiqte çap pas çapit.

— Tungjatjetani!

Kënga u ndërpre. Të gjithë hodhën sytë nga ajo anë.

— Tungjatjetani! — u përgjegjën plot zëra.

— More, a është Batua ky, apo më bënë veshët mua?

— foli xha Banushi.

— Unë, unë jam i tëri, o Banush, — ja ktheu i por-saardhuri.

— Po qysh je-a, tek je-a.

— Mirë, or, mirë. — Batua u ul.

— E nga udhembarë kështu?

Tjetri thithi çibukun.

— Ja, për kismet dola dhe unë.

— Dre, dre! Pse, ore, tani natën e kërkon kismetin ti, a?

— Natën. Ditën e ka rrëmbyer tjetërkush.

— Kështu është zakoni i labit të shkretë, e kërkon natën kismetin e tij...

— Ha-ha-ha!..

— Ho-ho-ho!..

— Ç'thotë mulliri, xha Bato? — e pyeti Kasëmi.

— Ja kalla flamën që ta hajë.

— Pse, e braktise, a?

Batua nuk dha përgjigje.

— Bato!

— Folë, o Banush.

— Ëhë. Po, çë, ke marrë dhe djalin me vete, apo më bëjnë sytë mua?

— E, e mora.

«Filluan prapë kusuret, më ngjan!» — tha me mendje Kasëmi.

Askush nuk po hapte gojën veç xha Banushit.

— Po pse e ke munduar edhe atë të gjorin, mor Bato vëllai? Ai është foshnje.

— E ke gabim...! — Dhe Batua lëshoi një fjalë që s'e nxë kalemi. Të gjithë ja plasën gazit. Xhelua u bë prush në fytyrë e uli kokën.

— Bato, — e mori fjalën përsëri xha Banushi, — e di si është puna... Në shumica, do kthehemi prapë nëpër shtëpi, se jemi shumë. Ja, potere kemi bërë gjer më tani. Dhe i dhamë karar të kthehemi, se ashtu e do puna, ç'të bëjmë...

— E do si e do puna, mua nuk më hyn në qese! — kumboi zëri i Batos, i prerë dhe i vendosur.

— Këtij i ka vajtur në myqë më keq nga ne, — i tha Abedini Kasëmit me zë të ulët. Pastaj ju kthye Batos: — Demek, nuk kthehesh, hë?

— Jo!

Heshtje.

— Kam një mejtim, or burra, — çori heshtjen e thellë pas pak xha Banushi. — Le të shkojë Batua me këta djemtë, që të kemi dhe ne një nga brezi ynë të paktën...

— O të gjithë, o asnjë!..

— Le të vejë, le të vejë!..

— Do lodhet, është moshë e thyer, është sakat njeri!..

— Do iki me këmbët e mia, nuk do të më marrë askush kaliqafë! — gjëmoi i prerë zëri i Batos.

Në lëndinë filluan gumëzhitjet përsëri.

Kasëmi u ngrit më këmbë pa humbur kohë.

— Vëllezër, na pret udhë e gjatë. Duhet të nisemi me kohë. Sa për xha Baton... them që të mos mundohet, se është moshë e thyer. Po, fundja, le të bëhet siç ka vendosur ai... Sa për djalnë, jam i mendjes që të mos e telendisi kot. Ai është fëmijë...

Xhelua u drodh sikur e zuri të ftohtit dhe në fytyrë

ju hijëzua një ngërdheshje, që shprehte frikë dhe kënaqësi drithëruese.

— Do rritet, — u hodh i ati, — do bëhet burrë dhe ai. O të dy, o asnjë!

— Lere djalin, more Bato, lere, — ndërhyri xha Banushi. — Le të gdihet te unë sonte, nesër po e dërgoj në shtëpi.

— Jo, ore, jo! — klithi Batua. Pastaj e uli pak zërin. — Do vijë dhe ai me mua, që të mësohet me erën e barutit. . . Një dyfek është hiçgjë, dy janë fare pak. . .

Xhelos filloi t'i ngrohej zemra dalëngadalë.

KAPITULLI I NËNDE

Batua ecte në krye të kolonës së gjatë. Se ashtu kishte propozuar Kasëmi para nisjes. «Xha Baton e kemi më të moshuarin e të moshuarve, më të varfërin e të varfërve, më të vuajturin e të vuajturve... A nuk është një gjë me të vërtetë e bukur, vëllezër, që të gjithë ne të na udhëheqë vuajtja dhe varfëria në këtë rrugë që po nisim? Të shkelim, pra, mbi gjurmët e tyre».

Dhe Batua çau përpara, në terrin e rrepeve, grykës së lumit që gurgullonte si i nemitur.

I biri e ndjek pas këmba këmbës, i heshtur si gjithnjë e duke shtrënguar fort rripin e patickës së shkurtër, tyta e së cilës i arrin gjer te qafa e këmbës. Përpara kësaj pushke që mban në sup sikur harrohen të gjitha plagët që mund të ketë njeriu gjer në atë moshë. Natyrisht, harrohet dhe Baliska e dashur, viçi lozonjar, lodrat me moshatarët... Ai i shikonte me një farë mospërfillje tani këto gjëra. Me që kish hedhur dyfekun në krah dhe udhëtonte me burrat, jo më për të bredhur livadheve me lopën apo për të luajtur cingël e symbyllazi, dashur padashur e shtynin drejt cilësive burrërore: hapin e hidhte si gjithë të tjerët, të shtruar, të gjatë dhe të vendosur. Dhe të qeshurën e bënte me karar, kur ishte rasti... Dhe të gjitha ai i harronte, mendohej t'i harronte, por nënën me atë vështrimin e saj të qetë, të dhemshur e të trishtuar s'kish si ta harronte.

Kështu po ndodhte me Xhelon. Ecte në gjurmët e

t'et dhe mendjen e shpinte te çasti i ndarjes nga nena.

— Si, po ikni të dy! — kish thënë Xhikua, duke zgurdulluar sytë. — U, derëzeza unë! Po i vihet ferra kësaj shtëpie!..

— Hë pusho! — i qe kthyer Batua me të egër. — Jo po do futemi në çitjanet e tua, nuk e sheh, a! Mjaft, mjaft lehe! Do vesh te Zylyftari, ti bësh selam nga ana ime dhe t'i thuash të të japë një dhi me qumësht, sa për këtë behar.

— Zylyftari do na japë dhinë?

— E, e, Zylyftari, se ashtu ja kam nxjerrë litarin nga fyti dhe unë, kur ka qenë puna...

Xhikua e shkretë që ishte mësuar me huqet e Batos, i shtrëngoi buzët e mavijosura fort dhe e shikonte me hidhërim. As që guxonte të hapte gojë. Si dëgjoji një vendim të tillë të prerë, s'i mbajti dot lotët. Ajo vështroi e pikëlluar Xhelon dhe tha me të lutur, ashtu siç di të flasë e të lutet vetëm zemra e nënës:

— Mos e merr djalin, të paktën. Ai është fëmijë...

— Jo, po do e le pas çitjaneve të tua, s'e sheh! Hë pusho! Të vejë ta shohë në dritë të syrit jetën e vdekjen, që të bëhet njeri për të qenë. Ndryshe më mori të keqen.

Xhelua rrinte e dëgjonte kokulur, me frikë në zemër se mos i kthehej mendja t'et dhe s'e merrte me vete. Tek e shikonte ashtu vjedhurazi nënën e shkretë me lot në sy dhe me mjekrën që i dridhej, i këputej shpirti, dridhej i tëri. Torturohej më tepër, ngaqë nuk gjente forca dhe nuk guxonte t'i thosh ndonjë fjalë nënës. Donte ta ngushullonte, po si?

Batua kishte hije të rëndë dhe ishte aq kokëfortë, sa vështirë t'ja gjeje shokun. Ai ishte një nga ato karaktere, ku tërë kuptimi i jetës së tyre përmblihet shumë shkurt «o rrojtje me nder, o vdekje me nder!»

Xhelos i mbeti plagë në zemër që nuk pati e nuk pati asnjë rast të volitshëm që t'i thosh goftë edhe një fjalë të vetme nënës së dashur; ai hodhi patickën në supin akoma të paforcuar, torbën me bukë, priti kokulur të

puthurat e buzëve të saj dhe u nis përpjetë, faqe kodrinës, pas babait që u nda gojëkyçur.

Atë çast nuk i lanë asnjë mbresë këto gjëra, por, në thellësi të shpirtit bënte çmos që të linte në sytë dhe mendjet e vëllezërve më të vegjël përshtypjen e thellë se ai, Xhelua, nuk ishte më sido kudo, një njeri që të mos i dëgjohej më fjala, qoftë nga të vëllezërit, të cilët po e shikonin me admirim, qoftë dhe nga moshatarët e tij, që, pa një pa dy do ta merrnin vesh qysh të nesërmen punën e tij, në mos që ato çaste...

— Qysh ma ke synë, biro, u lodhe? — e pyeti Batua duke ecur.

Xhelua u shkund nga kujtimet. Ai vështroi Baton dhe dalloi buzëqeshjen e tij.

— Jo, baba. Po këto opingat më vrasin shumë. Më shpojnë telat...

— S'i ke rrahur mirë, andaj. Po e pe pisk, flaki, biro, flaki.

Fjala «flaki» pati një jehonë të çuditshme në shpirtin e djaloshit me flokë të shpupurishur. Pa e bërë të gjatë, e shkundi njerën këmbë anash, pastaj tjetrën e, kur tabani i këmbëve po i shkelte mbi pluhurin e butë të rrugës, ju duk sikur po shkelte mbi një rrugë të shtruar me pendë, aq të lehtë po e ndjente veten ashtu zbatthur, pa atë torturën e madhe që i kishin shkaktuar telat e shumtë, me të cilat pat mbërthyer dosido rripat e atyre brashjeve të mallkuara. Nëqoftëse nuk kish guxuar ta bënte më parë atë punë, që t'i flakte ato brashje të mallkuara dhe të ecte ashtu zbatthur, siç qe mësuar dhe siç dinte ai, këtë s'e kish bërë vetëm e vetëm se mos ja merrnin për dobësi, për lodhje. Ishte gati të duronte dhembjet e tmerrshme që të shkaktojnë telat në shojet e këmbëve, dhembje që i pikonte në zemër, por, ama, mjaft që të mos mendonin të tjerët se ai u lodh. Gjithshka ishte gati të duronte, vetëm këtë jo!

Kasëmi vjen në krye të kolonës me një frymë, ecën në krah të Batos, i hedh dorën në sup dhe e pyet:

— Xha Bato, ç'mora vesh: është e vërtetë që shite lopën për dy dyfegje?

Tjetri rruhd vetullat e thinjura.

— E ç'ka për t'u çuditur këtu, more djalë! — ja pret me atë zërin e trashë, çuditërisht të trashë për trupin e tij aq të imët e të plogët, që i del nga thellësia e kraharorit. — Kështu do më duket më e ëmbël krisma. — Dhe me pëllëmbën e vetme të saktë përkëdhel faqen e qytës së belxhikut. Batua ecën gjithnjë duke vështruar përpara, rrugën.

— Po, xha Bato, — thotë Kasëmi. . . Kështu është. . . «Hajde mos beso, po deshe, në shpirtin e këtyre fshatareve, në këtë vendosmëri», tha pastaj me vete.

Dhe xha Batua ecën. Ecin dhe ata.

Ai ecën në heshtje një copë udhë. Fjalët e Kasëmit ja rrahin trurin si ndonjë çekan. «Do kthehen, do kthehen te i zoti, dhe lopa dhe gjithshka e grabitur. . . Të jesh i bindur për këtë!» Dhe goditjet e atij çekani, papritur e pakujtuar, e çojnë kujtesën e Batos përsëri e përsëri tek Qazim agai, tek Syrja agai. . . Tek ata ai ka derdhur djer-sën dhe forcën e moshës dhe të jetës së tij. Dhe fundi? Kjo udhë do t'ja rrëfejë.

Dhe Batua ecën përpara.

Sytë e Qazim agait, dy sy të vegjël, gjithnjë të skuqur e që lëvrijnë si të dhelprës, nuk i shqiten nga mendja. Sidomos atë herën e fundit, kur i vajti për hakun e punës së dy vjetëve, dhe që e përcolli si ngahera, me fjalën e mirë dhe gurin në torbë.

«E di, more i uruar, që je nevojtar, por ja, ç'të bëj dhe unë — i pat thënë agai atë ditë. — Po mos u mërzit, se do të bëj derman. . .»

Batua ishte larguar pikë e vrer.

Dhe qysh atë ditë i dha karar të mos qëndronte më në bostanin e tij. E ç'mund të shpresonte më prej tij? Po kush do të kishte aq kurajo sa që t'i vinte gjilpërat majë për majë me të! Këtë rrugë zgjodhi dhe Batua.

Por e keqja ndillte një të keqe akoma më të madhe...

Ato ditët e para që vajti dhe filloi nga puna tek

Syrja agai, Batos i ra në vesh se Qazim agai po i kurdiste një gjëmë të madhe.

Meqë Batua e braktisi në atë mënyrë, agai paskish menduar që, si shpagim për fyerje të derës, t'i merrte arën e vetme. Por kishte hapur fjalë sikur Batua, gjoja, i kishte marrë parapagim për një vit dhe, menjëherë pas kësaj, e kish braktisur.

Pikë e vrer u bë Bato ziu ato ditë! Nga t'ja mbante dhe si të bënte. Kush, vallë, do të dilte dhe do të vronte të vërtetën që Bato Bushi nuk qe shlyer prej agait për dy vjet punë?

Deshi s'deshi, vajti dhe ju qa Syrja Agait.

«Hëm, ja paska qejfi atë arë Nastradinit, hë? — kish thënë Syrja agai. — Hë, qafëleshi!..

Se si e rregulloi Syrja agai me Qazim aganë, këtë Bato Bushi s'e mori vesh. Qazim agai nuk e ngau Baton më.

Batua, nga ana e tij, vendosi që t'ja shpërblente me punë Syrja agait këtë të mirë që i bëri.

Syrja agai, i kënaqur që mori prodhime të papara ndonjëherë nga bostani, prodhime të cilat nuk i mbante mend kurrë, e pagoi parakohe Baton. Dhe bostanxhiu punonte sa i binte bretku, ditë e natë. Krahas bostanit të agait, fshatarit i duhej të gjente kohë dhe për atë çikë mallin e tij. Dhe Syrja agai, ç'është e vërteta, e mbajti fjalën. Në kohën e të mbjellave, i dha një pendë që për të punuar arën e tij...

Pas nja dy vjetësh, Syrja agai e thirri Baton dhe i tha:

— More, Bato vëllai. Pa nuk e llafosim dhe një herë atë punën e pagesës... Se ja, ta kuvendojmë ashtu shtruar dhe hollë-hollë, xhanëm. Ka ndonjë aga, fjala vjen, që të paguajë kaq shumë. Hë, qysh thua dhe ti... Sikur të ishe në vendin tim, mor jahu!...

«Ah!.. Jo, more, jo e kam thënë unë. Të gjithë derat...» — dëgjoi një zë nga thellësia e shpirtit Batua.

— Të të them dhe atë që është, Bato, — vazhdonte me të tijën agai, — as që do ja vlente barra qiranë të

merresha me këtë mesele tani. Sidomos me ty! Por, ta themi në mes nesh... Po kthehem dhe një herë tek kjo punë, sepse e shoh, nuk po ja dal dot, nuk ja kam takatin. Të jemi gjallë, pa, më pas, mbase do na vejë mbarë dhe... këtu jemi prapë...

Batua e vështroi përsëdrejti një copë herë të mirë, i menduar. Pastaj i tha:

— Sikur kemi rënë në ujdi që të më jepje dhe dy palë lëvere në sene, por nuk më ke dhënë kurrëgjë gjer më tani. Apo të ka dalë nga mendja?

Syrja agai qeshi. Ai e pa mirë e mirë Baton dhe pastaj tha:

— Nuk kam harruar. Por kohët ndryshuan...

Batua nuk foli. Ai shikonte Syrja aganë dhe priste. Tjetri e ndjeu thellë kuptimin e atij vështrimi.

— Dëgjo, — i tha. — Unë them që të të paguaj me pesë napolona për sene. Fundja, me gjashtë, se të kam bostanxhi për merak... Tani për tani ti do të jesh vetëm aty. Se, të thashë, nuk ja kam takatin.

Batua u ngrit.

— Jo, efendi, vetëm nuk ja dal dot, sikur copë të bëhem. Nuk mundem, gjej ndonjë tjetër, se unë po iki.

Agai mori pamjen e tij të vërtetë atë çast, i hodhi një vështrim sikur desh ta përpinte dhe tendosi nifullat.

— Meqë vjet të dhashë dhjetë napolona, e zëmë se të kam paguar dhe për këtë vit. Sa për atë punën e bostanit, hëpërhë bëj si të bësh vetëm, më pas shohim e bëjmë, — foli agai, duke i dhënë të kuptonte se, po t'i qëndronte akoma përballë, nuk do ta duronte dot.

Batua i mori vesh mirë të gjitha. Dhe vendosi, me mendje, që të mbyllte dhe atë vit, në mënyrë që të mos i mbetej borxh, e të ikte në shtëpinë e tij, të merrej me atë copë arë dhe me vreshtin. Fundja, atë ëndërrën e vjetër e realizoi, e bleu lopën që i duhej aq shumë. Edhe një ka e kish blerë. Tani nuk do ta punonte më arën me bel, siç kish bërë denbabaden, por do ta zinte me ndonjë tjetër dhe do ta punonte me qejf, si plot të tjerë.

Që të nesërmen Syrja agai i hoqi argatët. Batos ju desh të përballonte tërë atë punë fillikat. Tani ai ngrysej e gdhihej me shatë ndër duar, nëpër ujë... Por, si të mos i mjaftonte kjo, erdhi dhe e pllakosi dhe hataja më e madhe: ju mblodhën damarët e këmbës së djathtë aq shumë, saqë thembra e këmbës ju ngjit pas çapokut...

Fjalë pas fjale i dërgoi agait për këtë gjëmë të madhe, por ai as që begendisi të vinte e ta shihte, së paku, e jo më ta ndihte, siç shpresonte Batua. Një javë të tërë lëngoi ai me shpirt ndër dhëmbë, i mbledhur kuspull në atë kaliben e vogël aty në krye të bostanit. Kur pa se agai dërgoi tjetër njeri të përkujdesej në bostan, u bind përfundimisht se që e kotë të shpresonte më, prandaj vendosi të nisej për në qytet. Makar dhe me duar e me këmbë, mjaft që të nisej.

«Më pre dy furkaçe, në ke perëndi! — ju lut një argati.

I mbështolli dosido me ca rrecka dorezat e tyre, që të mos e vrisnin në sjetulla, dhe u nis.

Të nesërmen, me nja dy hosten diell, arriti buzë Vjosës, i lodhur dhe i rraskapitur sa më s'kish ku të vente. Aty ngeci. Nuk e kalonte dot lumin më këmbë, se kishte ujë gjer në brez.

Në të ngrysur kaloi aty një karvan që shkonte për në qytet. Ata muarën me vete edhe Baton... Që atëhere Batua çalon.

— Hëm! Dhe më qortojnë pse shita lopën e vetme për dy dyfegje, pale!.. — u ckërmit nëpër dhëmbë Batua, pa e kuptuar se po fliste sikur të bisedonte me ndonjerin.

— The gjë, xha Bato? — e pyeti Kasëmi.

Plaku u shkund nga ajo botë e hidhur në të cilën që kredhur i tëri.

— Jo, more bir, jo.

— Nëma një copë udhë belxhikun, se u lodhe, xha Bato, — i lutet Kasëmi.

Batua u nxi më keq se vetë nata.

— Pse, ç'mejton ti, se m'u thanë duart dhe gjunjët mua, a!?

— Jo, xha Bato, po...

Kasëmi nxori një duhan të dredhur.

— A, nuk i pi. Më duken si kashtë. Na, mbushmë këtë çibukun; ky më zë vend mua.

Kasëmi ja plotësoi dëshirën.

Rruga ishte e gjatë dhe e lodhshme. Por ata ecnin.

Batua e shkundi çibukun në qytën e belxhikut dhe e futi në xhep duke psherëtirë.

Xhelos i shpëtoi një «oh».

— U lodhe, biro!

— Jo, baba! — ja priti i biri.

— Ç'pate?

— Përplasa këmbën pas një guri, baba.

— U vrave shumë?

— Jo, baba.

«Hë, je vrarë si qerratai, po nuk do të tregosh!» — tha Batua me vete, duke buzëqeshur. — Hajt, hajt se do bëhesh njeri me sedër. — Dhe ledhatoi mustaqen, i guldulisur në shpirt.

— S'ka gjë, s'ka gjë, — tha pas një hopi, — se kështu bëhesh njeri për të qenë. Ke uri?

— Jo, baba...

Përtej Vjosës, lart, në faqen e thepisur të Kudhësit, duken drita maqinash që lëvrijnë papushim, sidomos në drejtim të Tepelenës, duke çarë errësirën si zagarët që sulen pas erës së gjahut. Kolona vështron dritat e maqinave dhe çdokush mendon përpjekjen...

— Hë-hë-hë! Si lëvrijnë breshkamanët, vëlla!

— U ka hyrë frika gjer në palcë katranëve.

— Do desha të ndeshesha një herë, — thotë Batua.

— Do të vijë edhe ajo ditë do të vijë, — thotë Abazi. Dhe kolona ecën dhe vështron tutje në xhade...

— Do desha të ndeshesha, — thotë përsëri Batua si me vete dhe ndalon një çast.

KAPITULLI I DHJETË

Drejt lindjes. Gjithnjë drejt lindjes!..

Ata vazhdonin të ecnin vargan-vargan, pa u shkëputur për asnjë çast dhe asnjë hap nga njëri-tjetri, si një zinxhir që s'ka as dhe një hallkë sadopak të dobësuar. Askush s'donte t'ja dinte lodhjes kapitëse e pagjumësisë së asaj nate.

Kur u gjendën në këmbët e fshatit Qesarat buzë lumit, ata kishin lënë pas krahëve tri të katërtat e rrugës që duhej të bënin.

Drejt lindjes, drejt lindjes... Drejt lindjes së purpurt!..

Napa e mugët e natës së heshtur e të shurdhët, që kish përmbledhur në gjirin e saj hapësirën e paanë, po zbehej tepër e më tepër, po vagullonte. Mëngjezi po rrëshqiste dalëngadalë dhe i bindur, pa zhurmë e bujë, përgjatë luginës, kodrinave dhe maleve.

Fshati po zgjohej me blegërimat e potershme, me këngën e ngjirur të këndezave, me të pëlliturit e lopëve, të gomarëve. Nga të gjitha çatitë e mbuluara me pllaka gurësh dhe nga kulmet e kasolleve me kashtë bokërri a thekrë, të nxira e të sterrosura nga vitet, po ngriheshin drejt qiellit fjolla të bardha tymi.

Xhelua, sa dëgjoi të pëlliturit e një lope, sepse i vajti mendja menjëherë te Baliska. Dhe i theri në zemër, u drodh i tëri.

«Xhixhua qe ngritur. Me siguri qe qe ngritur. Tani

mbase ishte duke fshirë oborrin, si ngahera. Pastaj do të merrte kazanin dhe do shkonte në çezmë. Pastaj? A. jo! Nuk do merrte më kusinë me pak ujë në fund, të shkonte në kasolle, ta fërkonte me pëllëmbë Baliskën në qafë, në shpatulla, pastaj në vijën e kurrizit, te vithet... t'i lante gjinjtë mirë e mirë dhe pastaj... Sot ishte dita e parë që kusia do mbetej bosh... dybeku nuk do nxirrite më atë utërimën e tij të thellë e të dashur, aq të këndshme... vëllezërit kur të ngriheshin njeri pas tjetrit duke fërkuar sytë, nuk do ta dëgjonin më utërimën e tij, nuk do ta gjenin tasin e drunjatë plot me kos... nuk do shikonin më atë topin e madh të gjalpës që të notonte në kusinë me dhallën e posazbrazur nga dybeku... Të gjitha këto shkuan e vanë. I përpiu dhëmbëqeni, ai lubia. Ai i përpiu të gjitha, të gjitha...

Xhixhua qan tani, me siguri. I kujton të gjitha këto dhe qan. Qan për lopën, qan dhe për mua, e shkreta! Ah, kur nuk jam aty, të t'i fshija lotët, moj Xhixho e dashur! Ti nuk duhet të qash hiç fare. Ne do ja marrim përsëri Baliskën atij lubisë. Dhe arën do ja marrim, dhe vresh-tin... Të gjitha do ja marrim, të gjitha! Ai na i ka marrë me të padrejtë, ne do ja marrim me të drejtë, se është malli ynë. Kështu na thotë Kasëmi. Të gjithë këta kështu thonë. Gjersa thonë të tërë kështu, ashtu do bëhet. Unë i besoj, se këta flasin me gjithë mend, nuk bëjnë shaka... Jo, bëjnë dhe shaka që ç'ke me atë punë. Abazi sidomos. Oh, sa e nget babanë! Po dhe babai, kursur s'i lë! Po Bazja as që i zemërohet. Asnjë nuk i zemërohet. Të gjithë ja dinë huqet babait.

Më i vogli unë jam këtu, Xhixho. Sa rëndë dhe inat më vjen kur e mejtoj këtë gjë! Po sa çudi e madhe sonte: sepse më duket vetja njëlloj si këta, i rritur. Mbase nga që kam patickën në krah... Mirë na thoshte babai nganjëherë: «Dyfeku bën trim dhe më frikacakun». Ti e di mirë, unë nuk jam frikacak. Sa e sa herë jam kthyer natën nga mulliri? A këndoja rrugës, nëpër pyll? A vërshëlleja? Jo. E pra, domethënë se nuk jam frikacak...

Meqë erdhi fjala, a të kujtohet, Xhixho, si u ktheva një herë nga mulliri në mes të natës, nëpër dëborë? Ti rrije te praku i kasolles, i mbaje sytë nga shtegu dhe qaje. Kurse unë... S'do e harroj sa të jem gjallë atë natë!

Gjer te Ara e Dinos, e, çka, erdha si erdha, me duar e me këmbë, po arrita deri aty. Pastaj... oboboooo! s'kisha fuqi as të rënkoja, e jo të thërrisja për ndihmë a t'i hipja gomarit. Shpirti im e di ç'ka hequr atë natë! Ty nuk t'i tregova, se do qaje, po ti i kuptove të tëra. Sa më kish dobësuar ajo e shkretë tifo! Kurse ti kishe frikë se mos nuk më mbinin më flokët, se mos mbetesh qeros... Sikur të mos kish qenë gomari dhe të mos më kish vajtur në mendje që të kapesha pas bishtit të tij e të hiqesha osh e bran gjer në oborr, siç u hoqa, me siguri do më kishe gjetur të mbuluar dhe të ngrirë në dëborë, ashtu siç gjetën të shkretën Deko në Zhubanat, të nesërmen. Nga mulliri po kthehej dhe ajo e gjora!..

Kurse unë jam gjallë, Xhixho, prandaj s'ke pse të gash për mua. Dhe flokët, që ti i kishe me aq merak, më dolën prapë. Dhe me kokoridhka bile, siç të qante xhani ty. Hiç mos u merakos për babanë dhe për mua. Gëzohu siç gëzohem dhe unë, që ja arrita të hedh patickën në sup dhe të futem në radhën e gjithë këtyre burrave. Ti nuk e di se sa më gëzon mua kjo gjë. Më ngjan sikur jam bërë me krahë, Xhixho, me krahë! A lodhem, thua?

Të të them atë që është (këtë ta them vetëm ty), jam lodhur ca sonte. Po askujt nuk do i jap të kuptojë se jam lodhur, sikur dhe një javë, dhe një muaj të udhëtojmë. Me duar e me këmbë, me thonj do zvarritem, po kurrë s'do e bëj veten! Ato opingat e flamosura i flaka, Xhixho, se m'i bënë këmbët shoshë ata të shkretë tela. Apo nuk më rëndonin! Qëparëz e përplasa gishtin e madh të këmbës së djathtë pas një guri dhe m'u gjakos këmba... Por tani plaga është mbyllur.»

Xhelua ndjeu një dorë që u lëshua mbi supin e tij dhe u tremb aty për aty, ngaqë s'e kish mendjen. Ngriti kokën me të shpejtë. Kasëmi, pa ja hequr akoma dorën nga supi, po e shikonte buzagaz, me një dashamirësi të dukshme.

— U lodhe? — e pyeti gjithnjë buzagaz. Xhelua tundi kokën me vendosmëri në shenjë mohimi. E sikur të mos mjaftohej me kaq, tha me po atë vendosmëri:

— Jo!

Tjetri ja shtrëngoi supin me një dashuri vëllazërore.

— Qysh e ndjen veten, xha Bato? — tha pastaj.

— Siç më sheh, as më keq, as më mirë, — ja ktheu tjetri dhe nënqeshi lehtë.

— Të shoh si jo më mirë.

— A, jo, gaboresh. Po të isha si jo më mirë, s'kisha pse të harboja kështu.

— Pikërisht për këtë të shoh si jo më mirë. Sa të shporrim zaptuesin e vatrës...

— Eh, sa ta shporrim... Na, mbushma këtë çibukun, hë paç uratën...

Kasëmi bëri me kokë duke nënqeshur.

Nata, ajo natë e mugët dhe aq e bukur pranverore, që pat pështjellur me aq ëmbëlsi në gjirin e saj të vakët gjithshka përreth, tani ja kish lëshuar vendin përfundimisht ditës së re, që po merrte gjithnjë e më tepër ngjyrën e purpurit të ndezur, flakërues, duke shpërndarë mbi dhë dritë, ngjyra ylberi, freski përtëritëse dhe gjallëruese, forcëdhënëse, që e shkulte nga rrënjët lodhjen kapitëse, pagjumësinë.

Nuk ka bukuri më përrallore se sa mëngjezet në këtë krahinë sa të ashpër, aq edhe të butë, sa të egër, aq edhe të dashur e mikpritëse, bujare! Përgjatë Vjosës plakë qëndron pezull një shirit i bardhë mjegulle dhe nën atë shirit nanurisin valët e kristalta. Të duket sikur ato bisedojnë në atë gjuhën e tyre të çuditshme me rrepet dhe shelgjet e vesuar, me shqopat dhe xinat, me lofatat e ngarkuara plot gugushe të kuqe dhe xanat e mbushura me lule të verdha, mbi të cilat lëvrijnë bletët punëtore, që kanë mënguar për të mbledhur nektarin, me manushaqet aromatike dhe barin e njomë të livadheve; me luleshqerrat e hazdisura dhe të lakuara nga bulëzat e shndritshme dhe të tejdukshme të vesës; me qyqet dhe bilbilët

që ua thonë avazeve të tyre për shtatë palë qejfe; me çukat e larta që të verbojnë me shndritjet e tyre, dhe me faqet e kodrinave e të maleve, ku dielli vërvit pa pushim gjilpëra të çeliktë dhe zbeh fort e më fort ngjyrën e tyre të përhimtë, të trashëguar nga nata...

— E di si është puna, mor Kaso, — foli pas një hopi Batua. — Unë nuk di t'i shpreh mirë e bukur këto gjëra, ashtu si ti, po, ama, zemra m'i kërkon. Andaj e shita lopën e vetme... T'i hedhim dhe një herë në det si atëhere, në Vlorë, ata breshkaxhinjtë e fëlliqur, pa në djall le të vejë për më tej!

— O, jo, xha Bato — ja priti Kasëmi. — Ne po luftojmë që dhe të gëzojmë, se ç'u kuptua pastaj...

— Ç'u kuptua pastaj!.. Pse, ore, gjë e vogël është t'u shtypësh kokën këtyre të paudhëve! E, jo; unë kaq dua. Mjaft që të mos kem më dert se dhe fëmijët e mi do heqin pisërinë e zezë si i ati. Kaq, kaq dua unë, or vëlla, të dëgjoj me veshë dhe të shoh me këta sy se fëmijët nuk do lëngojnë më, pa le të vdes. Sido që vojta e hoqa, e hëngra çairin tani.

Tjetri qeshi.

— O Bato! — u dëgjua zëri i Abazit.

— Hë, filloi nga avazet Bazja, — tha Batua duke geshur me zor.

— S'i kijet atij, po nuk hodhi një çikë kripë në çdo gjellë, — ja ktheu Kasëmi. — Po është i mirë derëziu.

— I mirë, i mirë është dreqi, me zemër të bardhë.

— Batooo!

— E, ore, hyzmeqari i Nafuz beut, ç'ke?

— E, gjallë je, a derëzi,

— Nuk më del shpirti pa e shkrepur mirë këtë të uruar, or jo! — e ngacmoi muhabetin Batua.

— Kjo është e bukur: t'ja nxjerrësh zorrët me duart e tij. «Na, qen bir qeni, t'i thuash, me belxhikun që më shite vetë po t'i djeg mushkëritë!»

— Ah, po nuk mjafton belxhiku për atë, or jo!.. Po ta kem unë në dorë, me gërshërë do ja pres mishrat...

Pastaj do i fus një hu prej shkoze në prapanike, që të jetë me gdhenj, ë, dhe do e ngul në mes të ndonjë are që të trembi laraskat dhe sorrat.

Të gjithë ja plasën gazit.

— Or, po, s'i le që s'i le këto të shkreta ti!

— U, unë nuk lë ato që duhen lënë, e jo më qafën e Syrjait, që është bërë si e ndonjë demi të tredhur. Në këtë botë do lahen të gjitha. Pse, e harrova kaun unë, që ma grabiti për pesë napolonat që i kisha borxh, a! Jo, or, jo, varri i mbulon gjynahet e tij!..

— As varri dhe as djalli!..

— S'ka, s'ka aq dhé bota, sa të mbulojë poshtërsitë e tij!..

— Se mos është vetëm ai!..

— Dre, Jo, ore, jo, po këta njohim më mirë ne, se na i ka bërë allahu peshqesh në krye të fshatit tonë, pa të tërë derra janë, të tërë nga një hu shkoze duan, si Syrjai...

Kasëmi ktheu në të djathtë, kapi me duar një tufë të madhe dhe të dendur xine dhe zbriti tatëpjetë, në zallishte. Të tjerët e ndoqën pas pa asnjë lloj komande. Shkelën nja dy treqind metra nëpër zallishte, me ato fshape-fshupet e tyre të zhurmshme e, kur arritën buzë ujit të kristaltë, Kasëmi u kthye nga ana e tyre:

— Thashë të qëndrojmë pak, shokë, dhe të çlodhemi. T'u hedhim nga një dorë ujë syve, marrim nga një kafshatë bukë sa për duhan dhe vazhdojmë...

— Nuk e bërë keq. — folën disa.

Njeri pas tjetrit u gjuhëzuan anës lumit dhe filluan të laheshin. Abazi që i pari që u nda nga shokët, duke nxjerrë torbën nga krahët. Vajti u sheshua mbi një tufë filiza rrapishtesh dhe i thirri Batos:

— Eja, se kam qejf të hamë bashkë, — i tha.

Batua me të birin u ulën pranë tij.

— E ç'të ka futur plaka në torbë, apo vetëm koro-

manen.

— Jo, më ka hedhur dhe ca balga, — ja ktheu Batua pa teklif.

— Obobo, sa keq e ke mësuar këtë gojë, more lumë-zi! S'ka lezet kështu, se të dëgjon dhe yt bir...

— Le të dëgjojë, se i bën mirë. Nuk jam unë që flas kështu...

— E kush është, vëlla, veç Bato Bushit?!

— Është jeta e qelbur që bëjmë. Ajo më ka bërë kështu. Kështu je dhe ti. Të gjithë...

— Epo, të bëshin mirë, Bato!

— Bujrum, se ka dhe për ty, — dhe i zgjati Xhelos një copë bukë dhe ca qepë të njoma.

— Çë, balga, o?

— Qepë, qepë.

— A, qepë po, se kam një çikë gjizë të njomë. Kam dhe ca hallvë. «Më bëj një çikë hallvë — i thashë Shanos, — se do shkoj të varros agallarët». E nxori atë brez mielli që ruante dhe më bëri... Ti paske qepë, unë kam gjizë. A i qinosim?

— Mirë, ore, i qinosim.

KAPITULLI I NJËMBËDHJETË

Të shumtë ishin ata që ja kishin dëgjuar emrin dhe e njihnin në atë krahinë të gjerë Mustafanë, ose «URUARIN», siç kishin filluar ta thërrisnin tani. Shumë njerëz nuk kishin patur rastin ta njihnin nga afër, veç përmes thënieve të njerit e të tjerit.

Atë po e prisnin. Nja tetë-nëndë muaj kish që qe kthyer Mustafai në atdhe, në krahinën e tij të dashur.

—Thonë se e kanë munduar shumë, të zinë, nëper kampe përqëndrimi dhe burgje.

— Poo, ashtu është. Po dhe aty punonte me mish e me shpirt për fukaranë...

— S'do mend, prandaj e kanë pranuar në Partinë Komuniste.

— Edhe tani ashtu bredh, nëpër krahinë, fshat më fshat. S'i zenë këmbët dhé, ore! Ka mall dhe shtëpia ta shohë me sy!

— Po ç'djallin bën, mor jahu?

— U, ç'bën thotë! Për ne, ore, përpigjet. E di si e gjurmojnë, apo jo? Thonë se e kanë dënuar me vdekje. Po e zunë dot, në litar e vunë!

Për të gjithë ata që nuk e njihnin po dilte se «URUARI» i atillë ishte, siç kishin dëgjuar: një burrë afër të tridhjetave, gati dy metra i gjatë, me një trup eshtak e të zhdërvjellët, me ca flokë të zinj të futur nën një beretë ngjyrë blu me yll.

Turma sa vente e dendësohej gjithnjë e më tepër,

ndërsa ai filloi të rrokte duar të ashpra plot damarë të fryrë, të pushtonte shpatulla të kurrusura para kohe nga punët e rënda, të puthte buzë të zhuritura.

— Më në fund u takuam, — tha ai.

— Diku do të takoheshim, — ja priti një zë nga turma.

— Ashtu është, — tha Mustafai. — Por ky takim është i një lloji tjetër.

— Se është në mes të fushës, — ja priti dikush.

— Fashizmi dhe shërbëtorët e tij bejlerët dhe agallarët, duhet të kuptojnë fort forcën e Partisë Komuniste — tha Mustafai. — Fashizmi gjeti shesh, sepse regjimi zogollian mendonte për t'u pasuruar për vete. Ka plot njerëz në gjirin e popullit tonë, që nuk e vrasin mendjen fare për fatin e atdheut, po si e si të pasurohen gjithnjë e më shumë me djersën dhe gjakun e popullit të shumëvuajtur. Njerëz të tillë të fëlliqur s'e kanë për hijgjë të shesin dhe vëllanë si plaçkë në pazar. Vetëm një gjë le të kenë të qartë këta edepsëzë, si Nafuz beu me shokë: do ta paguajnë njëqind fish veprën e tyre të turpshme! Prandaj le ta dinë të gjithë se ç'është urrejtja dhe hakmarrja e popullit në tokën shqiptare.

— Me kokë do të paguhet tradhëtia, me kokë!

— Tradhëtia dhe pushtimi!.

— Njëlloj, njëlloj janë!.

— Shtatë pash do t'ua bëjmë varrin, se kanë shtatë shpirtra, të paudhët, si macet!.

Mustafai ngriti dorën e madhe sipër qylafëve të bardhë, duke buzëqeshur i ngazëllyer.

— Sipas fjalës së Partisë Komuniste Shqiptare, ne po bëjmë Luftën nacionalçlirimtare. Por në radhë të parë kërkohet bashkim i fuqishëm i popullit. Vetëm kështu do ta fitojmë këtë betejë të madhe e të vështirë. Se armiku nuk është budalla. Ai bën gjithshka për ta përçarë e për ta copëtuar atë popull, ndaj të cilit ka qëllime pushtimi, duke përdorur të gjitha mjetet e dinakërisë fashiste. Qysh thoni, t'i bashkojmë të tërë

kandilët dhe ta bëjmë hi këtë kuçedër të zezë?

— Pyetje që bëhet është kjo? — çorën ajrin plot zëra.

— Ta djegim, ta djegim lugatin!

— Ta çfarosim se na hëngri shpirtin! — sokëllitën plot të tjerë.

— Gati, gati jemi!

Mustafai filloi të ndjente një kënaqësi dhe gëzim të jashtëzakonshëm, që ja mbushte zemrën plot e përplot Fytyrën e tij të rreptë dhe të vrazhdë e mbyti buzëqeshja e mallëngjimi.

— Shokë! Vëllezër!.. Nafuz beu me atë gjunën e dhelprës dhe të gënjeshtarit të fëlliqur, po bën ç'i vjen përdoresh që të gënjejë dhe të mashtrojë popullsinë e Tepelenës së Selam Musait, të kësaj Tepelene, që është vatër e Luftës nacionalçlirimtare. Për këtë qëllim, duke u futur thellë e më thellë në llumin e tradhëtisë, ky bej do të bëjë një mbledhje sot këtu, te Pjergulla e Dervenit... Po, vëllezër, erdhi dita që të ndahet një herë e mirë shapi nga sheqeri me këtë edepsëz dhe me zagarët e tjerë. Erdhi dita që ta marrin vesh mirë këta zotërinj se kush janë dhe se sa u vlen lëkura e qengjit që kanë veshur!.. Por mos harroni: këtu pranë kanë ushtri të madhe fashistët dhe, s'do mend, mund, të ngjasë çdo gjë. Mund të arrijë puna gjer në përleshje, në gjakderdhje...

Fjalët e tij ishin si shkëndijat që bien në dru të thatë.

— Ka të drejtë, ashtu është!..

— Le ta provojnë breshkamanët, le ta provojnë!

— Sikur dhe në gju të vejë gjaku!..

Mustafai tundi dorën në ajër:

— Vëllezër, — ushtoi mbi të tjerët zëri i tij, — Këtë betejë të madhe duhet ta fitojë zëri i drejtësisë, i së vërtetës. Kështu na mëson partia. Doemos, përderisa kemi rrëmbyer armët, do ketë dhe gjakderdhje, se gryka e pushkës dy rrugë ka: o liri, o vdekje në fushën e betejës. Rrugë të mesme nuk ka! Parulla e luf-

tës sonë është: mbrohu duke sulmuar!.. Ballafaqimin e sotëm, që është aksioni më i madh, fillimi i fillimeve në këto anë. ne vegjëlia do ta bëjmë sot gojarisht. Dhe do të fitojmë. Do të fitojmë, se ne jemi e vërteta, jemi atdheu, jemi populli, jemi liria.

Batua që ulur dhe dëgjonte andej pas shpinës së Mustafait, larg, se nuk donte t'i binte në sy. Kurse Xhelua kish lënë patickën aty dhe kish dalë përkundruall Mustafait, se donte ta shikonte si e si më shumë e më mirë, kur fliste. Si gjithnjë, Abazi ishte ulur pranë Batos, se i pëlqente ta ngacmonte. Por tani as që i vinte në mendje kjo gjë. Kish mbështetur ballin e mbushur me rrudha në pëllëmbën e dorës e, tek shkulte papushim bar të njomë me dorën tjetër, dëgjonte me vëmendje.

— Vallahi, ky biri i Tahirit! — tha duke mbledhur buzët nga çudia. — Ku i povastis tërë këto llafte kaq të mençura, mor jahu, nga i ka mësuar! Ky ta bën zemrën copë e çikë, ta nder gjakun e të bën që të mos mejtosh më për higjë!

Batua e shikoi vëngër e si me bezdi.

— Llafos bukur, se thotë të vërtetën, o derdimen! — i tha pastaj. — E drejta është e bukur dhe pa lajle lule.

— S'ka gjë, dhe ti e unë dimë ta themi mirë e bukur fjalën tonë. Posa që hodhëm dyfegjet në krah, jemi aq të mençur, sa s'ka ku vete. Kështu është kjo jallane: disa i bën të gojës dhe të dyfekut, disa vetëm të gojës, disa vetëm të dyfekut. Por, ama, të gjithë e themi llafin e zemrës.

Ndërkaq Mustafai fliste për luftën, fliste për popullin. . .

Njerëzit e dëgjonin.

— Duhet të nisemi — tha Mustafai. — Na presin shokët.

— Nisemi, nisemi! — çorrën ajrin një mori zërash.

Mustafai u drejtua në mes të turmës. Ai e kish parë xha Baton.

— Po ti?! — tha Mustafai dhe bëri drejt Batos. — Dhe ti je munduar, xha Bato! — Pastaj ja nguli sytë qortues Kasëmit. Ky i fundit ngriti supet, sikur desh të thosh: «Ç'të bëja...»

Batua aty për aty buzëqeshi nën mustaqet si driza të ngarkuara me brazim, por ndërroi pamje menjëherë. «Eh ç'më pikasi më në fund!... Duhet t'i rri një çikë si me hundë, se ndryshe s'ja dal dot», — mendoi Batua dhe mvrejti vetullat e trasha e të thinjura.

— Kurse unë e fjeta mendjen, — tha Mustafai. — Tani, thashë, e kemi një bazë të sigurtë. Kështu e shkoqitëm atë natë, apo jo?

— E, e, e shkoqitëm, por ja që s'më nxinte vendi, pa mirë.

Kasëmi, që herë vështronte Baton e herë Mustafanë që dëgjonte kokulur e i menduar, tha duke tundur kokën:

— Vate shiti lopën për dy pushkë...

Mustafai vrejti vetullat dhe ngriti kokën si ta kishin pickuar në befasi.

— Xha Bato, e paske tepruar! — foli Mustafai me seriozitet, duke tundur kokën i pakënaqur për to që po dëgjonte. — Pse e shite lopën, kur ne kemi pushkë?

— Po s'ka gjë, sa kështu godet më mirë në shenjë ky i uruar, — dhe Batua tregoi belxhikun që mbante përpara duarve.

Mustafai uli sytë përdhe i menduar dhe nduku buzën: E nduku aq shumë, sa që ju formua një pullë e bardhë. Befas e ngriti vështrimin nga Batua, i hodhi dorën në shpatullën e pakët dhe u tha atyre që rrinin e vështronin si të mbërthyer, me vështrime që lëshonin shkëndija:

— Mirë, vëllezër, mirë. E mira e të mirave do të qe të mos ish munduar, pa do luftonim ne dhe për xha Baton, me një pushkë më shumë do luftonim, po ja që xha Batua i ka dhënë karar tani... Ama, një gjë duhet të mbajmë vëth në veshët tanë dhe të mos e harrojmë

për asnjë çast, në çdo hap që të hedhim dhe në çdo betejë ku do përleshemi: «Kur xha Batua plak dhe sakat njeri, me një tufë çiliminj, shiti dhe lopën e vetme dhe hodhi dyfekun në sup, po ne, ç'duhet të bëjmë ne, vallë?!»

— T'u kallim datën breshkamanëve!

— Datën dhe murtajën që t'i hajë!

— Të mos lemë këmbë pizevengësh mbi këtë dhe!

— T'i mbytim në det, në det si një herë e një kohë!

— Do t'u tregojmë se ç'janë shqiptarët dhe ç'dinë të bëjnë! . . .

— Nisemi, nisemi! — thirrën të tërë me Mustafanë.

— Po, do nisemi — tha Mustafai. Dhe me vete mendoi për Minushin që ende s'po dukej.

E, ashtu, pa asnjë lloj komande, por me rregull, disiplinë dhe shpejtësi të vetdijshme, formuan varganin e dhjetë a njëzetfishuar dhe muarën për nga lindja, përmes lëndinës së mbushur me një pui të lehtë, pui që sillte me vete plot kundërmime pranverore, lule dhe trazira.

KAPITULLI I DYMBËDHJETË

«I dashur popull!

Jam mirë nga shëndeti, ashtu lus Zotin e Madh të ini që të gjithë mirë nga shëndeti, se shëndeti është i domosdoshëm për njerinë, se pa shëndet njeriu nuk rron. demek vdes. Prandaj, o popull, Perëndia të ruajtë nga sëmundjet si dhe mua. Amin! Se, po të vdesësh ti, o popull, qysh do rrojmë neve që merremi me këto gjëra PULITIKE, siç thonë ata që dinë gjuhën e Parizit? Prandaj Perëndia të shpëtoftë nga çdo sëmundje, se ndryshe MEAZALLA mirremi dhe neve diputatët më qafë!!

Popull shqiptar!

Unë të dua dhe të kam dashur, jo sepse i cave parave të thata që mora si diputat — më the të thashë — janë maskarenj ata që të duan për ca banknuta, siç thosh një ministër i Fenancave, por të dua... se të dua. E kupëton?... Unë s'e bëj kabull të të dua për ca baknuta, se jam njeri me edep!

Popull shqiptar!

A di ti ç'ka thënë Anapoleoni i famshëm më 1450-a 1520— nuk e mbaj mend mirë?... A di ti ç'ka thënë

Diplumath i famshëm? A di ti ç'ka thënë?.. Ka thënë se... pulitika... Sa pare bën ç'ka thënë? Mjafton plotësisht ta ketë thënë!!

E pra! I dashur popull shqiptar! Kur një Anapoleon ka thënë, si atëhere do mos më dëgjosh mua?

Popull i Shqipërisë së dashur!

Përpara se të dëftoj këtu prugramin e pulitikës sime, po të parashtroj këtu jetën time të kaluar, si dhe cili jam unë si dhe tallentet që kam për Diplumath ose për pulitikan ose për diputat!

Popull shqiptar!

Kur isha i vogël vinja në mehteb, mbarova JUNIVERSITETIN demek, mësimet tepër të larta dhe plot dituri. Hoxha më kish tepër inat se unë isha tepër i ditur dhe se, kur e pyesnja, ay rrinte me gojë hapur. Unë isha i vogël, por isha *filazof*, se e pyesnja gjithmonë Hoxhën ç'ka i përket qiellit. Një ditë, për shembull, e pyeta Hoxhën ç'janë *yjtë* dhe ky m'u përgjegj se janë «*dynjara*».

Atëhere unë qesha nga kjo padituri e Hoxhës dhe i thashë:

— Më vjen keq *efendi* që nuk e ditke aspak se ç'janë *yjtë*!.. Këta janë asqerat e Perëndisë *efendi*! Kur mbretërit që janë njerëz dhe kanë *asqerë*, si do mos këtë perëndia pastaj *asqerë*?..

Kur dëgjoi këto Hoxha, mbeti me gojë të hapur dhe tundi kokën... por unë kupëtova se u zemërua ngaj që unë isha më i ditur!!

Unë përparova shumë në *mehteb* dhe u bëra *filazof*, siç jam dhe tani.

Cili jam unë po e tregoj. Kur linda, gjithë bagëtitë e shtëpisë sime pëllitnë dhe nëna kupëtoi se kjo deshte të thoshte gaz i madh dhe se do të bëhem njeri i madh! Ja pra, nëna ime kish hak! Sot unë po vë kandëdaturën përsëri për diputat. Kam të bëj me ministra, me diplomath dhe kam një nishan të madh, një hyll!

Të dashur bashkatdhetarë!

Sa isha diputat, punova me mish e me shpirt për të famshmin popull shqiptar. *Shajitë* për këtë gjë kam Hysenë, Hasanë, Alinë. Po të doni i pyesni. Kam vënë nja *pesë* a *gjashtë* shqiptarë në ushtri, në gjindërmari, etj.

Meazalla se mora një *pesësh ryshfet*. Vinja te ministrat dhe u thosha:

— Le t'ja bëjmë këtë të mirë popullit shqiptar!

— Ajde, më thoshnin ministrat, se për *hatrin* tënd, ne të gjitha i bëjmë!.. Kështu më thoshnin të dashurit ministra. A e kupëton, pra, o i dashur popull?.. Për HATRIN tim ministrat bënin çka doja!!

I dashur popull

Unë kam vënë kandëdaturën për diputat dhe jam i sigurtë se do të më zgjedhësh!

Prugramin tim po ta shpall, që të kupëtosh, o popull, se sa rëndësi po i jap unë kësaj çështje, për të cilën dhashë *pesë* anapolona peshim për kandëdaturën të Bashkia. (Sikur të mos dal diputat, më mori dreqi! Humbas *pesë* anapolona!)

JA PRA, PRUGRAMI IM

Sa që i përket pulitikës së brendshme, na lipset qetësi, që të rrojmë *rehat*. Për këtë gjë unë kam me u fjalos me të gjithë ministrat. Sa që i përket pulitikës së jashtme, jam i mendjes të bëjmë ç'ka mundemi... demek për *rehatllëknë*. Por *nejse*, dhe *rehat* të mos jemi mi këtë pikë, prapë s'ka gajle, se këto janë sende të pulitikës së jashtme dhe nuk do çajmë kokën aqë tepër ç'bëhet jashta Shqipërisë. Çe, pra, një *methudhë* që të mos kemi nevojë për pulitikë të jashtëme!!

Sa që i përket *fenancave*, që të kemi *pare shumë* qe po ditoj nji *methudhë tjetër* që të fitojmë shumë *pare*. Gjithë nëpunsat e shtetit që paguhen, bie fjala, njëzet anapolona në muaj, t'u mbahen nga dy-tre ana-

polona, përveç diputatëve, se këta janë përfaqësues të popullit, dhe popullit s'mund t'i hahet haka!

Piksëpari shokët e mi të ditur fjalosen shumë mi një farë lloji.

STADUT... STATUT... : STATUJ!::

(Nga drejtin ka ardhë kjo fjalë?) Demek kjo fjalë do të thotë: T'i VEMË THEMELET SHTETIT SHQIP-TAR! Kjo çështje është me rëndësi të MADHEFJALË, si më thoshte ish ministri X. që e di frëngjishten më mirë se një profesor shqipen.

E pra! I dashur popull!

Mi këtë pikë kam me derdh gjithë fuqinë time. Pikë së pari s'ka asnjë dyshim se shteti ynë ka nevojë të madhe për THEMELA të shëndosha, se ato që kishim gjer tani u gjetnë të kalbura!!!. E pra! Unë jam fjalosur me shumë kandëdatë për diputat, t'ja gjejmë çarenë kësaj gjëje.

Pikë së pari na lipsen gur të mëdhenj, shkëmbinj të lartë si themela të shtetit. Dha Zoti, Shqipëria ka gurë të këtitllë sa të dojë!!!. E kjo çështje e STADUTIT ka me u zgjidh lehtë..

Por çka jam për një methudhë tjetër — Shqipëria do të jetë mirënjohëse — është që të NGREJMË rreth e përçark Shqipërisë MURE TË SHËNDOSHA dhe TË LARTA me çimento që të mos i thyejë as topi!!!!..

Themela pa mure s'bëjnë pare.

Ja pra, programi dhe methudhat e mia i dashur popull!

Plot dashuri:

Yti Hafuz»

Mustafai filloi të paloste gazetën e zverdhur nga vitet. E futi në çantë. Rrethi i shokëve ja dhe gazit.

— Dre ore, dre, sa i mençur! — foli i pari Kasëmi.

— Paska dashur të ngrerë mure rreth e rrotull, i paudhi!

— Le që kjo është marrëzia e marrëzive, — u hodh

Aleks, me atë mënyrën e tij të qetë, — por, se mos do e bënte vetë këtë gjë ai...

— E paska patur shumë pjellore atë të shkretën tyrfyçkë, lanetullai, për besë! — e vazhdoi dikush tjetër shakanë.

— Ore, ai është rrufjan i rrufjanëve, kështu ja donte puna në sytë e popullit të shtypur atij, — u hodh përsëri Kasëmi.

— Le, po paska bërë punëra të mëdha, si deputet, qerratai; paska futur nja pesë a gjashtë vetë në ushtri dhe gjendarmeri. Ho-ho-ho!.. O, ç'njeri me edep! Ha-ha-ha!..

— E tëra kjo letër, fjalë për fjalë, për të qeshur është. — tha Mustafai, kur mbaruan së qeshuri. — Për të qeshur e për të qarë njëkohësisht. Kjo letër tregon qartazi se ç'maskarenj e përfaqësojnë popullin në postin e deputetit dhe, nga ana tjetër, kotësinë qesharake të tyre në këto poste... Por mos harroni, — këtu ndryshoi krejt toni i fjalëve të Mustafait, — mos harroni se s'kemi të bëjmë me Nafuz benë e atëhershëm. Kanë rrjedhur shumë vite qysh ahëre. Nafuz beu ka gjezdisur nëpër Evropë për shumë kohë, dhe s'do mend, rrufjanllëqet e tij janë stërholluar tani, i janë përshtatur kohës dhe situatës në të cilën jetojmë. Do ta shihni vetë.

Tërë rrethi i shokëve e dëgjonte me vëmendje Mustafanë. Ai fliste ngadalë, rrjedhshëm dhe shumë qartë. Dhe vështronte me dashamirësi herë njerin e herë tjetrin në sy.

Lart, mbi kokat e tyre, nëpër degët e gjelbëruara të lisit cicëronin plot zogj. Pak më tej ligjëronte një bilbil. I tërë pylli gumzhinte nga cicërimat. Të gjitha këto i kujtonin thërrmia jete secilit, jetën e bariut të dhenve e të dhive, të loparit...

Mustafai e ndjente thellë rëndësinë e këtij takimi, të kësaj mbledhjeje. Ai e dinte se Nafuz beu ishte dinak dhe një armik i fortë. Prandaj ai theksonte çdo fjalë, çdo mendim, duke sjellë fakte dhe vetëm fakte.

Dhe njerëzit që ishin rrotull tij dëgjonin dhe vështronin thellë e më thellë në veprën çnjerëzore të këtij beu.

— Dhe sa kohë, xhanëm, do e lozë këtë rol poshtërsia? — u hodh Minushi.

— Natyrisht, për aq kohë sa të ketë kushte të favorshme.

— Ëhë, kushtet e tij do shkallmohen nga themelet, ndaj kemi ardhur këtu, — tha Kasëmi dhe bëri me kokë drejt luginës, që gumëzhinte nga zërat dhe këngët.

Mustafai tundi kokën me vendosmëri:

— Nuk duhet të nxitohemi dhe të arrijmë në të tilla konkluzione. Është akoma shpejt; kjo gjë na shpie në gabime të pandreqshme... Këtu nuk kemi të bëjmë me një fshat, por me dhjetra e dhjetra. Njeri më i turbullt se tjetri; gjithkush e ka kokën mjegull në situatën e tanishme; njeri është më i lëkundur se tjetri. Dhe kjo ka prejardhjen e vet, ka arësytën e vet shumë të fortë.

Tani së fundi, me thirrjen e partisë, populli po rrok armët, i bindur se liria e vërtetë fitohet vetëm me grykën e saj, me plumba. Pra, populli po bindet mbi drejtësinë e vijës dhe të rrugës që po ndjek partia. Kjo është një fitore e shkëlqyer. Por mos harroni se, siç e thashë më sipër, ndikimi shtazarak i agallarëve dhe bejlerëve, të shitur kokë e këmbë tek fashizmi, është akoma i madh, bile shumë i madh. Prandaj mos flini mbi dafina, vëllezër...

— Mbi dafina nuk do flemë asnjëherë.

— Të mos dehemi nga sukseset, të mos e nënvlef-tësojmë kurrë armikun, ja ç'duhet të kemi parasysh në çdo hap të punës sonë, — tha Mustafai.

Atë kohë po vinte drejt tyre me ngut njeri nga shokët e ngarkuar për sigurimin e zonës, Abedini. Dukej shumë i alarmuar.

— Ç'është? — e pyeti që së largu dhe me padurim Kasëmi.

— Nafuz beu ka dërguar haber se nuk do të vijë këtu, — tha Abedini, kur i mbajti këmbët pranë tyre,

duke folur shpejt e shpejt dhe i shqetësuar. — E pret popullin te Shpella e Ariut...

Mustafai buzëqeshi në një mënyrë të tillë, që të jepte të kuptoje se as që e preku fare ai lajm. Të tjerët, pa përjashtim, i hodhën shoshëqit nga një vështrim pyetës. Pastaj që të gjithë i ngulën sytë mbi Mustafanë.

— Po tani? — çori heshtjen e thellë Kasëmi, i pikëlluar.

— Tani? — tha Mustafai buzagaz. — Asgjë me rëndësi. Një dredhi e zakonshme prej banditi, asgjë më tepër. Detyra jonë është t'ja bëjmë të qartë popullit se ç'fshihet prapa kësaj dredhie. Ai këlysh do të vijë këtu pa një pa dy, keni për të parë. Do vijë, se duhet t'i justifikojë fashizmit sahanët që po i lëpin. Dhe ka për të parë se sa pak i vlen lëkura përpara popullit këtij gjykatësi. Po, po, ai sot do të vijë këtu dhe po sot do ta shikojë mirë se si di t'i ndajë hesapet ky popull me bandidët dhe tradhëtarët si ai.

Lajmi se beu nuk do të vinte aty, ishte përhapur. Populli kish filluar të arësyetonte për këtë.

— Jo, more, jo nuk do vemi më pas midesë së beut! — thërriste sa kish në kokë një fshatar i thyer në moshë.

— Le të vijë ai këtu, po deshi! — e pasonin plot të tjerë.

— Si t'ja dojë mideja, xhanëm, — tallej ndokush tjetër, duke e ngritur zërin mbi të tjerët.

— More, po, jeni në vete, apo jo! — çirrej ndonjë. — Pse kundoni si axhaminj fare! Qysh jua nxë goja dhe thoni «Po të dojë, le të vijë...»

— E, ore, po deshi, po deshi! — ja përplasnin aty për aty plot të tjerë.

— Merreni më shtruar, mor vëllezër, se nuk bëhen të tilla shakara me atë..!

Mustafai i dëgjonte të gjitha këto dhe çante përmes turmës së dendur më me guxim dhe vendosmëri. Arriti gjer aty nga mesi dhe kërceu me shkathësi si-

për një ledhi. Hodhi një vështrim hetues mbi njerëzit që e mbushnin tërë atë luginë me zëra të fuqishëm. Atë çast, thellë në shpirt ndjeu një valë të re gëzimi dhe entuziazmi të veçantë. «Ja ç'do të thotë popull, ç'do të thotë zgjidhje të halleve në masën e gjerë!» — i shkau nëpër mendjen e kthjelluar.

— Shokë, vëllezër! — kumboi zëri i tij. Të gjithë kthyen fytyrat andej, nga u erdhi ai zë i befasishëm. Vështronin dhe prisnin në ankth dhe në heshtje të thellë. Plot të tjerë u ngjiteshin rrepeve dhe shelgjeve me shkathtësinë e kunadheve:

Mustafai vazhdoi:

— Pse nuk pranon beu të vijë tek ne? Këtu është grumbulluar populli, që përfaqëson më tepër se katër krahina të atdheut tonë. Ne nuk jemi disa qindra, por disa qindra mijë, se fjalën që do të lidhim këtu dhe vendimet që do të marrim, do t'ja shpiem popullit të Gjirokastrës e të Përmetit, të Tepelenës e të Vlorës, të Mallakastrës e të Fierit... Pra, si mendoni ju, të vijë beu këtu, apo t'i shkojmë ne atje ku i do qejfi atij?..

— Po të dojë le të vijë këtu, këtu! — u hodh dikush, me sa kish në kokë.

— Këtu, këtu!..

Mustafai ngriti dorën:

— Nafuz beu, duke kërkuar që populli të shkojë te Shpella e Ariut, do të na shpjerë si cjapi te kasapi. Ka zgjedhur atë vend, sepse atje ka afër ushtrinë italiane, dhe, posa që të mbarojë mbledhja dhe ai të jetë larguar, ne të sulmohemi dhe të bëhemi viktimë e ushtrisë fashiste. Këtë plan djallëzor e vendosën mbrëmë, pas darkës së këndshme me vezë dhe pula të pjekura që shijuan këta zotërinj në shtëpinë e kolonel Adrianos. Këto janë të dhëna të sigurta. .

Njerëzit dëgjonin dhe mendonin. Turma po kalonte lëkundjet e saj.

KAPITULLI I TREMBËDHJETË

«Eh, ç'ta kërnaqka shpirtin kjo e flamosur hije, — tha me vete Batua duke fshirë djersën nëpër fytyrë e qafë, me një copë rreckë, që e kishte në vend të shamisë.

— Kot që ta zgjatim, efendi, se këtu s'të vjen as edhe një për be, — tha pastaj me zë dhe si pa ju drejtuar ndokujt. — Nga e keqja e hoqi këtë pisk vape dhe ky kallaballëk, se jo nga e mira. Na caktuan dhe vate...

— Ashtu është, — e miratoi një tjetër.

— More, llaf shqiptari, — u hodh një i tretë. — Zotria juaj mbase e dini zakonet, shqiptari, kur jep fjalën, ther djalin...

Nafuz beu bëri një lëvizje të dorës nëpër ajër, sikur desh të trembte ndonjë mizë të brezdisshme.

— Nuk, nuk se s'kam besim, — foli pastaj me plogështi. — Se po të ishte kjo, as që do e merrja mundimin fare, por unë e di me kë kam të bëj dhe pse përpiqem e robëtohem...

— E di dhe allahu, që është një e shoq s'ka, as mos e vër në mëdyshje fare, — ja ktheu Batua ndërkohë që përpiqej të mbushte çibukun. — Perëndia do të ta shpërblejë në këtë dhe në atë botë...

Kasëmi nduku gjuhën dhe vuri dorën në fytyrë me marifet.

Beu hoqi në zemër.

— Shkatërrova shëndetin me këto bredhje, më besoni, apo jo? Ja, pak përpara pata një *Le coup de grace*¹⁾ të tmerrshme, të më besoni! Kjo më detyroi të qëndroja këtu, se jo e mira. Nejsel!. Tani po ndjehem më mirë nga ç'isha.., mund të nisemi, gjersa s'ka rrugë tjetër... — dhe rdëri krahët si me keqardhje

— A, jo! — ju kthye Batua me një gjallëri të tillë, thuase vërtet po i dhimsej beu. — Shikoni shëndenë, pa ne do bëjmë si do bëjmë...

— S'ka ç'më duhet shëndeti para halleve që po pllakosin kombin! Si mund të rrijë sehixhi njeriu para kësaj gjendje të llahtarshme!..

«E dimë, more nepërkë me dy kokë, e dimë se sa të dhimsemi», — tha me vete Abazi, duke tendosur nofullat, ngaqë s'kish ç'të bënte tjetër atë çast. Dhe, duke e vështuar beun drejt në sy, i tha:

— Mirë të thonë, efendi, vështro shëndetin, një herë, se, si dje si sot, ne që kemi qenë, jemi. S'ka ç'na duhen të tjerat para zotrisë suaj.

— Eh, more Abaz, — psherëtiu beu duke tundur kokën. — Mirë thoni ju, por mua s'ka ç'më duhet rehati dhe jeta, kur shoh kombin që vuan dhe rënkon në agoni...

Kasëmi i bëri shenjë me sy Batos dhe brofi më këmbë me shkathtësi. U ngrit dhe Batua. Ashtu bënë të tetë shokët e tjerë. Beu u hodhi nga një vështrim të ftohtë të gjithëve radhazi.

— Pra, nuk ka rrugë tjetër të mundshme, hë?

Kasëmi ngriti supet dhe ndëri krahët.

— Ne kaq dimë t'ju themi hëpërhë; për këtë na dërgoi dhe populli i mbledhur atje. Rruga tjetër, sikundër mund të merret dhe me mend prej zotrisë suaj, çon në prishjen e mbledhjes. Prandaj si ta shikoni të udhës e si të dëshironi.

Beu lëvizi me gjallëri të rrallë.

— Jo, jo, këtë nuk mund ta bëj! — tha pastaj me

---

1) Frengj. Goditje që të shemb.

vendosmëri. — Kam kërkuar mbledhjen e popullit dhe nuk mund të veprohet ndryshe, sidoqë s'jam hiç mirë nga kjo e shkretë zemër.

Beu ndëri krahët me plogështi. Vuri republikën e zezë në kokë, mori bastunin dhe u ngrit me mundim, duke shtrënguar njerën dorë mbi zemër.

Batua e vështroi vëngër për të fundit herë dhe tharroi buzët e thara.

Njeri nga sejmenët e shumtë që rrinin aty përreth, posa që beu u ngrit, vrapoi me këmbë lepurit drejt kalit, e kapi prej freri dhe ja solli aty pranë vetëtimthi. Pesë-gjashtë sejmenë e ndihmuan të sheshohesh mbi shalë dhe të vendoste këmbët në yzengji. Beu kish një pamje të zymtë.

— Reuf, — ju drejtua beu pastaj njerit prej shoqëruesve të vet, një djaloshi rreth të tridhjetave, me fytyrën të rruar taze e plot gjak, me një qafë të trashë si të demit. — Ngjitu gjer në qytet dhe i thuaj doktorit të mos mundohet hëpërhë. Më pas, shohim e bëjmë, — dhe tërhoqi frerin e kalit.

Reufi bëri një përkulje plot hir të kokës, u hodh vetëtimthi mbi kalin që posa i suallën pranë dhe e nisi trokthi në anën e kundërt, duke lënë pas shtëllunga pluhuri.

«Injorantët! — nisi të shfrente me vete beu tek lëkundej mbi shalë. — Injorantët!.. Gjithnjë pas pilafit kujtohen për këto gjëra, sikur çdo gjë varet prej meje! Pse të mos e mendonin me kohë vendin e mbledhjes, por e lanë për në çastin e fundit?.. Ah, kolonel Adriano! Duhet...» — Beu nuk guxoi ta çonte gjer në fund frazën. Shtrëngoi dhëmbët, mbylli sytë që i përcëllonin nga pagjumësia dhe u shkund i tëri, siç na ngjet shpeshherë kur duam të largojmë nga mendja diçka të keqe.

Vazhdoi një copë udhë ashtu, duke u çkërmitur me vetveten. Vendi, drejt të cilit po e tërhiqte ajo rrugë këmbësore, midis njëqind e ca sejmenëve e shoqëruesve të tjerë, sepse po i freskonte tepër e më tepër në

mendje një ngjarje të hidhur, ngjarje e cila i kish lënë vrage...

..Nafuz beu po kthehej në shtëpi atë natë të mugët jo si ngahera.

Ecte përgjatë rrugicës së zyrtë kokëvarur dhe i kërrusur, fillikat, duke çokitur herëpashere bastunin me kokë luani. Aty te të pesëdhjetat ishte në të vërtetë, por ajo mënyrë të ecuri aq e mjeruar e tregonte gati dhe një herë më të madh nga ç'ish në të vërtetë. Ç'është e drejta, ai gjithnjë tregohej tepër i kujdesshëm në të ecur e kudo, por atë natë as që i vente në mendje kjo gjë. Të tjera andralla po i lëvrinin nëpër kokën e mpirë e të mjegulluar.

Por nuk mund të themi kurrsesi se ai, Nafuz beu, po kalonte për të parën herë përmes gulçimeve të kësaj vorbulle. Sa më i dendur dhe sa më i ethshëm bëhej aktiviteti i tij, me organizime mbledhesh, aq më të dendura e më të forta ndjeheshin dhe gulçimet. Këtë ai e shikonte fare qartë kudo dhe e raportonte gjithnjë e më tragjike këtë lloj pune tek eprorët e vet duke parashtruar nevojën e heqjes dorë një herë e mirë nga kjo metodë pune, që sa vente e bëhej gjithnjë më pak e frutshme. Ai mendonte se ky popull i pagdhendur nënshtrohet me anë të kërbacit.

Sidoqë dështimet e tij politike ngjanin si dy pika uji me njeri tjetrin, prapëseprapë ai e konsideronte traumë të madhe atë të fundit, që i ngjau muajin e kaluar, kur organizoi një mbledhje me nja tremijë fshatarë, diku në jugë të Shqipërisë.

Beu dhe krerët e tij patën marrë masa të rrepta, që si e si të mos futeshin dhe të përçanin mbledhjen ata komunistët. Sidomos ai Matohiti. Për këtë arsye, përreth mbledhjes u vendosën roje të armatosura. Në rrugën kryesore Nafuz beu vendosi dy sejmënë nga më besnikët dhe nga më trimat. Por ndodhi që pikërisht nga ajo rrugë të vinte për në mbledhje Matohiti. Rojet

kishin urdhër të prerë që, jo vetëm të mos e lejonin të futej në mbledhje, po, përkundrazi, të përdornin dhe forcën e armëve.

Rojet u pregatitën me mish e më shpirt. Beu dhe suita e tij po e ndiqnin me një vëmendje të veçantë çdo hap të tij, çdo lëvizje. Kurse ai po u afrohej rojeve me hap të zakonshëm, fare i qetë. Rojet shikuan shoqi-shoqin me habi për një çast, rrudhën buzët dhe u afruan dhe më tepër përbri njeri tjetrit. Matohiti, i qetë siç ishte, buzagaz, bëri vend midis tyre, u futi duart ndër sqetulla e të tre bashkë u nisën drejt popullit të grumbulluar në hijen e rrepeve. Rojet, ndërsa ecnin pa vetëdije, shikonin me habi herë njeriun që u hyri në mes, herë njeri tjetrin.

Nafuz beu gati sa nuk bërtiti me tërë ethen e hysterizmit atë çast, por, si njeri i mësuar e që dinte të përmbahej dhe në çaste të vështira, e frenoi veten.

Foli e foli beu, sa u ngjir, për hatatë e mëdha që do sillte me vete lufta për Shqipërinë e, më në fund i parashtrroi mbledhjes, si një domosdoshmëri të pashmangshme, rrugën e pranimit të pushtimit të «përkohshëm», duke e konsideruar këtë si të vetmin mjet shpëtimi në kushtet e krijuara. Dhe filluan të ngrinin zërin e egërsuar, së pari komunistët, pastaj gjithë populli i zemëruar sa më s'behej.

— Nafuz bej, ne nuk na shkojnë për shtat këto dëngla tradhëtie!.. Iku, iku, iku koha e bejlerëve dhe e hoxhallarëve!

— Iku koha e agallarëve dhe e bajraktarëve!

— Iku koha e intrigave dhe e mashtrimeve!

— I hapi, i hapi sytë populli.

— Na udhëheq Partia Komuniste dhe jo dallkaurë si ti!

— Bej, mos e zgjatni kot, bëni si të bëni dhe vini thëmburat nga vutë majat!

— Shkoni, shkoni në pallatet e qyteteve dhe dëfrehuni dhe ca me ato laviret tuaja dhe të fashistëve! Ho-ho-ho!... Ha-ha-ha!... Po mos harroni një gjë

fare të vogël, bej: nuk është e largët dita që ato palate të bëhen tonat, dëgjove, dëgjova thuaj!.

Kështu ua kishin përplasur atë ditë beut dhe shokëve të tij. Beu e kish ndjerë gjer në palcë peshën e rëndë të disfatës. Mirëpo... të shkuara, të harruara: fushata duhej vazhduar më me zgjuarësi, më e dendur. Se e donte puna... E, duke e parë sheshit e pa asnjë lloj dorashke etjen e tmerrshme të hakmarrjes fshatare — populllore, duke e kuptuar fare mirë se çdo veprim, sado i pamatur nga ana e tij, do t'i kushtonte shtrënjtë, bile mjaft **shtrenjtë**, filloi gjoja të zbutet dhe të ndryshonte gjuhën, sepse, sipas tij, ky ishte i vetmi mjet për të shpëtuar lëkurën, për të hedhur lumin pa u lagur.

Dhe gjithë strumbullari i atij lëmshi të tmerrshëm dhe të pështirë ishte ai Matohiti. Beu sepse ndjeu përsëri ca të rrënoqethura të forta kur kujtoi atë emër dhe, kundër dëshirës, sepse i doli përpara syve, ashtu trupdobët, fytyra thepa-thepa dhe e qetë, trime dhe e guximshme.

«Ishte vërtet ashtu siç flitet për të», — i shkau nëpër mendjen e mpirë beut.

«Dhe e bëri njerëzinë të gjithë me vete!» — ju bë sikur dëgjoi një zë të thellë, si gumëzhitjet e një mize në qyp.

Dhe ja ktheu vetes aty për aty:

«Marrëzira! Kjo ndodh sepse dhe vetë turma është turmë dhe asgjë më tepër! Është një nga turmat më të pagdhendura që mund të ekzistojë në Evropë.

«Mundet që dhe të keni të drejtë, bej, mbase është ashtu siç thoni ju, por mos harroni faktin e pamohueshëm që zotria juaj mbeti me gisht në gojë. Më falni për guximin, ë, por...» — ju kthye përsëri ai zëri i thellë.

«Nuk ka gjë, jo. Ju duhet ta dini mirë se kush jam unë! Po të mos kisha parimin e elasticitetit si moto në jetën time diplomatike, do kisha zënë kokën nën vete prej kohësh, budalla! Por sidoqoftë, mos u nxito-

ni, mos u nxitoni, se do vijë dita që ta kuptoni mirë dhe domethënien e urtësisë dhe të elasticitetit tim. Do e kuptojnë dhe ato foshnjat komuniste tragjedinë që po ja përgatitin vetvetes dhe turmës së verbër, që po ja imponojnë me kokëfortësi kundërgoditjen e tmerrshme Ushtrisë së Madhe Glorioze, por do të jetë tepër vonë atëhere!» Dhe beu tendosi nifullat fort, duke e ndjerë se nuk ishte më në gjendje të merrej me atë mori arësytimesh, siç është e natyrshme pas një beteje. Po, megjithatë, kundër dëshirës, ajo fytyra e atij Matohitit sepse i epej mjaft e qartë përfytyrimin e tij. Dhe, për më keq, gjithnjë po ashtu: e qetë, trime, e guximshme.

Beu u mundua të shpejtonte hapat. Kjo gjë, tani për tani, i dukej si një mjet për të përzënë mendimet e turbullta dhe shqetësimet nervore, të cilat po e çonin drejt një tendosjeje të padurueshme mendore dhe shpirtërore.

Dhe ashtu siç ishte u fut në shtëpi. Tërë hundë e buzë, si një bishë. Kalimthi dhe fare shkarazi e vështroi të shoqen. Te bufeja i mbajti këmbët. Mbushi një gotë të mirë me konjak «Metaksai» (vetëm konjak të tillë mbante ai në shtëpi), dhe e rrëkëlleu përnjëheresh.

Vërtet, këtu e ca vite të shkuara, kur qe martuar, Nafuz beu, si njeri i gjezdisur dhe me kulturë të mjaftë evropiane, kish marrë një vendim të heshtur, por mjaft të prerë: jo vetëm të mos çfaqte as shenjën më të vogël të mërzitjes dhe të nervozizmit para dhe ndaj së shoqes bukuroshe, po përkundrazi, të puthte ballin e saj të freskët dy herë në ditë. Por ja që kësaj radhe ndryshonte puna. Dhe ndryshonte shumë më tepër nga ç'mund të merrej me mend. Se të tilla ishin andrrallat që po ja brenin shpirtin.

Natyrisht, si njeri i ditur dhe i shetituar që ishte, ai i njihte më së miri ligjet e rrepta e të pafrenueshme të baticave e të zbaticave në jetë. Mirëpo, ja, nganjëherë u rrukulliskan punët dhe ngjarjet në atë mënyrë, sa që u dashka të gëlltitësh e të ndrydhësh thellë e më thellë dhe vendimet më të prera se zakonet që, në fund të

fundit, janë ngjitur aq lart, sa që kanë marrë trajta të plota.

Kështu ndodhi ahere me Nafuz beun.

Nafuz beu, me të hyrë në dhomën e pritjes, të mobiluar si jo më mirë, u sheshua mbi divan si një trung i prerë, mori frymë thellë, mbylli sytë me dhembje dhe shtrëngoi tëmthat fort me të dy duart. Pastaj hapi këmbët e duart anash, i lodhur dhe mbështeti kokën mënjane.

Ai konjaku sikur po e bënte efektin: dalëngadalë po ja mpinte damarët, gjithë trupin dhe sikur po ja zbuste disi ato dallgët e lemerishme të inatit e të dhembjes, të cilat po e gërryenin në shpirt aq pa mëshirë që nga mësdita. Veç konjakut, as që i vinte në mendje se mund të gjendej ndonjë lloj ilaçi, i cili të kish të atillë forcë, sa t'i shkulte e t'i shuante nga mendja atë ngjarje të tmerrshme, ngjarje që i kishte shkaktuar të tillë lodhje. Asgjë, asgjë!.. Gjithë ajo mërzy kapitëse po i kthehej tamam në një ndjenjë të padurueshme vetmie.

Belbëzoi si të ishte duke dhënë shpirt:

— Dhe gjithë këtë mërzy, këtë lodhje shpirtërore... të tëra m'i shkaktoi ai... Matohiti!.. Ai ma ndolli tersllëkun!.. Ai e harboi dhe kopenë e zgjebosur!.. — Ç'natyrë e çuditshme që ishte, maskarai!..

Nafuz beu brofi në këmbë si i çakërdisur. Shkundi disa herë kokën. Vajti te dritarja. Por zëri i Matohitit s'i shqitej që s'i shqitej. («Këto që thotë Nafuz beu janë vetëm demagogji!..»)

Beut i kërcyen rrëmbat e tëmthave dhe po i rrihnin njësoj si dhe pulsi. Shqetësimë. Ethe. Beu ndjeu se ju mbushën damarët me një drithmë të re. I hipi gjaku në fytyrë. Që kundërshtari i tij për vdekje zotëronte disa gjuhë, këtë e dinte fare mirë. Siç dinte, nga ana tjetër, se kishte të bënte me një udhëheqës popullor sa të talentuar, aq dhe të pregatitur. Por, mos vallë kjo donte të thoshte se ai, Nafuz beu, duhej të pajtohej, ose, së paku, të heshte përballë këtyre cilësive të rralla të kundërshtarit? Jo! Në asnjë mënyrë! Njëqind herë jo! Një-

mijë herë jo!.. Përkundrazi, ai, me gjakftohtësinë e tij prej diplomati të regjur, me aftësitë e tij oratorike duhej dhe e kish për detyrë të mbronte gjer në fund dhe me çdo kusht vijën e tij, misionin që i kishin besuar! Dhe këtë, në rastin konkret, kishte mjaft shanse ta përmbushte më së miri. Si? Qysh?.. Ta poshtrosh para popullit. «Natyrisht, natyrisht. As që më vete në mendje ta vë në dyshim këtë gjë. — Kështu u nis biseda e Nafuz beut. — Ka plot rrugaçer që mësojnë edhe ndonjë fjalë gjysmake nëpër endjet e tyre poshtë e përprjetë. Se ua do nevoja si lëmshaxhinj që janë. Natyrisht, natyrisht... Por e keqja është se ti, me marifete të tilla dhëparake po përpiqesh të spekulosh mbi kurrizin e një populli sa fukara, aq dhe të padjallëzuar, që beson lehtë. Fatkeqësia më e madhe është ajo që përmenda pak më parë, që populli i gjorë po shkon drejt greminës pa vetëdije, i shtyrë prej disa të çmendurve, të etur për gjak dhe pushtet!..»

Matohiti buzëqeshi çiltër.

«Pse e zgjat kot? Ne jemi këtu në mbledhjen popullore dhe jo në ndonjë mbledhje dallkawkësh, që të përpiqemi kot së kotij për atë çka e zgjidh vetë i zoti i hallit. Ja, e zgjidh vetë ky babaxhani. Pra, le të gjykojë vetë populli se kush nga palët është dallkawk dhe kush jo, kush po e çon në greminë dhe kush jo... A ke besim te populli ti?»

Dikush thirri me zë të lartë andej nga maja e një rrap:

«Populli, populli! Ai është gjykatësi më i paanshëm në botë!»

Dhe beu qeshi me egërsi të përmbajtur.

«Bej, siç po e sheh dhe zotrote vetë, po fryn një suferinë e ligë për shëndenë tënd këtu tani, po, bëj si të bësh dhe vurë thumbat nga ke majat!» — sokëlliu me qesëndi dikush, përsëri andej nga majat e rrepeve.

«Njimenthi e kuptojmë dhe ne se nuk e ke dhe aq të kollajtë zotrote, po s'ke ç'bën; ja që kështu e paskan këto hallet e politikës!» — u tall më hapur një tjetër.

Si njeri, të cilit jeta i kish lënë trashëgim brez pas brezi fuqi veprimi të pakufishme, ishte e vështirë që ai të pohont humbjen. Dh aq më pak të pajtohej me talljet poshtëruese. Ai mendohej me çdo kusht të ruante gjakftohtësinë dhe ekuilibrin, ndonëse ngjyrat e fytyrës, të cilat zëvendësonin shoshoqen dhe e bënë në të shëmbëlente me një copë re të mbarsur, e tradhëtonin dëndur e më dëndur. E, nën atë pamje të ftohtë e të ekuilibruar që mendohej të ruante, prapëseprapë, përbrenda, në fund të shpirtit, ziente. Po ta vëreje në ato orë tmerrësisht të gjata të atij ballafaqimi, me siguri do arrije në përfundimin se kishe të bëje me një të sëmurë të pabindur ndaj këshillave të mjekut, që rri gjithnjë më këmbë, megjithëse ka një metabolizëm anormal të theksuar, një organizëm që i punon me shpejtësi fantastike.

Hodhi një vështrim rrethëçark me kujdes. Por nuk qe që nuk qe e mundur të thoshte diçka. Kurrë nuk i kishte shkuar në mendje se do të arrinte puna gjer në atë shkallë, sa të gjendej përballë një kundërshtimi gjithnjë në rritje, gjithnjë më të hapur.

I humbur ashtu në kllapi, ai dëgjoi zhurmën e lehtë të derës. Ishte Antoneta, por ai s'kishte pikën e dëshirës që të kthente së paku kokën nga ajo anë. Nuk kish fuqi të lëvizte.

— I dashur mos jeni gjë i sëmurë? — Dhe i hodhi dorën e butë mbi supë. — T'i telefonojmë mjekut?

— Nuk besoj të jetë e nevojshme, — foli pa dëshirë i shoqi.

— Ti duhet të jesh i sëmurë. Nuk është mirë... Më thuaj, i dashur, ndjen ndonjë dhembje, ndonjë çrregullim?

— Diçka të përafërt...

Antoneta ndezi një cigare. I dha dhe të shoqit. Ja ndezi. E ngjeshi trupin e të shoqtë pas vetes e, përmes tymit të cigares, e vështroi në mënyrë hetuese, në profil. Vështrimi i saj kishte një përzierje të lehtë dinakërie.

«I gjori ti, me siguri ke pësuar ndonjë dështim politik sot!» — thosh me vete ato çaste.

Pastaj tha me zë të ëmbël:

— I shtrenjti im, ç'ka ngjarë sot me ty?

Beu u mundua të shkëputej prej krahut të saj të butë.

Ajo e kundërshtoi dhe e ngjeshi pas vetes si një herë e një kohë dhe i pëshpëriti në vesh:

— Fol, i shtrenjti im, si përfundoi?

Ai e shikoi vëngër.

— Mbledhja? Për mbledhjen e ke fjalën?

— Natyrisht, i dashur.

— Siç filloi, ashtu dhe mbaroi... Diçka pa kokë... pa fund... Një gjë amorse... amorse, po...

— Dështoi? — Zëri i Antonetës ndryshoi krejt këtë radhë.

Ai heshti një hop.

— Diçka e tillë... Përafërsisht diçka e tillë.. —

Nafuz beu psherëtiu dhe heshti.

Ajo e vështroi me ngulm.

— Vetëm kaq, i dashur?

Beu nuk u përgjegj.

Antoneta kafshoi lehtë buzën e lyer taze. «Këto trazira të mallkuara sikur po dynden. Po, po, po vijnë kohëra të vështira. Duhet menduar për këtë, pa qenë tepër vonë...»

Ajo duhej të ikte në kinema. Kur doli te dera e kopshtit, i hodhi një sy orës së dorës dhe shpejtoi hapat..

Nafuz beu zbriti nga kali dhe u ul në një stol portativ mbi sixhadenë gjithë ngjyra të ndezura, që posa i shtroi njeri prej sejmeneve. Gjithë këto përfytyrime humbën përpara asaj turme. Ai hoqi kapelen e zezë «republikë» dhe e lëshoi anash mbi sixhade. Pastaj nxori shaminë dhe zuri të fshinte ballin dhe kokën gjysmë tullace, e cila i ngjante si ndonjë pjepër dimërak. Bënte ç'bënte dhe rrotullonte sytë e shqetësuar gjithandej, sidoqë përpiquej t'i jepte fytyrës një pamje fare të qetë dhe të shkujdesur, duke i hedhur turmës që kish filluar të dyndej drejt tij, ndonjë vështrim dhe buzëqeshje të ëmbël miqësore.

Rreth Nafuz beut qenë ulur dhjetë shokë të tij: një bej, tre bij bejlerësh dhe agallarë nga fshatra, kra-hina dhe qytete të ndryshme të Jugut. Të gjithë të veshur e të pispillosur si jo më mirë. Nja pesë-gjashtë hapa pas tyre, të shpërndarë, rrinin më këmbë mbi njëqind sejmënë të Nafuz beut, të gjithë të armatosur. Përballë suitës së Nafuz beut, nja dhjetë hapa larg, ishin ulur këmbëkryq mbi rërë ose rrinin më këmbë pesë-gjashtë njerëz të armatosur. Dikush që kërrusur me mjekrën mbi çantën e vendosur mbi tytën e pushkës dhe vësh-tronte në heshtje. Prapa tyre gumëzhinte e gjithë lugina.

Njeri nga bijtë e bejlerëve mbështeti duart mbi sixhade dhe u zvarrit gjër te veshi i Nafuz beut.

— Këta duhet të jenë komunistë, -- i pëshpëriti, duke e patur fjalën për grupin e armatosur përballë. Nafuz beu pohoi me kokë.

— As që dyshohet, i dashur. Le t'i bëjnë qejfin vetes!

— Mos është dhe ai Mustafa Gjoni këtu? — pyeti një tjetër.

— Për fat të keq, nuk e njoh. S'kam pasur rast t'ja shoh surratin. Por nuk besoj të ketë ardhur. Gjër dje, me sa kam të dhëna, sallhaniste andej nga Vlora; merret me Anastasin dhe Sadikun...

— Më duket se...

— Dëngla! — ja priti Nafuz beu. — Anastasi dhe Sadiku të çojnë në katërqindmijë çezma dhe s'të japin ujë! Këtu do jemi, ke për të parë... Por rëndësi ka që ai Mustafai të mos vijë këtu, se mund të na krijonte ca kokëçarje, pa, jo për gjë tjetër. Dhe atë Matohitin s'po ma zënë sytë...

Beu nxori paqetën dhe ndezi një cigare.

Ndërkaq, populli që afruar ndonjë hap pas grupit të armatosur. Shumë ishin ulur këmbëkryq, por ishin më të shumtë ata që rrinin më këmbë. Ata tani vështronin dhe prisnin në ankth, thuase nga çasti në çast pritej të ndodhte diçka e çuditshme. Aty këtu shkëmbenin ndonjë fjalë, ndonjë mendim duke pëshpëritur midis

tyre, por ajo që binte në sy tek secili, ishte pamja e vrazhdë, vështrimi ngulmues, ankthi, padurimi. Andej, në thellësi, bëhej zhurmë e potere, këmbëshin fjalë që e përshkonin tejmbanë luginën, por, po të vijë veshin, e gjithë ajo potere përqëndrohej në një pikë të vetme: të mos zgjatej më, po të fillonte mbledhja.

— Do filloni apo të ikim, se s'kemi nge, po thyhet mesdita! — thirri me sa kish në kokë një andej nga mezi i luginës.

— Duhet filluar, — u tha shokëve Nafuz beu, dhe vështroi mbi grupin e armatosur: — Qysh thoni, djem, fillojmë?

Ai që kish vënë mjekrën mbi tytën e pushkës ngriti supet dhe qeshi:

— Si të doni, bej, pse na pyesni ne.

Bëri të qeshte dhe beu.

— Bashkarisht e kemi — tha pastaj, — duhet të merremi vesh, shqiptarë jemi, fundja...

— A, jo, bej, s'kemi asgjë të përbashkët. Këtë mbledhje e keni kërkuar ju, ne kemi ardhur të dëgjojmë. Prandaj bëni punën tuaj ju.

— Pse, vetëm për kaq keni ardhur ju, sa për të më dëgjuar? — Beu po e vështronte me ngulm kundërshtarin, por gjithnjë buzëgaz.

— Po, bej, të dëgjojmë dhe të koregjojmë, kur është puna, si gjithë të tjerët. — Dhe njeriu i armatosur bëri me kokë në anën e popullit.

— Në rregull atëhere, — tha beu dhe u ngrit. — Mbledhjen drejtojeni ju, baba Hysen, kurse unë do marr fjalën. Pas meje le të flasë kush të dëshirojë, kjo është një mbledhje e hapur, e lirë për të gjithë...

Midis turmës së dendur filluan të përplaseshin dallgë të reja të potershme.

Drejtuesi i mbledhjes brofi në këmbë:

— Të tërë keni udhëtuar për gjithë natën dhe jeni pa gjumë; mbani qetësi që të mbarojmë shpejt!..

— E, kështu, kështu!..

— Pushoni, ai e ka kërkuar këtë mbledhje, ai do flasë!..

— Po, po, ai na ka prurë gjer këtu! .

Nafuz beu u ngrit më këmbë me ndihmën e bastunit, duke buzëqeshur, dhe lëkundti disa herë në ajër «republikën» e tij të zezë. Zhurma vazhdonte të luhatej si gjëmimet e lumit të fryrë nga shirat.

— Të nderuar bashkatdhetarët e mi! — filloi beu në zhurmë e sipër. Fjalët e tij, në atë dynja potereshe, u tretën si kripa në ujë. — Zotërinj! .

— Dre, dre! .

— Eu, i qenka djegur xhani!

— Po nuk jemi zotërinj ne, ore, jo! .

Beu u mundua të mos e bënte veten për ato që po dëgjonte, andaj bënte ç'bënte dhe mundohej të buzëqeshte.

— Ju lutem, mbani qetësi! — e ngriti zërin gjer në kupë të qiellit drejtuesi i mbledhjes.

— Bashkatdhetarë të nderuar! — vazhdoi beu. — E kërkova këtë mbledhje, që t'ju vë në dijeni se ç'e pret popullin tonë të vogël dhe fukara, në qoftë se do të hedhë ndonjë hap të pamatur në këtë situatë tragjike, që po jeton mbarë bota. Siç e dini, dy fuqitë më të mëdha po bëjnë një përlëshje vigane për jetë a vdekje, për të vendosur në fund të fundit sundimin e më të fortit. Kjo është një çmenduri, në më pyesni mua, një çmenduri e tmerrshme! Në qoftë se na dhimset ky popull i shumëvuajtur. . .

Minushi doli nga turma e dendur, duke çarë brinjazi dhe vajti, drejt e tek grupi i armatosur. Diç i pëshpëriti në vesh atij që rrinte e dëgjonte më këmbë, i mbështetur mbi çantën e vendosur në grykën e belxhikut dhe i la në dorë një letër të palosur. U largua përsëri andej nga erdhi, po ashtu, me hap të qetë dhe të shpejtë. Tjetri e shpalosi letrën dhe e lexoi, por gjithnjë i vëmendshëm mbi gjithshka ngjiste përreth. Pastaj i bëri shenjë Kasëmit që t'i afrohej. . .

— Bej, pse e quani popullin «të shumëvuajtur»? — ja preu Kasëmi me të butë, i cili rrinte e dëgjonte më këmbë e duarkryq, aty afër rreshtit të parë. Beu e vështroi me inat dhe përbuzje të përmbajtur.

— Natyrisht, sepse është i tillë, mor djalë, — u përgjegj duke qeshur me zor.

— Po kush e katandisi në këtë gjendje? — ja priti përsëri Kasëmi.

— Pikërisht luftrat e njëpasnjëshme, që i janë imponuar popullit tonë të pafuqishëm. Ky është burimi i gjithë fatkeqësive...

— Përgjigjuni më sakt, bej, më sakt, — ja preu një tjetër. — Ju na keni rjepur, ju që jeni mbledhur kokë më kokë aty; ju dhe shokët tuaj! Ju na i keni ndjellë të gjitha të zezat!

— Kjo është një fjalë goje, e huajtur nga tinzarët që nuk shohin më larg se hunda e tyre. Prandaj nuk zemërohem, — foli si me mospërfillje beu, dhe e hodhi vështrimin gjatë. — Pra, po që se na dhimsen fatet e kombit, të popullit tonë të shumëvuajtur, duhet të vëmë dorën në zemër dhe të mos shtyjme urat në këtë luftë. Ata që e kanë filluar këtë theatër, le t'i dalin për zot. Por më thoni, ju lutem, kush është ai maskara që e dëshiron këtë fakt të hidhur?..

— Neve, jo, të paktën, — u ngritën mbi turmën disa zëra, që filluan të pasohen nga plot të tjerë.

Beu ngriti dorën me gjakftohtësi:

— Pra, unë jam i mendjes se problemi ynë qëndron këtu. Çdo shqiptar me një grimë tru në kokë t'i bëjë vetes këto pyetje:

«A mund ta shmangim ne okupimin?»

— Dhjetë herë jo!

«A mund ta dëbojmë okupatorin?»

— Njëqind herë jo!

«A na pengon kjo ushtri, në fund të fundit, që të organizohemi dhe të veprojmë lirisht?»

— Njëmijë herë jo!..

Shokët e grupit të armatosur dëgjonin në heshtje. Disa mbanin vetëm shënime. U ngrit në këmbë një mesoburrë, që ishte ulur aty në rreshtin e parë, dhe ju drejtua beut:

— Demek, sipas teje, ne duhet t'i shtrojmë kurrizin atij që na ka zënë derën, hë? Kështu thua zotëria jote?

Beu buzëqeshi si i pikëlluar dhe ngriti supet e duart.

— Ç'të bëjmë, s'kemi fuqi të kacafytemi me një ushtri kaq të fuqishme! — tha pastaj. — Vetëm një gjë e them me plot përgjegjësi unë: ushtria italiane është kalimtare ndër ne; asaj as që i shkon në mendje të përjetësojë pushtimin në vendin tonë. Kështu është. Çdo njeri me tru në kokë mund ta marrë me mend fare lehtë një gjë të tillë. Përse i duhet Shqipëria, xhanëm, përse! Të jemi më se të bindur: të tjera synime ka ajo; për ne as që i shkon në mendje! Ajo do vetëm rrugë nëpër qytetet dhe fshatrat tona, në mënyrë që të plotësojë planet e saj ushtarake dhe strategjike. Dhe, posa që është puna kështu dhe meqë ne s'ja kemi takatin, pse të mos ja bëjmë këtë favor? Vetëkuptohet, këtë lëshim mund dhe duhet t'ja bëjmë nga e keqja e madhe dhe jo nga që na digjet barku për fashizmin e zi!.. Se kombi shqiptar i njeh mirë, besoj, pikëpamjet dhe qëndrimin tim ndaj fashizmit dhe regjimit të Zogut! — Beu heshti pak, duke hetuar nëpër turmën e dendur. Pastaj ja nisi duke tundur gishtin tregues. — Ama, kurrsesi nuk na lejohet të injorojmë atë çka është e vërtetë, sidoqë më dhembin sytë dhe më pikon zemra gjak kur i shkoj nëpër mendje tmerret e fashizmit të zemëruar... — Beu, pasi pushoi për një hop, bëri një lëvizje të tillë, sikur atë çast ju kujtua diçka që e kishte harruar sa pa dashje, aq dhe pa drejtësisht. — A e dini, zotërinj fshatarë, si është puna... Le të ushqejnë zemrat tona urrejtjen ndaj pushtuesit, por, siç thotë një fjalë popullore, të rrimë shtrembër dhe të flasim drejtë... siç po e shohim me sytë tanë, fashizmi po e mbush vendin me ndërtesa, me rrugë, me ura që janë kaq të domosdoshme për ne. Mbase për nevojat dhe interesat e tij dhe kështu mund të jetë, por unë mendoj se është marrëzi të mos e pohojmë këtë fakt të madh. Çdo gjë e keqe ka një të mirë; unë mendoj se duhet shfrytëzuar me mend dhe zgjuarësi kjo e mirë. Pse, xhanëm, të mos tregohemi më të durueshëm dhe

më largëpamës, dhe të përfitojmë prej kësaj gjendjeje kaotike? Kësisoj vendi ynë do mbushet me ndërtime.

— ... bile dhe me burgje e kampe përqëndrimi, — ja preu fjalën një zë që zotëroi dhe mbi atë të beut.

Beu tregoi me gisht andej nga i erdhi ai zë.

— Pooo! Do mbushen dhe burgjet apo kampet e përqëndrimit, po qe se të pabindurit do e zemërojnë akoma fashizmin. Sepse e tillë është natyra e fashistëve... Dhe të gjitha këto do i paguajë populli, se tinzarët gjakësorë vetëm sa i vënë urën kashtës. Populli, populli i varfër do e shpërblejë zemërimin fashist, po jua them hapur...

— Kot, se i dimë të tëra, po i heqim në kurrizin tonë.

— Pritni, ore, na lini të dëgjojmë një herë, se na e bëtë mendjen çorbë derri!.. klithi dikush, andej thellë.

— Të dëgjojmë zurnanë e atij, ap zurnanë tuaj!

Të qeshura.

— Mirë thotë, pushoni të dëgjojmë! — u çor dikush.

— Nuk është munduar të vijë kot, i biri i botës, por çoç kish për të na thënë, prandaj ka marrë mundimin! Duhet ta dëgjojmë, se është më i mençur nga ne ai! Përpiqet për të mirën tonë e të fëmijëve tanë!..

— Mbase përpiqet për të mirën tënde, — ju kthye një zë i trashë, — se ti ke rrojtur me koromanen e tij, pa për ne s'ka çarë kokën ndonjëherë ai.

— Le ta mbarojë qerratai, — ndërhyri një tjetër që, siç u muar vesh, e njihnte mirë atë zë që u ngrit në mbrojtje të beut. — Se me ndihmën e tij u bë me nuse i paudhi, me ndihmën e tij u bë dhe me djem. Ha-ha-ha!..

Lugina u ndez nga të qeshurat. Braçja, i rënduar në sedër sa më s'behej, thërriste si i xhindosur:

— Kush është ai kodosh që merr nëpër këmbë nderin tim! Për perëndi, do e bëj copa! O ai, o unë!..

— Nuk je nga ato lule ti, jo, po shko laji këmbët beut, dhe pija ujin, atë të bësh... .

— Na lini, mor jahu, na lini të dëgjojmë, mjaft me këto çilimillëke... .

Beu vazhdonte ligjëratën e tij:

— ... Do shohim gjëra të llahtarshme, po ndoqëm me kaq verbëri rrugën e banditëve komunistë!..

— Më të llahtarshme se ç'kemi parë, nuk do shohim, jo!

— Mirë e thotë beu, mirë!..

«Erdhi momenti delikat i prekjes së shpitrave!» — e gudulisi një mendim Nafuz benë. Dhe ngriti zërin:

— Si partizan i patriotizmës, e kam për detyrë t'ju paralajmëroj: jemi në prak të përsëritjes së historisë së kobshme! — Beu mori frymë thellë, në kulmin e pikëllimit. — Po, bijt e mi, për fat të keq të kombit tonë dhe për turpin e historisë, po shkojmë drejt greminës së luftës vëllavrasëse. E parandjej, sikur ka filluar me të gjitha tmerret dhe tërbimin e saj vëllavrasja! A e dini ku do arrijë puna? Në shuarjen e plotë të kombit tonë. S'ka si ngjet ndryshe; lufta të tilla i karakterizon një zemërim i hatashëm, aq sa shqiptari të vrasë shqiptarin, vëllaj vëllanë, djali babanë, pa ndjerë pikën e dhemshurisë njerëzore. Kanibalizëm, kanibalizëm i vërtetë!..

Më thoni, ju lutem, a është traditë dhe zakon prej shqiptarësh kjo gjë? Jo dhe jo! Nga natyra, ne shqiptarët jemi shpirtbujarë dhe trima sa nuk na gjendet shoku. Pra, nuk e kemi për zakon të vrasim kundërshtarin pas shpine dhe, aq më pak, atë që na kërkon mëshirë...

Një nga ata të grupit, që kish zënë vend përballë suitës së beut, u ngrit më këmbë:

— Bej, më falni që po ju ndërpres, por desha të di: ç'doni të thoni me ato fjalët e fundit. Mos vallë fashizmi na kërkoka mëshirë dhe, ne, në këtë rast, paskemi shkelur me këmbë traditën shqiptare, duke e goditur pas shpine?

Beu buzëqeshi. Tha:

— Puna e italianëve, more djalë, përafërsisht e tillë është tek ne, po të gjykosh thellë-thellë.

Djaloshi që kish pyetur ngriti supet, duke thënë:

— Me sa dihet, fashizmin as nuk e ftoi dhe as që e detyroi njeri të shkelte tokën tonë...

— Ashtu, ashtu, — ja preu me buzëqeshje. — Unë e thashë dhe pak më parë: fashizmi na kërkon rrugët, pra është kalimtar... Ka planet e tij gjetkë...

— Ëhë, e qartë, bej e qartë, — tha djaloshi dhe u sheshua mbi rërë. Vuri bllokun mbi gju dhe filloi diç të shënonte në të.

«Kjo është një gënjeshtër me bisht. As që mund të mendohet se fashizmi është kalimtar. Kjo është një nga dinakëritë e «Baballarëve të Kombit.»

— Por, — ngriti zërin beu, — këtë radhë ndryshon puna. Shpirti shqiptar, i egërsuar, nuk do i dëgjojë më lutjet e nënave dhe të motrave që, me lot në sy, do lypin mëshirë për djemtë dhe vëllezërit e tyre; nuk do i dëgjojë më kujet dhe ulurimat e grave që do të mbeten pa burra; nuk do i dëgjojë më ngashërimet e fëmijëve që do mbeten pa baballarë. A ka gjë më të kobshme, bashkë atdhetarë të mi?! Dhe pse, pse gjithë kjo?!

— Hë, de, zbraze të shkretën e derrit, pse? — buçiti një zë nga maja e një rrapi. Plot të tjerë ja plasën gazit, të tjerë që po e dëgjonin beun gojëhapur e si me të qarë, u zemëruan.

Beu ja priti si gjahtari lepurit në shteg:

— Sepse pas fillimit të trazirave të përgjithshme, tinzarët komunistë u përhapën në Shqipëri si ato këpurdhat pas shiut dhe filluan nga punët e tyre të çuditshme. Puna e tyre e parë që të futnin rininë, avenirin e kombit në qorrsokak. Është e tmerrshme kur e shkon dhe në mendje, por ja që tinzarët e futën në darën e tyre rininë e padjallëzuar. Dhe kjo ndodhi ngaqë rinisë, me atë energjinë e vet për të luftuar kolonizatorin fashist i duheshin armatime dhe, që në vrullin e parë, ju drejtua gjaksorëve shqiptarë, që kishin hyrë këtu pas rënies së Zogut. Tani po shohim me zemrën plagë se kjo rini, me organizimin e të huajve dhe duke u përzier me këta gjaksorë, po organizon ca çeta dhe po bëhet një organizatë e çuditshme dhe tepër e dëmshme për fatet e kombit, duke na shpurë në vëllavrasje dhe, domosdo, në buzë të varrit. Përfitohet nga rasti t'i them dy fjalë rinisë, mbaj-

tëses së barrës së rëndë të fateve të atdheut. . . Ky brez duhet medoemos të mishërojë një shpirt dhëmshurie të veçantë drejtësie dhe bujarie. Forca juaj duhet të jetë e lidhur dhe e organizuar dhe larg, sa më larg makinacioneve të kryengritjes, të anarhisë dhe të egoizmit të egër të brutalëve gjakatarë dhe të aventurierëve të rrezikshëm për fatet e këtij kombi! .

— O, ç'të bëjmë se s'kemi as shami, bej, sa të të themi atë që është, na bëre t'i mbushim me lot nga të qarët, aq tepër na mallëngjeve! — thirri një djalosh që nga maja e një rrapi.

Një valë e re gazi e dallgëzuar u përhap nëpër luginë.

Beu hodhi sytë andej nga i erdhi ai zë aq ironik dhe tendosi nofullat. («Nejse! . . . Një axhami i zakonshëm, i molepsur nga komunistët. . .»)

— Sepse kështu dhe vetëm kështu ju do të jeni denjësisht elita e kombit, arëniri i tij. Duhet të kuptojmë më në fund se faza e rezistencës kundër kolonizatorit invadues tashmë ka kaluar.

— Pra, sipas teje, ne tani duhet të ulemi këmbëkryq në një sofër me fashizmin pushtues, hë? O, për të bukur këshillë që na dhënke demek! — ushtoi zëri i një të riu.

— Ama, për mendje pjellore që paska ky qerrata bej! — e pasoi një tjetër.

— Është farë e zgjedhur, s'ke ç'thua.

— Ho-ho-ho! . .

Beu vazhdoi:

— Unë besoj me sinqeritet se është plotësisht e mjaftueshme rezistenca që i bëjmë invaduesit. Kaq është fuqia e popullit tonë të vogël, të rraskapitur dhe të rrënuar ndër shekuj; prej një populli të tillë, kaq të lodhur, me arësye dhe me drejtësi, nuk mund të kërkohet më tepër, posa që është fjala kundër një shteti aq të fortë, saqë mund të ndeshet pa frikë me botën e qytetëruar. Prandaj t'i largohemi sa nuk është vonë anarkisë dhe të vështrojmë hallet tona të shumta; pra, të riorganizohemi si shtet i qytetëruar, të sigurojmë qetësinë popullore dhe

t'i shpëtojmë vëllavrasjes, se kjo është tmerri i tmerreve për kombin! Po. Nëse zaptuesi ka ndërmend të përjetësojë invadimin e tokës sonë, atëhere të gjejmë mënyrat për ta luftuar, por tani për tani jo...

— Poo, mirë e ka i paudhi, mirë, — thirri dikush nga buzë e lumit. — Prit gomar të mbijë bar, se kështu do Balli Kombëtar!

— Pushoni!

— Mbylleni të shkretën, mbylleni!

— Sepse ndryshe, bijt e mij, kombi ynë, po të sulmojë ushtrinë invaduese, kjo gjë do të shkaktojë operatione të kësaj ushtrie dhe do të rrënohemi fare; mjერი i tanishëm do të shtohet e si pasojë e kësaj, dashur padashur do kalohet në egërsinë e vëllavrasjes, sepse shpirtërat do ashpërsohen dhe hakmarrjet do marrin një gjerësi aq të madhe, saqë nuk do të zhduken për disa breza. Dhe pasojat? Vendi do të kthehet në gërmadhë; popullsia, sidomos ajo fshatare, — këtu beu e ngriti aq shumë zërin saqë i dualën damarët e qafës si koçanë, — do të vobeksohet, do të mbetet udhëve. E përsëris, popullsia fshata-re!..

— E pse e përsërit këtë, o bej, apo mejtun se do na futësh frikën? — e pyeti një zë plaku.

— Sepse tendencat e anarkisë ndodhen në kulmin e tyre tani; e tëra kjo do të rëndojë mbi kurrizin e fshatarësisë së varfër.

Ndërkohë që beu fliste, një fshatar ju drejtua shokëve përreth:

— More, ç'llafos ky, xhanëm; shqip flet, a, turçe, a?

— Le mos e nga të grijë, se i qenkan bërë lakrametë, siç duket, — ja ktheu një tjetër.

— Po ç'na duhen këto dëngla ne?

— Që ta njohim akoma më mirë. Pse nuk e sheh, a? Nga një anë llomotit sikur gjoja është kundra talianit, më anën tjetër na thotë: «Rrini dhe vështroni hallet tua, ja, se nuk ja kemi fuqinë...» Këtu, këtu shikojeni se ç'edepsëz është!..

KAPITULLI I KATËRMBËDHJETE

Ndërkohë që beu fiste, nëpër turmën e dendur lëvrinin si krimba kërmash Syrja agai, Qazim agai e plot të tjerë. Çamin kryq e tërthor sa më të majtë e më të djathtë e, duke u krekosur si të fryrë në pendë, u afroreshin atyre që flisnin hapur e me zë të lartë kundër beut. Ç'është e vërteta, po u delte aq shumë punë, sa që u genë skuqur fytyrat e dhjamosura e u rridhnin djersët rrëke.

— Baba, ja ku qenka dhe Syrja agai! — tha Xhelua.
— Dhe Qazim agai!..

Batua i vështroi me bisht të syrit, me marifet. Kur ata ju afruan gati pas shpine dhe po merrnin drejtim tjetër, Batua vështroi nga Nafuz beu, që fliste e fliste dhe thirri me zë të lartë:

— Mjaft, mjaft na e çave kokën!

Atë çast, Syrja agai mori drejt Batos, duke dredhur bishtin e gjatë të mustaqes e duke qeruar gurmazin me një ton kërcënues. Qazim agai e ndiqte nga pas.

Në castin e volitshëm, Batua bëri sikur do të rregullonte belxhikun në sup dhe ja përplasi tytën Syrja agait në fytyrë. Tjetri u tremb aq shumë, sa që u zbraps me sy të çakaritur dhe vuri dorën në vetullën e çarë, që ju mbush në çast me gjak.

— O, ti qenke! — tha Syrja agai me një fije zëri, kur njohu fytyrën e Batos.

— E, unë jam i tëri, Syrja aga!

— Më vrave, mor derëshuar!

— Gërvishtje e vogël është. S'ka gjë, aq më shumë që është e mallit tënd, — dhe u kthye me vështrimin përpara me një mospërfillje të dukshme. Agai turfulloi gjithë maraz të vrerët dhe çau i sëkëlldisur, duke hapur udhën me bërryla dhe duke fshirë gjakun! Qazim agai e ndiqte pas si një këlysh i bindur.

— Heu!.. — tha Batua pastaj. — Atje shkojnë si macja me miun me njeri tjetrin, kush e kush të grabiti më shumë; sa nuk i nxjerrin gabzherrin njeri tjetrit, kurse këtu i shkogan pas shoshoqit si dy engjëj!..

— Kështu është gjithnjë, — dëgjoi dikë në krah të tij Batua. — Kështu është gjithnjë. Kur është puna për të grabitur, këta marrin pamjen e ujqërve edhe ndaj njeri tjetrit, po, kur u kanoset ndonjë rrezik i përbashkët, bashkohen midis tyre pa të keq, si të mos u ketë ngjarë asgjë. E tillë është natyra e grabitqarëve

...
Batua ktheu kokën andej nga njeriu që po i fliste mu në rrëzë të veshit.

— O, o, kush na qenka! — tha pastaj tërë gaz dhe u kthye i tëri në atë anë, duke e kundruar nga koka te këmbët. — Hajde këtu, mor Minush yllstolisuri i Batos, hajde. — Dhe e mbuluan shoshoqin me të puthura. — Nga më dole këtu, more edepsëz i çeqos, hë?

— Duhet të ta bëj unë këtë pyetje, — i tha Minushi buzagaz.

Batua u ngrys.

— Pse, more, kush jam unë?

Minushi qeshte. Ai vazhdoi ta ngacmonte:

— Një plak që ka frikë të flasë, se mos e dëgjojnë muret.

— Hëhëëëë! — e kërcënoi me gisht Batua, duke i rënë hiles. Para se Minushi të pyeste, Batua vazhdoi, duke i thënë me zë të ulët: — Ky është Xheloja, djali im i madh. Dua ta argas ca. Por e shoh se ja ka dhe qejfi qerratait. Më duket se nuk do të dalë i keq, jo.

Minushi qeshi.

Batua vazhdoi:

— U bënë kaq vite, more bir, që s'u pamë më.

— Nuk e mbajte fjalën, xha Bato. Apo harrove ç'bi-seduam?

— Nuk harrova, mor bir, jo por... eh! Nuk më la ai neqezi të plotësoja një dëshirë të vogël dhe unë.

— Kush, për cilin e ke fjalën?

— Ja, për atë që kaloi tani këtej, apo nuk e pe...

— Që e gjakose me grykën e belxhikut, — qeshi Minushi. — Ja bëre paq si fillim.

— Hë, ai qen... Ishtë pak. Mos më daltë shpirti, pa mos ja përvëlur mushkëritë me këtë belxhikun e tij!..

— Dhe po të kishe ardhur, do kish të ngjarë që mos më gjeje, xha Bato. Nuk fillova më punë në Selenicë, se s'më qasën pas aksidentit që pësova. S'kemi më punë për ty, më thanë zotërinjtë italianë. Kështuqë kam breddhur poshtë e përprjetë, ku si argat për shkundje e mbledhje ullinjsh, ku si korrës të lashtash nëpër Myzeqe, ku në ndonjë gurore e shoqëri rrugore...

Batua e dëgjonte dhe e vështronte në dritë të syrit.

— Eh, zgjyrë të paska vajtur dhe ty, mor bir; keq e mos më keq. Ama, shëndenë e paske për mashalla.

Minushi pohoi me kokë, ndërkohë që dridhte cigaren në një lëpushkë.

— More, Mino. Dhe sa kohë do të na dërdëllisi ky qafir neve?

— Puna e tij është si e atij që po mbytej dhe përpiqej të shpëtonte duke u mbajtur nga flokët e vet... — qeshi Minushi.

— Si e lënë, xhanëm, e nuk i tregojnë udhët!

— A, jo, xha Bato. Ka të drejtën e fjalës dhe ai. Le të zbrazet mirë, populli do e thotë fjalën e tij pastaj se sa të drejtë ka beu. Kështu duhet...

— O, habere vallahi. — ju kthye Batua me tërsëllëm. — S'ka c'na duhen njerëz me treqind xhepa, jo!

— Bukur e the, xha Bato, bukur, — foli Minushi me entuziazëm. I hodhi dorën në shpatulla Batos dhe zu të dëgjonte.

Nafuz beu vazhdonte ligjëratën e tij:

— Brenda këtyre tridhjetë vjetëve të vetqeverimit, për herë të dytë ndodhemi përballë një tmërri të tillë: i pari ishte ai i vitit njëmijë e nëndëqind e katërbëdhjetë, dhe i dyti ky i tanishmi, në prak të të cilit ndodhemi. Më vjen keq që po ngacmoj dregëzën e një plage të vjetër të historisë sonë, por më duket e nevojshme ta bëj këtë, se, duke analizuar shkaqet dhe duke kujtuar dëmet që pësuaam nga gabimi i parë, mund dhe duhet të na vijnë mendtë që të largohemi nga dera e gabimit të dytë. Kjo është dhe detyra e historisë: të na hapi sytë, në mënyrë që të mos përsëriten gabimet e brezave të kaluar...

— Minush!

— Urdhëro, xha Bato!

— El ç'djallin llomotit ky, a s'më thua një çikë? Minushi ngriti supet buzagaz.

— Ç'të të them, xha Bato... Ti e the aq mirë e bukur pak përpara. «Ç'na duhen njerëz me treqind xhepa... Një nga këta është dhe ky. Kërkon të na mburhi mendjen që të mos ngremë krye kundër Italisë.

— Mirë, ore, dhe sa do i dëgjojmë akoma profkat e tij?

— Mos u mërzit, xha Bato, se ja, po i vjen fundi. Nuk e dëgjon si është ngjirur?..

— ... Historia e shëmtuar e vëllavrasjes së parë ndodhi kështu:

Austria dhe Italia, më tetë maj njëmijë e nëndëqind e trembëdhjetë, erdhën në marrëveshje që në bregdetin lindor të Adriatikut të mos lejonin lindjen e një shteti, i cili mund të ishte ose mund të bëhej i rrezikshëm për ta.

— Princi, — vazhdoi beu me gjakftohtësi, — duke anuar nga ana e Austrisë...

— S'do mend që andej do anonte, — u ngrit një zë i fuqishëm.

— Pushoni ta dëgjojmë një herë, të shkretën!..

Beu u rrënqeth. Ai ndjeu rrebeshin e popullit.

Beu buzëqeshi me hidhërimin e njeriut që para ndjen dërmimin e vetëvetes, piu një gllënkë ujë nga

paguri që i serviri një bir beu pranë tij dhe vazhdoi duke fshirë buzët me shami gjithë delikatesë:

— Unë bëj thirrje. Ata të vëllavrarjes së parë nuk e kuptonin aspak se vritnin shqiptari shqiptarin, se therrnin vëllai vëllanë për dobi të një shteti të huaj... Ata nuk e kuptonin se me atë luftë po e shpinin Shqipërinë në varr; edhe ata besonin se luftonin për një ideal, për të mirën e atdheut. Por historia e sotme na kallzon se sa keq kanë vepruar të parët tanë; historia e nesërme do të na kallëzojë sa keq veprojnë këta të sotmit dhe për dobi të kujt punojnë, vriten dhe copëtohen...

— Të mos harrojmë për asnjë çast se jemi një komb aq i vogël dhe aq i ri në jetën e vetqeverimit, sa që nuk kemi gjetur kohë të mësojmë dhëlpëritë politike dhe diplomatike...

— More, ke mësuar ti, që ç'ke me atë punë, por ke mësuar anapodha. Dhëlpër dhe shkuar dhëlpëres je...

— Ju lutem, mbanj qetësi. — Beu ngritj dorën. — Do flasë vetë koha se kush jam unë... Këtu qëndron fatkeqësia e popullit tonë pa eksperiencë, të padjallëzuar, se bien lehtë në grackën që na përgatit armiku ose ndonjë shtet tjetër. që i intereson të na ketë vegël qorre për dobi të tij. Këtu pasqyrohet injoranca që kemi trashëguar se, duke besuar dhe pandehur se punojmë për veten tonë, biem në grackë shpejt, i bëjmë varrin vendit tonë.

— Flet ti, ore të lumtë ajo gojë, por u ka marrë koka erë këtyre drekëbërëve komunistë! — u dëgjua një zë si vajtim.

— Ore, dhe na qenka mallëngjyer keq, Idriz agai, — ju kthye një tjetër. — Silni, ore, një shami t'i fshijë lotët!

— Ho-ho-ho!..

— Pushoni, ore të pashpirtë, pushoni! — ulëriti një zë tjetër. — I vini gishtin kokës, se do e shpini gjakun në gju!

— Ja kemi vënë gishtin kokës, ja kemi vënë!

Zëri i atij që thërriste si i çmendur, humbi përmes gjëmimit të së qeshurës.

Drejtuksi i mbledhjes përplaste pëllëmbët për të vendosur qetësinë.

Beu mori frymë thellë dhe vazhdoi:

— Sigurisht të rinjve të sotëm u coptohet zemra kur kujtojnë vëllavrasjen e katërmbëdhjetës; brezit të nesërmë do t'i copëtohet edhe më keq zemra kur të kujtojnë vëllavrasjen që po i pregatisin kombit tinzarët komunistë. Të rinjtë e sotëm me shumë të drejtë çuditen se qysh nuk u gjendën burra të mençur, që ta ndalonin gjëmën e kobshme të katërmbëdhjetës. Po kështu do të çuditen edhe të rinjtë e ardhshëm për gjëmën që po na troket në derë kësaj here... Një mallkim i tmerrshëm po na ndjek këmba këmbës, ndryshe s'kam si e shpjegoj të keqen e madhe që na ka zënë. Logjika nuk po punon më; zemrat janë ngurrosur e nuk preken më prej ndjenjave; instinktet e egra janë zgjuar dhe na kanë rrëmbyer, gjë që medoemos do të na çojë atje ku thashë më lart; që babai të dënojë me vdekje të birin, i biri të kërkojë armë që si e si të vrasë me dorën e vet babanë: Tmerr! Tmerr!.. Qëllimi im është: vëllazëri, bashkim, liri e vërtetë dhe përparim...

— Liri të vërtetë nuk mund të ketë — ju kthye Kasëmi, — përderisa në vatrën tonë ka shkelur çizmja e të huajit.

Zëri i ngjirur i beut shpërndante krrokatjet e veta nëpër luginë:

— Kjo më shtyu, fshatarë të dashur, që t'ju mbledh dhe t'ju flas me zemër të hapur. Dhe kam bindjen e thellë se historia do e justifikojë këtë...

— Patjetër, patjetër që do e justifikojë, — thirri një djalosh në zërin e të cilit ndjehej tallja.

— Mbylle atë gojë ti, mor pizeveng! — u hakërrua një tjetër. — Këto mendjet tuaja të ndritura po na marrin më qafë!..

— Ashtu është, në buzë të varrit po na çojnë.

— Jo, por ju duket fushë me lule. Se nuk e kanë parë!..

— ... Shkalktohet nga këta, të ashtuquajturit burrat

e mëdhenj të kombit, të njohur në fushën e atdhetarizmit,
— ja preu dikush me qesëndi.

— ... nga Baballarët e Kombit, që janë shitur kokë
e këmbë tek fashizmi dhe na hiqen si shqiptarë! — ja
behu një zë i fuqishëm.

Nafuz beu u tendos nga marazi i vrerët që po i
shkaktonin këta zëra përçarës. Sytë zunë t'i lëvrinin si të
dhelprës së zënë në lak. Dikush i binte gozhdës e cu-
kush patkoit. Ishte e qartë se, gjithë këtë anarshi, siç
mendonte beu, e shkaktonin ata tinzarët e mallkuar ko-
munistë. Këtu nuk ishte fjala për një e dy, apo dhjetë
veta, se, të themi atë që është, beu e kish parashikuar
një gjë të tillë; prandaj dhe qe përgatitur si jo më mirë
që t'i mbyste ata zëra që do të ngriheshin si dhia në mes
të dhenvë. Dhe kësaj do t'ja arrinte duke e bërë popullin
të mallëngjehej dhe të derdhte dhe lot nga fjalimi i tij.
Dhe pikërisht vetë populli të ngrihej e t'i mbyste ata
zëra, që do të mundoheshin ta kundërshtonin. Mirëpo...
dhe ata pak zëra që po i dilnin në mbrojtje beut, po i
ngjanin si rënkimet e atyre që lëngojnë e janë duke
dhënë shpirt në mes të shkretëtirës.

—«Duhet kthyer ndryshe!» mendoj me mendje beu.
«Po si?»

KAPITULLI I PESËMBËDHJETË

— Or, po nuk durohet më ky qen, na i pruri zorrët te gryka! — shqiptoi gjithë mllef Batua e, bëri si bëri dhe i shpëtoi nga duart Minushit, çau me vështirësi turmën dhe vajti e qëndroi nja tre hapa përpara beut dhe suitës së tij.

— Edhe sa kohë do e dëgjojmë këtë xurrganë tënde, që po na çjerr veshët si këmborë e prishur, a nuk më thua?!

Beut i ngriu buzëqeshja ndër buzë dhe u rrudhos si ndonjë kërmill, i cili gjendet papritmas përballë rrezeve verbuese të diellit.

— Ju kërktoj të falur, — i tha beu me një fije zëri, — se u zgjata ca si tepër. Zotrote je moshë e thyer...

— More, leri zo-tro-tet ti, se nuk jam mësuar të më flasin me zotrote mua, por mjaft na çave kokën me ato tmerret e tua, atë të bësh! — ju kthye fët e fët Batua, duke e vështruar sikur do ta përpinte të tërin.

— Mirë të thotë, — thirri një tjetër.

— Unë për të mirën tuaj përpiqem... — u mundua të merrte fjalën beu, — se më dhimsen fatet e kombit...

— E dimë, e dimë sa të digjet xhani, se të njohim denbabaden!

— Epo të ishe ndonjë nga të sërës tënë, e, mbase do të gënjejshim me këtë që na thartove trutë e kokës gjer më tani, po, haje dreq!..

— O, po na ju djegërka xhani të paudhit, pa le!

Pse të digjet xhani, more i veremosur, për të na futur në ato sterrat që keni ndërtuar në saraje, a?..

Beu ngriti dorën dhe në fytyrë i qe nderur një buzëqeshje e dëshpëruar.

— Unë nuk di që të kemi ndërtuar dhe të kemi sterra, — tha duke qeshur me zor. — Por sot jemi mbledhur për tjetër punë. Pra, ju lutem zotërinj, më lejoni të them dhe dy fjalë, vetëm dy fjalë... Por duke përmendur fajet dhe gabimet e së kaluarës, duke nxjerrë në pah dëmet që po na përgatit lufta vëllavrasëse, ju drejtohem juve, përfaqësuesve të fshatarësisë dhe të partive të ndryshme, që të bëjmë ç'është e mundur dhe t'i dalim përpara me kohë vëllavrasjes, kësaj lufte të tmerrshme, dhe ta kursejmë gjakun e shqiptarit. Ta kursejmë këtë gjak të vlefshëm, se ka shumë të ngjarë që të na duhet ta derdhim pas kësaj lufte botërore, po qe se edhe Konferenca e ardhshme e Paqes do të na bëjë po atë padrejtësi që na bëri Konferenca e kaluar e Paqes ndaj Kosovës... .

— Tani kemi punë vetëm me pushtuesin, o bej! — thirri një djalë. — Mos u mundo më kot të na i bësh çorbë derri këto gjëra, se s'ka për të nxjerrë gjë në treg, jo!

— Duke përfunduar, — vazhdoi beu — pa u përpjekur të ritheksoj pozitën time ndaj fashizmit italian dhe pushtimit të përkohshëm që na ka bërë, sepse qëndrimi im është më se i njohur edhe në këtë drejtim, po them vetëm dy fjalë të përmbledhura: megjithëse ushtria italiane është e përkohshme dhe kalimtare në tokën tonë — këtë e them me përgjegjësi të plotë — prapë-prapë, le të marrim dhe të kundërtën e kësaj... Tani për tani, nuk ja kemi takatin të hahemi me një superfuqi të tillë, si është ushtria italiane. Çdo hap i pamatur, do të na çojë atje ku thashë. Prandaj, posa që nuk kemi krijuar akoma besimin dhe bashkimin e kombit tonë, dhe që të mos dëmtohem fare, e mira e të mirave është që të bëjmë një... një... një lloj kompromisi me italianët.

Nuk di në më kuptoni, por as nuk di se si mund ta shpreh shqip fjalën kompromis.

Njeri nga shokët e grupit të armatosur, që kish zënë vend përballë suitës së beut, drejtori trupin e kërrusur mbi çantën e vendosur në tytën e belxhikut dhe ngriti dorën:

— Ka mundësi ta shpjegoj unë fjalën «kompromis», bej? — e pyeti.

Beu e vështroi përsëdrejti dhe i buzëqeshi, si i zënë ngushtë.

— Mirë, more djalë shpjegoje — tha pastaj me një fije zëri e pa ja hequr sytë.

Njeriu që kërkoi të shpjegonte fjalën «kompromis» u kthye me fytyrë nga populli, duke e matur me sy luginën tejmbanë dhe filloi me zë të lartë:

— Shokë, vëllezër!.. Fjala kompromis, që beu nuk ditka ta shprehë shqip, do të thotë dallavere dhe tradhëti në kurriz të popullit. . .

— Heeeu! — u përplas qoshe më qoshe të luginës së gjerë një jehonë e dallgëzuar habie.

— Ky do të jetë ai mallakastrioti, si një e një që bëjnë dy! — zuri të thosh gjithë kënaqësi një plakush, duke fërkuar mustaqen e tek zgjaste qafën në drejtim të atij që fliste. — Vë bast që është ai! Ai, thonë, e ka gojën kështu shpatë. Është trim me drithmë të madhe ai, more, kështu thonë të tërë. . .

— I kujt është, the, more? — e pyeti një moshatar i tij plakushin e thinjur.

— E, ore, nuk ke dëgjuar ti. . .

— Ai që ka ardhur tani a?

— E, dora vetë, a më i lumtë ajo gojë! . . .

Njerëzit thërrisnin:

— Pushoni! Mbani qetësi se flet Mustafa Gjoni!

Atë çast, kur dëgjoji emrin e Mustafait, beu çakariti sytë plot urrejtje. «Ky qenka Mustafa Gjoni!.. Paska ardhur, maskarai!.. Ehë!..» Me një përpjekje tepër të madhe e mblodhi pak veten dhe nisi të tregonte dhëmbët e florinjte, që i mbushnin gojën, duke vënë buzën më

gaz kot së koti e me një shprehje tepër të çuditshme, duke ngritur dhe vetullat me pahir...

Drejtuesi i mbledhjes, me atë mjekrën e thinjur dhe të gjatë gjer në mes të gjoksit e pa të udhës të ngriej përsëri më këmbë dhe të vendoste përsëri qetësinë e humbur,

— Pushoni, tani, more vëllezër!.. Pushoni, se flet Mustafa Gjoni!

Mustafai, i qetë si gjithnjë dhe me duar në çantën e vendosur në tytën e belxhikut u kthye me fytyrë nga populli. Vështroi me ngulm mbi njerëzit.

— Mbase u bënë nja dy orë qëkurse e filloi ligjëratën e tij zoti Nafuz bej. Plot gjëra na tha. Vetëm diçka e vogël i mbeti mangut fjalimit të tij, ngashërimi... Siç e dëgjuat, na propozon që të bëjmë kompromis me fashizmin, pra, të hedhim armët dhe t'i nënshtrohemi fatit që na ka pllakosur. Është e çuditshme t'i bësh këtij populli të tilla thirrje. Të paktën kështu më duket mua. Se duhet të jesh faqezi shkuar faqeziut për të arritur në këtë shkallë, duhet të mos kesh as dhe një pikë gjak shqiptari ndër deje dhe të mos e njohësh karakterin dhe traditën e një populli si ky, i cili është gati të vdesë më këmbë por jo kurrë jo, të gjunjëzohet!..

Një zë: Hë, hë-hë-hë!..

Një zë tjetër: — Llafë që bëjnë vend, që ngrenë kandar, jo dëngla!..

— ... Zotëria e tij tha shumë a pak dhe një të vërtetë; që kjo luftë është një ndeshje vigane e dy fuqive për sundimin e botës, pesha e së cilës po rëndon dhe mbi kurrizin e popullit tonë të vogël. Por nuk ja do mideja t'i kujtojë popullit traditat e veta liridashëse, trimëritë e tij që nga koha e Skënderbeut, gjakun që ka derdhur si lumë kundër pushtuesve për lirinë e atdheut dhe nderin e vatrave dhe se sa i dashur dhe i shtrenjtë ka qenë ky truall për shqiptarët brez pas brezi, se sa e lavdishme është historia e këtij populli në luftrat kundër romakëve, bizantëve, otomanëve dhe sot kundër pushtuesit të egër fashist...

Mos vallë nuk i di të gjitha këto Nafuz beu? Jo, i di dhe bile fort mirë. Po vetëm dallkaukëve dhe edepsëzëve të shitur ua do puna të veprojnë në këtë mënyrë. Për të tillë njerëz, këto janë dredhi të zakonshme... Cili është ky zotëri që përpiket të na shesë patriotizëm? Një ujë i cili përpiket të na shitet për qengj. Të gjithë sa jemi këtu, në mos e njohim nga afër, kemi dëgjuar për këtë bej dhe familjen e tij. Populli i Këlcyrës, i Përmetit, i Tepelenës, i Mallakastrës e njeh fort mirë, se ka hequr të zezat e ullirit prej këtij gjakpirësi. E dimë mirë, gjithashtu, se brenda sarajit të këtij beu gjenden sterra, ku prehen kockat e fshatarëve që kanë punuar te ky si skllëvër. Denbabaden, bejlerët e kësaj dere i kanë rjepur fshatarët, duke i zhveshur nga e drejta e tokës; ata që guxonin të kundërshtonin i priste vdekja e tmerrshme në sterrë...

Ndërsa Mustafai fliste dhe zëri i tij i fuqishëm zotëronte mbi tërë luginën, të gjithë dëgjonin me vëmendje dhe thuase pa vetëdije, bënë dhe nga një gjysmë çapi përpara. Muskujt aq të tendosur të fytyrave të tyre të përzhitura dhe aq epike gjer pak më parë, tani qenë tretur e shkrirë dalëngadalë; sytë u qenë ndezur prush dhe gjithnjë zgjatnin qafat përpara. Degët e rrepeve sa vinin e ngarkoheshin me të tjerë e të tjerë njerëz, të cilët ngjiteshin nëpër trungjet e tyre si kunadhet.

— Na e bëre zemrën mal, or të lumtë ajo gojë! — thirri Abazi me ca drithërima të zërit dhe duart e shtrira drejt Mustafait. — Tregoja vendin... — Dhe sytë ju mbushën me lot.

Batua, i cili po e shikonte me sy, e vuri re.

— Ç'pate, Baze? — e pyeti pastaj me gjysmë zëri.

— Ç'pata?... — Abazi nisi të fshinte lotët, që i megjulluan gjithshka përreth. — Hëm!.. shpirti im e di dhe kockat e atyre të gjorëve!..

— Për tjetër punë jemi mbledhur sot këtu, — u mundua të buzëqeshte Nafuz beu, — por megjithkëtë, po i përgjigjem shpifjes suaj keqdashëse. Në shtëpinë time as nuk është ndërtuar dhe as ka pasur ndonjëherë sterrë...

Abazi puliti qerpikët nga habia. «Qysh, qysh tha, more?!.. Se nuk kanë pasur sterrë në shtëpi!?. Pse gjer më këtu arriti, faqeziu i perëndisë!..» — pëshpëriti Abazi, me sy të mjegulluar.

— Faqezi, — thërriti ai me sa zë që kishte. Të gjithë e dëgjuan atë zë. Të gjithë e dëgjuan atë zë dhe kuptuan. Tani asgjë nuk ekzistonte më për Abazin, as zëri i ngjirur i beut, as shpërthimet e habitës së papritur ndër njerëzit, as rromuzet apo sharjet e rënda që po i drejtoheshin fare haptas dhe me zë të lartë beut me këtë rast, as shushurima melodioze e Vjosës. Atij i dolën përpara sterra, historia e njerëzve dhe e sterrave...

U hap fjala e mori dhenë se Xhelal beu, i ati i Nafuz beut, i kishte dhënë karar të shpërngulej nga fshati, ku pat jetuar brez pas brezi familja e tyre. Kishte vendosur të ndërtonte saraje në malin Shkretëtirë, që mbante ndonjë gjysmë sahati larg fshatit.

Ky lajm, që u hap sa mbyll e hap sytë dhe mori dhenë, që një çudi më vete. Se ju mbase e keni parë atë mal, Shkretëtirë e ka emrin dhe ashtu është. Pula ha gur, si i thonë fjalës. Vetëm dhinë e egra e kishin shkelur gjer më atëhere.

Të gjithë sa dëgjonin këtë lajm, mbeteshin gojëhapur: Ç'e mirë apo e keqe po e shtynte Xhelal benë që të largohej nga gjithë ai fshat aq i madh dhe i bukur, të cilin ai, beu, e kishte futur në kuletën e tij, sikundër plot e plot fshatra të tjera?

Ishte, apo nuk ishte kjo, një çudi më vete?

Vetëm një gjë ishte fare e qartë: të gjithë, të mëdhenj e të vegjël, kur e morën vesh këtë, sikur lindën dhe një herë!

Sidoqoftë, të vërtetën kurkush nuk e mori dot me mend. Dhe tamam kjo gjë e kënaqte Xhelal benë.

Të nesërmen morën udhën të dy, Myfidi dhe Xhelali dhe ju ngjitën Shkretëtirës përpjetë. Xhelal beut ja donte shpirti të kishte me vete dhe të bisedonte për planet e tij me të birin, Nafuzin, sepse tek ai e shihte të

ardhmen e derës se bejlerëve, por i biri ishte në Itali, ku mësonte.

— Ja, — i tha të vëllait, kur u ngjitën gati në majë të malit, — mua këtu më duket vend i përshtatshëm për sterrën. Kurse atje, — dhe ai shtriu dorën në drejtimin tjetër, — të ndërtojme sarajin. Pra, duke e gërmuar grykën e sterrës rrëshqanthi, sipas pjerrësirës së malit, do e nxjerrim atë në derdhjen e lumit. Ja, atje, — dhe ai tregoi me dorë në atë pjesë të lumit, ku ujët ishte më i shumtë dhe rrëshqiste me tërbim. Edhe një guriçkë sikur të hedhësh në grykë të pusit, atje te valët e tërbuara do e mbajë vrapin dhe... — ai nuk e mbaroi fjalën. Në vend të saj, rrëshqiti gishtat e dorës nëpër mjekër, që donte të thosh «gjithshka vete në botën tjetër».

Myfid beut i qeshi nuri.

— Mirë e ke mejtuar, more vëlla, — i tha pastaj, pa ja hequr sytë asaj pjese të lumit, ku ujët vërshonte me zhurmë dhe shkumëzim të përhershëm, atje te këmbët e malit të pjerrët. Po përfytyronte daljen e sterrës, atje në thellësi të ujit. Pastaj i hodhi sytë mbi të vëllanë. — E ke bërë hesap se sa harxhe kërkon kjo punë? Se, nga këtu e gjer te lumi, i thonë nja treqind pash, në mos më tepër...

— Le t'i thonë, — ja preu Xhelali. — E kam shoshitur mirë këtë punë. Të ardhurat do i mbulojnë mirë e bukur shpenzimet. Pastaj, sa për shpenzimet, e kam mejtuar dhe këtë, ta thashë mbrëmë. Ja, udhën me Janinën do e kemi mu në prak të derës. Mjafton vetëm kjo, që ne... — Xhelal beu përsëri nuk e shpuri gjer në fund frazën, po, duke gjykuar nga mënyra se si i shkeli synë të vëllait dhe bëri një lëvizje të gishtave e të dorës, kuptohej se donte të thosh: «Mjafton vetëm kjo rrugë e karvaneve, që ne të pasurohemi mirë e bukur...»

— Epo, na qoftë e hairit! — tha i ngazëllyer Myfit beu dhe u sheshua mbi një gur për të ndezur duhan.

— Këtu, — ja filloi Xhelal beu, pasi ndoqi she-mbullin e të vëllait, — te gryka e pusit pothua, unë

kam qejf të mbjellim ca rrënjë hardhi dhe të ngremë një tendë të bukur. Fiq, mana, pjeshkë...

Dhe hardhitë do të përdridheshin dhe do të mplekseshin midis tyre e nëpër pemë. Kërcejtë e shtrembër dhe të zinj, me gjethet e tyre dhëmbë-dhëmbë, me tërë ato qindizma, do të përziheshin me degët e manit, të pjeshkëve dhe të fikut dhe do të krijonin një kube aq të dendur, saqë nuk do të dukej asnjë copëz qiell fare. Në këtë mënyrë mund të shplodhej e të shijonte mirë e bukur njeriu, mëngjezeve apo pas vapës së madhe të mesditës. Aty do të bënte mjaft fresk. Do të kundërmonte blerim, ajri do të mbushej plot me erën e këndshme të rrushit e të lastarëve të gjelbër që do të zinin gjithë qiellin... Oh, kënaqësi e madhe të pushoje nën atë tendë dhe të kundroje gjithshka përreth, që e kishte si në pëllëmbë të dorës. Ja, kështu!..

Myfidi thithi duhan me një kënaqësi të veçantë.

— Mirë, mirë do të jetë, byrazer, s'kam ç'të të them — foli pastaj gjysmë i dehur. — Mirë të ka shkuar në merdje. Të sheh syri dhe të kënaqet shpirti, Vërtet...!

Xhelal beu, mbi shpatullat e të cilit rëndonin përkujdesjet e derës së bejlerëve ja nisi nga puna. Dërgoi dhe gjeti dymbëdhjetë ustallarë. Kushti ishte ky: ustallarët do të shpërbleheshin për aq sa do të kërkonin vetë; gjithë shpërblimin do ta merrnin pasi të përfundonin sarrajin dhe pusin e ujit; gjatë kohës që do të punonin aty, nuk do të shpërbleheshin nga punimet për asnjë ditë. Ndryshe ata, ose le të iknin që atë çast, ose do të dëboheshin në çdo kohë duarbosh, pa asnjë grosh... .

Ustallarët çdo gjë e kuptonin, veç punën e atij pusi nuk që nuk e morrën vesh as para se të fillonin e as kur e përfunduan. Ku ishte uji? Qysh do ngjitej ai dyqind e ca metra, në atë të përpjetë thikë?

Këto ja shfaqën dhe beut ata. Por ky ua ktheu fët e fët.

— Kaq ishte puna juaj. Ju lumçin krahët. Tan' do të sjell ustallarë nga Italia. Ata do më nxjerrin ujë nga

nën lumi, një ujë brisk të ftohtë, gjer këtu, në grykën e pusit.

Si një xhevahir i hedhur ndër plehra ngjante gjithë ajo bina me dy kate, e mallëkuara! Saraj për kokën e sarajit dolë, jo shaka!

Natën e fundit, kur çdo gjë që përfunduar mirë e bukur, Xhelal beu bëri një darkë të tillë, që i la pa mend në kokë ustallarët. Ata punuan aty aq e aq kohë, po, veç tërhanasë e dhallës, nuk provuan kurrëgjë tjetër zorrët e tyre. Kjo i mallëngjueu shumë, ç'është e drejta. Dhe Xhelal benë, të themi atë që është, kurrë nuk e kishin parë aq më qejf dhe gojëmbël, si atë natë.

Që ta bënte atë darkë sa më të gëzuar, Xhelal beu mendoj se ishte më e udhës që, para se të shtrohej rakia, t'u ngrohte shpirtin ustallarëve. Dhe ua ngrohu mirë, ç'është e vërteta. Gojëhapur mbetën ustallarët, kur beu u lëshoi ndër duar gati dyfishin e hakut të punës. Shikonin shoshoqin dhe nuk e besonin syve.

— Tani rakinë e rrushit, mishin e pjekur në hell dhe kukurecin! — thirri shend e verë beu. Sejmenët dhe shërbëtorët e tjerë, sa mbyll e hap sytë, shtruan sofrën e madhe në mes të dhomës me të gjitha të mirat. Vetëm qumësht dallandysheje nuk kishte në sofër.

— Sonte, vëllezër ustallarë, e kini natën e fundit në derën tonë. Më takon që t'ju përcjellim ashtu sikundër e do nderi dhe siç e meriton djersa juaj. Pse të mos e themi, puna juaj më ka lënë gojëhapur. Ju lumçin krahët dhe ju lumçin krahët! Prandaj ma kërkon shpirti që sonte të hani e të pini sa t'ju dojë dhe ç't'ju dojë e bardha zemër. — Beu hodhi një vështrim mbi sofrën e mbushur dinga dhe qeshi si me naivitet. — Siç e shihni, sofrën e keni plot e përplot. Kam dëshirë që sonte të hamë e të pimë sa të na dalë nga hundët. Brom!.

Ustallarët kishin shkak të gëzoheshin si fëmijë, se beu, së pari — dhe kjo ishte më e madhja për ta — ua mbushi qesetë ashtu sikurse nuk u vente në mendje; sofrën ua shtroi me tërë të mirat dhe me fjalët më të

ngrohta. Se, ku qe parë, vallë, që t'u thoshte beu atyre «vëllezër ustallarë»?!

Kështu, pra, nën kujdesjet dhe shtytjet e njëpasnjëshme të beut e të sejmenëve, ata filluan t'i zbrasin paguret me raki njerën pas tjetrës. Erdh e u bënë çakërcejf saqë shpejtonin kush e kush më parë t'i thurte lavde beut për këtë nder kaq të paparë.

Beu e pa se kish ardhur çasti i volitshëm.

— Gotat e ujit! kumboi në dhomë zëri i tij i fuqishëm dhe çakërcejf.

Ndonjeri prej ustallarëve, që mbahej akoma deri diku, zgurdulloi sytë. Se e dinte ç'donte të thosh kjo: doli me gotat e ujit!

Në çast, përpara secilit u lëshuan gotat e kërkuara nga beu, të mbushura buzë më buzë.

— Zotni, — nisi të belbëzonte dikush nga punëtorët, me gjuhën e trashur. — Kjo... ajo... asht e tepërt... Nuk... Unë nuk mundem ma, për at zot!..

Myfid beu vështronte dhe buzëqeshte. Xhelal beu as që desh t'ua dinte mërmëritjeve lutëse të ustallarëve. Rrëmbeu gotën e tij plot e përplot me raki (në të vërtetë gota e tij ishte e mbushur me ujë) dhe brofi më këmbë me shkathtësi, por gjithnjë mudohej të linte përshtypjen se rakia e kish bërë punën e saj dhe tek ai.

— Erdhi radha e dollive, vëllezër! — tha. — Zakonet janë zakone dhe ju do u bindeni atyre sonte. Këtë doli, pra, po e ngre për krahët dhe familjet tuaja. Brom!

Deshën s'deshën ata i rrëkëllyen gotat. E rrëkëllye gotën me ujë dhe Myfid beu; po ashtu edhe besnikët e dorës së bejlerëve. Pas kësaj, dikush nga ustallarët vuri dorën te goja dhe vrapoi jashtë për të vjellë, dikush fërkonte me duar fytyrën apo gjoksin, sikur deshte të shuante zjarrin që po i ndizej përbrenda; dikush u mbështet pas murit dhe vari kokën; dikush tjetër u shtri përdhe sa gjatë gjerë... .

Xhelal beu nisi të fërkonte mustaqet me kurriz të dorës. Sejmenët e vunë re këtë gjë dhe u dhanë më

këmbë, si qiri, duke e vështruar në kokërdhok, në pritje.
— Kujdesuni për atë, — foli shkoqur dhe shtruar
beu, — se mos rrëzohet gjëkund.

E kishte fjalën për atë që vrapoi të vllite.

Dy sejmenë, njeri pas tjetrit, dolën me hapa të
lehtë e të shpejtë.

Beu ledhatoi mustaqet përsëri.

— I çoni të flenë, se janë të lodhur, — u tha sej-
menëve të tjerë. me atë zërin aspak të zakonshëm e si
prej fallxhori.

Sejmenët i futën duart e fuqishme nën sjetulla atij
që ishte shtrirë në dysheme dhe që lëshonte ca gulçima
të thella, duke fërkuar gjoksin dhe fytin me pëllëmbët
e duarve. E ngritën peshë dhe e tërhoqën nga dera.

— Ç'është... Ç'po ndodh?... Ku më shpini?... —
— Unë... unë do pi... pimë... Beu bani borxh... Gju-
më jo... jo gjumë sonte!.. Sonte pimë..

Nuk vonoi shumë dhe dhoma u boshatis. Mbetën
vetëm dy vëllezërit bejlerë. Përmes tufanit dhe zhurmës
që shkaktonin pikat e rrëmbyeshme të shiut, arritën
gjer në dhomë dy-tri klithma të kobshme, si e ndonjë
berri kur je duke i prerë kokën. Pastaj gjithshka ra në
qetësinë e zakonshme.

— U bë dhe kurhani i parë, — foli si me vete e
nurqeshur Xhelal Beu. Mori paguren dhe ktheu një gllën-
kë të mirë. Pastaj mori nga sofrja një shpatull të pa-
prekur dhe zuri të ndukte mish.

— U bë! — tha dhe Myfid beu, dhe ndoqi she-
mbullin e të vëllait. Pastaj vazhdoi duke mblaçitur ku-
kurec: — Duhet të kontrollojmë rretherrrotull sterrën,
se mos na dalin gjurmë..

— Bile që pagdhirë, — ja preu i vëllai, si gjithnjë
pa e vështruar. — Por jam i bindur se çdo gjë do shkojë
në rregull... Kështu pra... Me një të shtënë vret dy
zogj: e fshehta jonë mbetet memece, në anën tjetër,
paratë futen përsëri në kuletën nga ku dolën..

Të nesërmen sikur u sëmëllidis pak Xhelal beu, kur
mori vesh se njeri nga sejmenët, meqë nuk qe kënaqur

me shumën e parave që i ishin dhënë si shpërblim atë natë, kish ikur. E sëkëlldisi ca dhe haberi që mori po të nesërmen, se diku, në afërsi të daljes së sterrës (daljen e sterrës nuk e dinte askush) kishte xjerrë lumi dy kufoma të ustallarëve. Por ua gjeti mananë dhe ua vuri kapakun shpejt dhe këtyre. Sejmenin që e braktisi në atë mënyrë (beu kishte vetëm një frikë prej tij, se do të llomotite për sterrën apo për burgun e llahtarshëm që kishte ndërtuar ai në bodrumin e sarajit), bëri si bëri dhe e përcolli nëpër valët e tërbuara të lumit me anë të sterrës. Po kështu bëri edhe me atë çobanin që kish gjetur kufomat, por, pasi ju mbush mendja se, veç çobanit, kufomat nuk i kish parë askush tjetër. Le që ai ishte i përgatitur, sido që të vinte puna. («Unë jo vetëm që i pagova aq sa ata s'e shkonin në mendje, por u shtrova dhe goxha darkë, që s'e kishin parë as në ëndërr ata... Bile i paralajmërova që të mos niseshin për udhë natën, se kusarët janë sheshit. Nuk më dëgjuan, më qafë paçin veten!..»)

Kështu u mbyll ajo mesele. Se sterra nuk kish gojë, e mallëkuara, që t'u tregonte njerëzve se atë natë shëndreu ajo përpiu, njerin pas tjetrit, të dymbëdhjetë ustallarët fatzinj, të cilët e ndërtuan me aq mundime, dhe i vërviti në Vjosën e tërbuar!..

Por këta qenë si fillim, qenë kurbanët e parë.

Pas ustallarëve, sejmenit dhe çobanit, Xhelal beu me të vëllanë dhe besnikët e tij xhelatër sterrosi kushedi sa e sa jeta të pafajshme, kundërshtarë të tij. Sidomos nga ata që venin e vinin për ndonjë tregëti të vogël andej nga Janina e gjetkë. Eh!.. Mjaft që ta dinte beu se kishte pesë napolona në kuletë, se do të ta gjente anën e të të kredhte në sterrë; vetëm e vetëm që ato pesë napolona të futeshin në kuletën e tij, e pastaj në atë dhomën e bodrumit, që e kishte bërë kasten për të ruajtur paratë.

Dalëngadalë, zu të binte erë kjo punë. Bile anembanë krahinës. E, megjithkëtë, kurrkush nuk guxonte

të hapte gojën. Pëshpëritnin njerëzia dhe rëkonin të brengosur. Kurse beu vazhdonte punën e tij...

Mirëpo, sikur erdhi një kohë që e kishte mbushur dënga kupën e durimit. Gjëmbat e beut xhahil zunë të bëhen hall i madh për të tërë. Si të bënin me të? Xhelal beu duhej çfarosur nga faqja e dheut, po qysh, kush do ta bënte këtë punë?

Më në fund u gjend dhe njeriu i cili e mori përsipër këtë punë. Ishte një njeri pa njeri. Ai kërkoi një shumë të majme. Banorët e krahinës shkundën xhepat dhe ja siguruan atë shumë të hollash. I siguruan dhe një pushkë me dylbi. Ai u ngrit që me natë dhe zuri një pusi të mirë në malin e përtejme, ballë për ballë me sarajin. Dhe priti aty gjersa beu, si zakonisht, të dilte te tenda dhe të pinte kafënë... Dhe ja shënoi mu në lule të ballit. Por plumbi e goditi nofull më nofull. Beut i ra filxhani nga dora dhe u shtri përdhe. E shpunë gjer në Janinë, Xhelal benë, por ai vdiq pas ndonjë jave. Dera e bejlerëve hapi fjalë se i erdhi vdekja nga se-bepi i një dhëmballe. Por kjo nuk i duhej askujt. A u qërua një ujk i njerëzisë? Kjo u duhej të gjithëve.

Ama, atë njeriun që e vrau benë, nuk që nuk ua zuri më syri fshatarëve, se donin ta puthnin dhe atje ku nuk mund të puthet! Por ai kish ikur. Siç dukej, ai kish bërë ashtu sikundër pat thënë kur mori përsipër vrasjen e Xhelal beut.

Abazit ju kujtua kjo dhe thirri:

— Saraje, po dhe ç'saraje. Sa e sa njerëz kanë humbur në ato saraje!

— Sterrat s'ke si i mohon, — tha me zë të fortë Mustafai.

Nafuz beu u ngërdhesh vesh më vesh nga marazi që mezi po e mbante.

— Po të ishte ndonjë tjetër në vendin tim kushedi, mbase dhe do e humbiste durimin kur të dëgjonte profka të tilla; unë përkundrazi. Veprën time dhe pikpamjet e mia, qoftë ndaj regjimit zogollian, qoftë ndaj fashizmit, i dinë të gjithë. Kështu që ju nuk bëni gjë tjetër

veçse demaskoni vetveten në sytë e të gjithëve. Nuk mund të fundoset e vërteta, kot e keni... Ju shpifni për sterrën, sepse s'keni fuqi të flisni për atë që jemi mbledhur.

Mustafai ja ktheu: — Mirë e thatë, nuk mund të fundoset e vërteta. Unë gjithnjë kam besuar dhe do të besoj në këtë fjalë të urtë të popullit... Dhe prandaj po i theksoj të gjitha këto, që të jemi sa më afër së vërtetës. Por, meqë erdhi fjala dhe po na akuzoni, i nderuari bej, a mund të na thoni, pse vendosët aq papritur, që ta transferonit mbledhjen tek Shpella e Ariut?

— Sepse më zunë krizat, e thashë një herë!

— Meqë njiheni si diplomat dhe politikan, nuk është mirë të prishni gjakun kaq shpejt... Kur u nisët për këtu, pse e dërguat në qytet Reufin?

— Që të mos muntohej mjeku kot... ja pse! Ju mjafton kaq?

— Një dredhi sa e zakonshme aq dhe e padobishme, bej, e cila jo vetëm s'ju nderon, por as që ju shpëton.

— Pse, atëhere, sipas mendjes suaj të ndritur?

— Jo sipas mendjes sonë, por sipas fakteve.

— Hë!?!.. Atëhere ne nuk na mbetet gjë tjetër veçse të vihemi përballë fak-te-ve tuaja!

— Mirë, efendi, nuk bëni keq... Juve kaluat një darkë të këndshme mbrëmë, në vilën e kolonelit fashist Adriano... Ç'patët, bej, pse po nervozoheni? Mos e humbisni durimin, ju lutem. T'ju them të drejtën, më pëlqeu kur ju qeshët me sarkazëm, kryqëzuat duart dhe u krekosët si i fryrë në pendë... Ndoshta ju vjen çudi se si është e mundur të merren vesh lidhjet e tua aq të fshehta me fashistët? Nuk është faji ynë. Populli... Ju, pasi pitë verë dhe hëngërt pula të pjekura në orët e vona të natës, bëtë dhe planet për sot. Koloneli, sipas udhëzimeve të fundit të eprorëve të tij, ju urdhëroi që ta transferonit këtë mbledhje sa më afër qytetit, dhe konkretisht tek Shpella e Ariut. Jo për gjë tjetër, por, po të dështonit ju, ne të gjendeshim nën zjarrin e fanterisë së zotit Adriano...

— Të tilla shpifje monstrooze të makinacioneve të bollshevizmës kam ndeshur dhe herë të tjera, kështuqë nuk pres trëndafila nga banditë si ju..

— Pra, meqë dështuat në shpërnguljen e mbledhjes, nisët për në qytet Raufin, i cili, me anë të një ndër-lidhësi të caktuar prej jush, duhej të vinte në dijeni kolonel Adrianon, por..

— Djalosh, kot mundohi të turbulloni dhe të qorrollepsi mendjet e njerëzve me gjepura të tilla, se s'keni për të nxjerrë asgjë në dritë.

— Mirë, e pranojmë... Minush, silleni atë mikun që ta shohë vetë beu.

Minushi doli nga turma. Pas tij doli një mesoburrë i veshur qytetarshe dhe me një kasketë në kokë. Minushi e shpuri pranë Mustafait. Fytyra e njeriut me kasketë kish marrë pamjen e meitit. Ai dridhej sikur e kish zënë ajo punë dhe vështronte gjithnjë majat e këpucëve të pluhurosura. Ai kërcitte gjithnjë kyçet e gishtrinjeve. Mustafai e nuate atë krijesë të vajtueshme dhe bëri buzën në gaz. Nafuz beu sepse kërciti dhëmbët dhe duart ju mbyllën fort grusht. Suita e tij, në siklet e sipër, kush më shpejt e kush më vonë, të gjithë bënë nga një lloj lëvizjeje, secili sipas mënyrës së tij. Pas tyre, tutje dhe të shpërndarë, siç ishin, sejmënët rrinin si qiri dhe vështronin me sy të ngrirë.

Mustafai ju drejtua njeriut me kasketë

— Cila ishte detyra që ju kish ngarkuar beu?

Heshtje e thellë.

Mustafai: Flisni, flisni...

Nafuz beu: Nuk janë të gjithë njerëzit të pacipë. Ç'të flasë, të shpifë si ju, të gënjejë?

Mustafai: Jo. Askush nuk e shtyn të shpifë dhe të gënjejë. Le të thotë vetëm të vërtetën... Flisni, mos kini frikë. Kam bindjen se jetën tuaj e merr përsipër i gjithë populli që ndodhet këtu... Apo e kam gabim, vëllezër?

— Jo s'e ke gabim, — ngriti zërin dikush. — Ai,

po qe se është burrë, le të flasë si i ka hije, se do vdes unë më këmbë të tij.

— Ashtu, ashtu!

Nafuz beu: — Për shpifësit nuk ka duar të sigurta! Një drithërimë e re, e fortë e përshkoj trupin e njeriut me kasketë.

Një zë: — Fol, ore, derdimen, po qe se të dhimset koka!

Një zë tjetër: — Po qe se s'i dhimset koka, le të flasë! Heshtja është flori!.

Nafuz beu u çkërmit. Për asnjë çast nuk ja shqitte sytë njeriut me kasketë. E shikonte dhe gjithnjë fërkonte buzën e poshtme me dhëmbë, aq shpesh dhe fort, saqë ajo nuk arrinte të mbushej përsëri me gjak.

Kasëmi: *Nafuz bej* kini durim gjer në fund... Sa ju pagoi *beu* për detyrën e ngarkuar?

— Tre napolona...

Mustafai: — Mëkatë. Pak e ka vlerësuar zotëria e tij shërbimin që do t'i bënit... Dhe cila ishte detyra juaj?

— Të... të njoftoja kolonel Adrianon për... për gjithshka do më ngarkonte një i besuar i *Nafuz beut*... Më besoni... më besoni që vetëm kaq di!.. Gjë tjetër nuk di!... As qëllimin... Më besoni që vetëm kaq di!... Gjë tjetër nuk di!.. As qëllimin... Më besoni, kam fëmijë!.

Nafuz beu: — Unë protestoj! Këto janë metoda fashiste! Kurrë nuk do ja delni mbanë! Mua më njohin, më njohin të gjithë! Të gjithë e kanë të qartë se si po robëtohem për këtë popull të vuajtur!.. Le të flasim ata që më njohin!.. Fol, more Abaz! Ti më njeh mirë, se dera ime të ka rritur me të gjitha të mirat...

Abazi: — E di vetë perëndia që është një dhe shoq s'ka, efendi se si më keni mbajtur dhe se si shpëtova i gjallë dhe unë nga ajo sterra...

Nafuz beu: — Fol ti, Sherif!.. Ti, Safet... Ti, Rushan!.. Ti... Hë, flisni, flisni!..

Një zë: — Ç'të flasim, a na foltë hoxha në rrëzë të veshit...

Nafuz beu: — Hëm!.. Pse, ore, të gjithë filluat...

Të gjithë do të heshtni? Të gjithë do përkrahni shpifjet e banditëve?!

Mustafai: — Gabohesh si gjithnjë, Nafuz bej... Jetën dhe veprimtarinë tonë e ushqejnë dhe e udhëheqin idealet shumë më të larta nga ç'mund ta merrni me mend.

Nafuz beu: — Hë, keni kurdisur ndonjë marifet tjetër?

Mustafai: — Marifetet i kanë rënë për hise palës suaj. Ne nuk do bëjmë gjë tjetër veçse të themi të vërtetën. Natyrisht, me aq sa dimë dhe vetëm për ato që dimë. Populli, pastaj, le t'i vërë ato në kandar dhe le të vendosë për anën që duhet të mbajë dhe rrugën që duhet të ndjekë. Asnjë lloj kërcënimi apo shantazhi nuk kemi ndërmend të bëjmë për tmerret e luftës apo të vëllavrasjes. Drejtësia popullore le të vendosë.

— Djalosh, mbamani mend mirë, — tha Nafuz beu. — unë kurrë dhe asnjëherë nuk kam qenë nën urdhëra padronësh; aq më pak padronësh fashistë. Dihet prej të gjithëve pse i vuajta sukseset e emigracionit të zi.

— E zëmë për një çast se «vuajte» këto «kusure» ngaqë ishe kundër Zogut. Kështu?.. Mund të na thoni tani, pse, kohë përpara pushtimit fashist të tokës sonë, u krijua në Itali Komiteti «Bashkimi Kombëtar», anëtar i të cilit ishit dhe ju? — tha Mustafai.

— Dihet, për liri të vërteta demokratike, kundër regjimit zogollian...

— ... dhe pro pushtimit fashist, apo jo?

— Pushtimin fashist e kam përkrahur po aq sa kam përkrahur dhe regjimin e Zogut!

— Për fatin tuaj të keq, dokumentat flasin krejt ndryshe, Nafuz bej. Ja se ç'deklaroi muajin e kaluar kryetari i Komitetit tuaj, Mustafa Kruja, në gazetën «Rojë kombëtare»: «Tue u pështetun në përkrahjen e Italisë fashiste, mund ta shpëtojmë ne popullin tonë». Kjo deklarata s'ka nevojë për komente, se e tregon fare qartë vijën politike të «Ballit Kombëtar».

— Unë nuk quhem Mustafa Kruja! Dhe gishtrinjtë e dorës nuk janë të njëlojtë.

— Ashtu vërtet, po mos harroni se ushqehen me gjakun e të njëjtit trung. Jo më kot ishit anëtar i «Bashkimit Kombëtar», dhe tani anëtar i Komitetit Qendror të «Ballit Kombëtar»; se vitin e kaluar ja ndërruat emrin, de, organizatës suaj, kurse platforma mbeti po ajo: shitje e interesave të popullit dhe të atdheut tek fashizmi i zi...

— S'është e vërtetë! Ju po spekuloni me emrin e mirë të «Ballit Kombëtar»!

— Do ishte më mirë të thoshit se tani ju pregatiti fashizmi për të shkallmuar Lëvizien tonë nacional-çlirimtare.

— Po e them dhe një herë: me fashizmin kam po aq lidhje, sa kam pasur dhe me Ahmet Zogun!

— Me Zogun mbase ke pasur ndonjë grindje për çështje ofiqi, por me fashizmin s'ke asgjë për të ndarë. Bile, menjëherë posa thundra fashiste shkeli tokën tonë, ti i dërgove telegram urimi Musolinit që nga Gjeneva...

— Akoma do vazhdoni të shpifni?

— Jo, ende do të vazhdoj të them të vërtetën. Ky telegram është botuar pikërisht në gazetën që financohet dhe kontrollohet drejtpërsëdrejti nga ju. Nuk ju besohet? Nejse, jua do puna... Ja: «Po mësojmë me gëzim e mirënjohje konfirmimin e independencës sonë në formë të bashkimit personal me Italinë. Si, nuk ju besohet akoma? Doni gazetën?»

— Unë nuk kam nënshkruar kurrë telegram të tillë!

— Jo vetëm, së bashku dhe me dy kolegët e tu...

— Ëhë... po... ka një keqkuptim në këtë mes... Më është vënë emri pa dijeni në atë telegram...

— O, dhe ju heshtët përballë një falsifikimi të tillë, falsifikim, i cili ju vë damkën e tradhëtisë ndaj atdheut?

— S'kisha ç'bëja... Heshta për hir të interesave më të larta që na bashkonin...

— Natyrisht, kur njerëz të tillë udhëhiqen nga aleanca e shenjtë me fashizmin, mund të gëlltitin fare lehtë damkën e tradhëtisë.

— Ju këshilloj të mos i lëshoni më fjalët pa qira, djalosh! Asnjë akt tradhëtie nuk mund të përbëjë falsifikimi!..

— Po nënshkrimi i një protokollit me kryekomandan-tin e forcave të pushtimit, me anën e të cilit merret për-sipër shtypja e Lëvizjes nacionalçlirimtare, që si e si t'u jepet fashistëve dorë e lirë veprimi dhe nënshtrimi, a thua se nuk përbën ndonjë akt tradhëtie?

— Varet si ta kuptosh, unë nuk kam nge të merrem me hamendje të krisurish!

Mustafai hapi çantën përsëri.

Nafuz benë e përshkoi një valë e re mornicash të ftohta. Ndjeu se po i dridheshin leqet e këmbëve.

Mustafai: Ky është një dokument i pabotuar në ndo-një gazetë, sepse është tepër sekret, ju e dini vetë; pra-ndaj s'keni faj të vjeroseni dhe të çuditeni njëkohësisht se si na ra ndër duar. S'ke ç'bën.

Dëgjoni vëllezër!

«Protokoll nderi

Shkëlqesisë Dalmazzo

Komandant epror i forcave të armatosura të Shqipërisë.

Për të mos lënë vend për asnjë keqkuptim në lidhje me përmbajtjen e marrëveshjeve ver-bale që u arritën mbi gjendjen e Shqipërisë ju-gore, e quajmë të nevojshme që, me anën e këtij protokollit, të vërtetojmë me shkrim de-tyrimet që kemi marrë kundrejt shkëlqesisë suaj...»

— Nuk jam përpara gjyqit këtu! Nuk jam vënë në bankën e të akuzuarit këtu!.. Nuk lejoj ndërhyrje për-çarëse dhe shpifje banditësh!.. — ulëriu Nafuz beu.

Mustafai: Është vonë, bej, është tepër vonë...

Nafuz beu: Fshatarësia është mbledhur këtu me kër-kesën time dhe. .

Mustafai: —... dhe, siç ka pohuar dhe vetë koma-nda e Forcave të Armatosura italiane në Shqipëri, ju,

Nafuz bej, keni pasur sukses të madh në shetitjet tuaja propagandistike, antikomuniste. Domethënë antikombëtare, antinacionalçlirimtare. Por kjo i përket së kaluarës, Nafuz bej. Se një herë e dy herë vete shtëmba në krua, thotë një fjalë e popullit, një herë zuri buçja lepur...

— Rrofshin bijtë tanë!..

— Rroftë Partia Komuniste Shqiptare!

— Urraaa! Urraaa!..

— ...!

Lugina u ndez si asnjëherë gjer më atëhere. Jehona e atyre zërave aq të fuqishëm e të bashkuar si kurrë ndonjëherë, të harmonishëm, oshëtinte anembanë luginës, ngjitej e ngjitej drejt majave më të larta drejt qiellit të qëruar pranveror, bashkohej me zhurmën e valëve të lumit, shkrihej e bëhej njësh me të dhe rrëshqiste tejmbanë hapësirës së gjelbëruar. Përhapej, përhapej, përhapej...

Nafuz beut, si i çakërdisur e me sy të zgurdulluar, po i bëhej sikur, papritur e pa kujtuar u gjend buzë greminës së një vullkani të përbindshëm, i cili po e përpinte nëpër honin e vet gjithnjë në thellim, gjithnjë në zgjerim, gjithnjë në rritje. Zhurma e tmerrshme e llavës së atij vullkani aq të paparë në jetën e tij, sa s'po e çmendte. Zuri veshët me duar për një hop, mbylli sytë e mjegulluar dhe, në çast, si kurrë ndonjëherë, provoi atë rodhanin, i cili po ja shtrëngonte zemrën si darë.

Të gjitha planet që kish bërë, të gjitha fjalët e goditura që kish përgatitur me aq kujdes, të gjitha qortimet e stërholluara që i lëvrinin në shpirt, tani po i dukeshin fare të zbrazta, të zbeta dhe krejt të paaftha ndaj atyre vështrimeve të ngarkuara me helm, ndaj asaj llave flakëruese, plot urrejtje.

«Hë, e shikon, apo jo? — ju bë sikur dëgjoji një zë. — E, pra, ata që gjer dje të bënin temenara dhe e vështronin gojëkuçur hijen tënde, sot s'e paskan për hiçgjë të shkelin mbi ty!»

«E kotë, e kotë çdo përpjekje...» — tha me shpirt të drobitur, ndërkohë që gjithshka po i shembej para syve.

— Nisemi! Nuk kemi ç'bëjmë më në këtë kaos banditësh! — thirri me një histerizëm të paparë Nafuz beu. Fjalët e tij, veç suitës përreth, askush nuk mundi t'i dëgjonte në atë gjënim të popullit. Kishte filluar kënga.

*Shqipëria brigje-brigje
ka vendosur të luftojë...*

buçiti në një vend kënga:

*Shqipëtari të luftojë,
veten mos ta turpërojë,
me gjoks vendin ta mbrojë
dhe me gjoks të qëllojë...*

jehoi në një vend tjetër.

*Armë luftime ku do gjejmë?
Fashistëve t'ua zemë,
mitraloza me tri këmbë,
o djem t'i marrim me dhëmbë...*

u dëgjua edhe në një vend tjetër, duke e mbushur gjithë luginën me një oshëtimë bubulluese, që vinte nga të gjitha anët. Ajo kryqëzohej dhe përhapej e rritej si një tallaz valë-valë dhe e fortë, duke u përzier me shushurimat e kristalta të lumit të rrëmbyeshëm. Grykat e luginës dhe majat e larta e të thepisura të veshura dhe ato në ar, e përcillnin në të katër anët dhe larg, tepër larg jehonën e atyre këngëve të pakënduara ndonjëherë, që lindën atë ditë të nxehtë maji...

Mustafai hipi mbi trugun e një lisi të prerë. Zemra po i gufonte. Ata që e vunë re, i ndërprejnë përnjëherësh dhe këngët dhe bisedat e zjarrta.

— Shokë!.. Vëllezër!.. — nisi të fliste Mustafai. Zëri po i dilte i ngazëllyer dhe pak si i emocionuar, por pa e humbur tonin e zakonshëm kumbues e burrëror.

— Vëllezër!.. Aksioni i madh i ballafaqimit gojor

porsa mbaroi... Tani e ka radhën historia për ngjarjen në këtë luginë. Diçka tjetër desha t'ju them... Pikërisht këtu, ku mbaroi ballafaqimi gojor, nis një ballafaqim tjetër më i madh, shumë më i vështirë, ballafaqimi me grykën e pushkës. Se vetëm gryka e saj di t'i zgjidhë përfundimisht fatet e popullit... Ja ku jemi, gati për nisje. Radhët tona janë të hapura për të gjithë, pa asnjë dallim... Kush dëshiron le të urdhërojë, vëllezër!..

Mustafai kish dëshirë të madhe të thosh dhe nja dy fjalë, por ju bë e pamundur, se tamam atë çast u ndez një gjallëri e paparë gjer më atëhere në tërë luginën. Të paktë ishin ata, të cilët qëndronin të ngrirë, si mbi gjemba apo të shushatur, dhe nuk merrnin pjesë në atë gjallëri dhe lëvizje aq të ethshme, që dallgëzohej dhe përplasej kryq e tërthor luginës. «Ku është çeta?... Ku ndodhen shokët e çetës?...» —nisi të gumëzhinte lugina.

KAPITULLI I GJASHTËMBËDHJETË

Xhelua e kishte humbur mendjen pas gurgullimës që po shkaktonte paguri i mbushur në ujin e kristaltë të burimit dhe as që i dëgjoji hapat e lehta që ju afruan aty para hundës. Vetëm kur dëgjoji atë «mirëmëngjez» disi të ndrojtur ai e lëshoi pagurin pa vetëdije, ngriti kokën rrëmbimthi e, po ashtu pa vetëdije e shpuri dorën në mekanizmin e shkrepjes së patickës së shkurtër. Po kur pa se para tij qëndronte një vajzë këmbëzbathur, me një fustan dalë boje dhe një triko leshi shumë të vjetëruar, Xhelua e ndjeu veten të turpëruar dhe u mundua të shfajsohej, duke buzëqeshur vesh më vesh, sido që po e shihte për të parën herë atë vajzë.

Hoqi dorën si me marifet nga mekanizmi i shkrepjes, bëri sikur rregulloi armën e hedhur krahëqafë dhe vështrroi për një çast pagurin që po notonte në ujin e burimit, i skuqur nga turpi.

Ai i hodhi një sy vajzës. Ajo po buzëqeshte akoma.

— Ç'je ti, partizan? — foli e para vajza me zë të ulët e të ndrojtur.

— Po.

Vajza qeshi me naivitet.

Xhelos nuk i pëlqeu ajo mënyrë të qeshuri, prandaj u mvrejti menjëherë.

— S'kam parë partizan kaq të vogël — tha vajza duke qeshur. — Sa vjeç je? — e pyeti.

— Gjashtëmbëdhjetë — gënjeu djali, pa guxuar ta shikonte në sy.

— Ou, s'ma ha mendja. Ti dukesh si nja dhjetë-dymbëdhjetë vjeç, jo më shumë.

— Ashtu të duket, por i kam nën lëkurë unë, se kam vuajtur shumë — foli pa dëshirë Xhelua.

— Ke rënë në luftim ndonjëherë?

— U, pse njëherë, a!

— Ke vrarë ndonjë ushtar italian?

«Si shumë hesape na kërkoka kjo!» — tha me mendje Xhelua, ndërkohë që mori në duar paguret dhe u ngrit të ikte. I erdhi shumë rëndë që ajo i bëri pikërisht atë pyetje, e cila e mundonte aq shumë Xhelon.

— Të jesh partizan, nuk domethënë domosdo të vrasësh — u përpoq t'i shmangej pyetjes ai. — Do vijë edhe ajo ditë. Pastaj, unë kam tjetër punë në çetë.

— Pse, me se merresh ti në çetë?

— Ëhë, është punë për Zylalin ¹⁾ kjo — buzëqeshi Xhelua. — Ditën e mirë!

— Prit, do vij dhe unë.

Xhelua rrudhosi vetullat pis të zeza.

— Ku do vish ti?

— Atje, në çetë. Do bëhem partizane.

Xhelua çakërriti sytë nga habija dhe po e shikonte vëngër.

— Ti partizane?!

— E, pse? — foli me serjozitet vajza.

Xhelua rrudhi buzët dhe ngriti supet.

— Ne s'kemi asnjë vajzë partizane në çetë — foli si me vete pas një hopi.

— Nuk do më pranojnë, thua? — e pyeti ajo me një farë ankthi, tek ju afrua fare pranë.

Djali e shikoi si me dyshim, nga koka te këmbët dhe bëri disa hapa prapa.

— Nuk e di — tha pastaj, duke tundur kokën me

---

1) = një shaka popullore; pendohet kur s'duan të tregojnë të vërtetën.

mosbesim. Por aty për aty ju kujtuan fjalët e komandantit Kasëmit, i cili thoshte herëpashere se dyert e çetës ishin të hapura edhe për gratë e vajzat një lloj si dhe për burrat. — Mbase të pranojnë, ku di unë — foli me një pasiguri të theksuar. — Nga je ti?

— Ja, nga katundi i këtushëm.

— Pse do të vish partizane? — e pyeti ai gjithë seriozitet. — S'ke njeri në shtëpi?

— Fshatin e dogjën. Dua të luftoj.

Partizani e vështrroi vajzën një copëherë të gjatë në dritë të syve. Ajo, as që i lëvizi qerpikët, sikur deshte, në këtë mënyrë, të bindte Xhelon.

— Nuk ke frikë të bëhesh partizane? — e pyeti Xhelua, tek po e maste me vështrim nga këmbët gjer te koka.

— E pse të kem frikë? — ja pat fët e fët vajza.

«Mos është ndonjë spiune kjo lanete?» — pyeti vetveten Xhelua, me sytë përdhe.

Nëpër mendje nisën t'i vërtiteshin lloj-lloj mendime e biseda nga më të ndryshmet që kishte dëgjuar gjer ahëre, goftë nga Kasëmi goftë nga partizanë të tjerë.

— Për në çetë je nisur tani?

— Po. Do më shpjesh?

Xhelua u mendua pak.

— Mirë. Ec përpara.

Vajza mori udhën që i tregoi ai, kurse vetë priti deri sa ajo u largua nja dhjetë hapa e, për çdo të papritur, e hoqi armën nga krahëqafë dhe e hodhi në njerin sup. Xhelua u nis pas saj.

Vajza ktheu kokën prapa dhe u ndal ta priste.

— Keni dyfegje tepër në çetë? — pyeti.

— Gjë që rregullohet.

— Të të ndihmoj? Nemi mua paguret.

— Faleminderit, i mbaj vetë.

— Si të quajnë?

— Xhelal, po më thërresin shkurt — Xhelo. «Drea o punë, po na bëhet çeta me vajzë!» — Po ti, si e ke emrin.

— Melaize, por më thërresin Melo.

«Si puna ime» — mendoj Xhelua dhe i mbajti këmbët kur u gjend katër pesë hapa larg vajzës që po e priste.

— Ikë, drejt — i tha.

Gati gjysmën e rrugës që u kishte mbetur gjer në vendndodhjen e çetës ata e bënë thuase në heshtje. Kur arritën rrëzës së qafës, Xhelua i tha Melaizes:

— Tashti ti rri këtu dhe prit. Vij unë të të marr — dhe mori të ikte, po vajza e vështroi me habi dhe ja priti:

— Pse të mos vemi bashkë?

S'ke ç'bën, ka rregulla në çetë — i tha duke u përtypur dhe nisi të ngjitej drejt shpatit, nëpër një bokërrim të thepisur e të mbuluar nga ullinj të shumtë.

«Xhelo mavria, pse nuk kalove rrëzës së qafës, më anën tjetër, që të humbasësh dhe gjurmët!?» — Ashtu me shumë marifet, i hodhi një sy vajzës. Ajo i kishte kthyer shpinën dhe po kundronte fushat që shtriheshin poshtë luginës. — Nga m'u faneps kjo dreq mua, mor jahu! Ja, ajo mbase kaq pati hall, sa mori vesh se ku ndodhej çeta dhe, posa që t'i humbas unë nga sytë, t'ja shkeli vrapit!..»

U kthye dhe, me tërë atë vrull, me të cilën e ndihmoi e tatëpjeta thikë, u gjend pranë vajzës sa mbyll e hap sytë.

— U ktheve të më marrësh? — e pyeti ajo, duke u kthyer me vrull nga ai.

— Jo, jo por... pse ta ha kot së koti gjithë këtë të përpyetë, gjersa shokët e çeta janë në tjetër drejtim... — ja ktheu rëndë, rëndë vajzës, dhe mori në të djathtë, rrëzës së qafës.

Xhelua arriti në majë të qafës duke gulçuar. Nuk e ktheu kokën as majtas e as djathtas, po drejt e në pikën e vrojtimit e mbajti frymën.

— Ku është komandanti? — pyeti ndërkohë që mezi mbushej me **frymë**.

— Ç'e do, ç'ka ndodhur? — i tha duke hequr nga veshët kufjet e radios marrëse-dhënëse Tafili.

— Ku është? — përplasi këmbën në tokë Xhelua.

— Nga pozicionet e zjarrit ka dalë, po ç'do?

Xhelua lëshoi paguret për tokë dhe ja mbathi gati me vrap.

Komandanti i çetës, Kasemi, pasi kishte biseduar e pat qeshur me partizanët, të cilët vazhdonin të qëndronin në gatishmëri të plotë, nëpër pozicionet e zjarrit që i kishin zënë aty nga mesnata, ishte hequr pak prapa, qe ulur e mbështetur pas trungut të një ulliri dhe po vazhdonte të shkruante në ditar:

«U deshën vetëm pak javë që ushtria fashiste e pushtimit të nxirrte, nga ana e saj, fytyrën e vet të vërtetë prej bishe e të bashkëpunimit me «Ballin Kombëtar», duke përgatitur të ashtuquajturin «operacionin pastrimi» dhe në krahinën e Mallakastrës, ku, si në gjithë Shqipërinë, flakët e revolucionit po rriten e po rriten. Nën kujdesin e Partisë komuniste, banorët e krahinës po shpërngulen nëpër pika të sigurta, që t'i shpëtojnë këtij operacioni ndëshkimor... Jemi në pritje të pararojës, ose më sakt të detashmentit të zbulimit të divizionit «Parma» të korparmatës së 25-të italiane, së cilës i është ngarkuar ky operacion ndëshkimor...»

— Hë, partizan Xhelo, ç'kemi? — ngriti kokën Kasemi, duke i buzëqeshur djalit me përzëmërsi, po, kur vuri re fytyrën paparure dhe gjoksin që po i punonte me vërtik, Kasemi mori përnjëherësh pamje serioze dhe puliti qepallat disa herë radhazi.

— Shoku Kasem, tek burimi takova një çupë. Ajo kërkon të vijë në çetën tonë. Dua të bëhem partizane, më tha, dhe m'u qep prapa...

— Ku është? — ja preu Kasemi.

— E lashë atje poshtë.

— Pse?

Xhelua ngriti supet, pa ditur ç'të thoshte.

— Unë nuk e njihja atë...

Kasemi u ngrit duke qeshur.

— Shko, shko merre — i tha duke i rrahur shpatullat e pakta.

Xhelua ja shkeli vrapit tatëpjetë ullishtes.

Kasemi u ul në gjunjë, mori bllokun e, pasi shënoi datën, vazhdoi të shkruante:

«Natën që shkoi e gëdhim në katundin F., ku, pas shumë peripecish që po na shkaktonte reaksioni dhe kolona e pestë, u arrit në formimin e këshillit nacional-çlirimtar. Ky qe një sukses i madh, që përfundoi pas një pune dhe përpjekjesh mjaft të lodhshme... Fundi, si domos (mbledhja u mbyll kur zbardhi dita), ishte mjaft gazmore: «Mirë, tha njëri, ne tani ngritëm këshillin; po me vulën, e me atë stemën e fashizmit, ç'do të bëhet?» «Dre, dre — ja priti xha Xhaferi. — Pse, ore, Zylo për këtë qenke merakosur ti? He, more, se po ja bëjmë dermanin dhe asaj. Po e marr t'ja var atij maçokut tim se, mashaallah, sa një dash e kam». Qeshën të tërë megjithë shpirt me atë shaka të plakut.

Kasemi e mbylli bllokun dhe e futi në çantë. Në të majtë dëgjoi zhurmë këmbësh.

Ishte komandanti i skuadrës së zbulimit, Abedini, i cili po vinte drejt tij me ngutje.

Komandanti i çetës brofi në këmbë. Abedini i mbajti këmbët një hap larg Kasemit. Balli i qe mbushur me bulëza djerse dhe fytyra e qafa i avullonin.

Ndërsa Kasemi u bë gati ta pyeste, Abedini i raportoi me një frymë:

— Fashistët po vijnë, u futën në grykën e Dafinave, janë me triçikla dhe maqina të tjera...

— Më në fund! — belbëzoi si me vetë Kasemi, me vështrimin të tretur nga xhadeja. Pastaj i hodhi dorën në sup shokut duke i thënë: — Në rregull, Dinë, tani zini vendet dhe sigurohuni mirë. — Mori belxhikun, çantën dhe u nis me të shpejtë e në drejtim të kundërt me atë të Abedinit, nëpër pozicionet e zjarrit.

— Gati, shokë, erdhi çasti. Hë, xha Bato, qysh ma ke syrin e pushkës? — pyeti plakun kur u gjend në nozicionin e tij.

— Na hëngri kjo e pritur — ja ktheu pa qejf Batua, duke ngjeshur me nge duhan në çibuk.

— Mos u mërzi — qeshi tjetri, — se kështu e kanë prit. Ja, erdhi sahati i dasmës.

— U dukën gjësendi, a?

— Po, po vijnë. Kujdes, ruaju mirë. Kështjellë e keni bërë pozicionin, bukuri. Vetëm kujdes, mos diini mbi gurët.

Pasi kaloi në gjithë pozicionet e zjarrit, Kasëmi u kthye në pikën e vrojtimit. Aty gjeti dhe Xhelon me vajzën. Ata kishin ardhur me kohë dhe Xhelua po i tregonte asaj se si e gjetën atë radio në një depo fashiste dhe po i kallzonte për punët e shumta që mund të kryheshin me anë të saj. Sa panë Kasemin, ata u ngritën më këmbë.

— Hë, qysh je — i shtrëngoi dorën vajzës Kasemi.
— Ke vendosur të bëhesh partizane, hë?

— Po! — sytë e saj ndritën, kur u gjëndën përballë përzëmërsisë së komandantit.

— Shumë mirë, — tha ai — Shko me Xhelon!

Pak minuta më pas, në qafën e Suferinës të krijohej bindja e thellë se veç poteres së gjinkallave e të harabelave nuk dëgjohej asgjë tjetër.

Qafa, në rrëzë dhe përgjatë së cilës kalonte xhadeja, me atë ndërtimin e vet, shumë a pak në formën e kurrizit të peshkut, ishte një vend i përshtatshëm për partizanët, sepse i lejonte ata të kishin nën kontroll të plotë mbi një kilometër rrugë. Po kështu mund të kontrollohej dhe të mbahej nën zjarrin e partizanëve dhe faqja e përtejme, përballë pozicioneve. Me fjalë të tjera, ajo pikë ku kishin vendosur pritën partizanët ishte e një rëndësie të veçantë strategjike. Dhe pikërisht në këtë prizëm e kishte parë dhe Kasemi qafën e Suferinës, një ditë më parë, kur patën diskutuar për vendosjen e pritës.

Ndërkaq lugina e ngushtë u mbush me uturimë motorësh. Kamionet e mbushur me ushtarë, të cilët mbanin armët midis gjunjëve dhe helmata në kokë dhe që dukeshin sikur po dremitin, ndiqnin njeri tjetrin, me largësi të barabartë dhe shpejtësi mesatare.

— Pararojë i thënshin, se këta qënkan shumë —
tha pa ju drejtuar ndonjë njeriu të caktuar Kasemi.

— Zëre si ta zësh — foli Kasemi pa i hequr sytë
nga kamionët, e sidomos nga triçiklat, të cilët ecnin në
krye të autokolonës.

— Gjer tashti, trembëdhjetë — tha i përqëndruar
Minushi.

— Ja dhe një autobлинд.

— Hë-hë... Ja dhe një tjetër.

— Ç'presim më, motoçikletat po na dalin nga rrezja
e zjarrit!

— Akoma jo — belbëzoi Kasemi. Ai ndiqte me kuj-
des lëvizjen e autokolonës. Papritmas u ngrit: — Zjarr!
— thirri me sa zë kishte.

Hapja e zjarrit në një mënyrë aq të papritur dhe prej
shumë drejtimesh i tmerroi ushtarët italianë. Në krye të
dukej sikur ata e humbën toruan dhe nuk po u mbetej
tjetër gjë veçse të ngrinin duart, por nuk ndodhi tamam
kështu. Befasia është arma më e fuqishme dhe njëkohë-
sisht më finokja për arritjen e një qëllimi të caktuar.

Kush më shpejt e kush më vonë, autokolona që-
ndroi. Aty këtu pati nga ata që nuk arritën as për t'u
ngritur nga stolat.

Ushtria fashiste zuri vend anash kamionëve dhe ju
përgjegj zjarrit pa humbur kohë. Të tjerë u rrafshuan
përgjatë kanalit, anës xhadesë.

Si e gjithë ushtria, dhe dy autobлиндët i drejtonin
grykët e zjarrit në të gjitha drejtimet. Por predhat nuk
bënin gjë tjetër veçse humbisnin në dheun e faqeve
të kodrinave.

— Sa ke vënë në çengel, Bato lumi? — e pyeti
Abazi.

— Dy, dy gjer më tashti. Ky i fundit që i majmë.

— Të qoftë hallall. Unë asnjë.

— S'ka gjë, jo. Ti mos i mbyll sytë kur e shkrep,
dhe preje frymën fare atë çast...

— Oooh!...

— Ç'pate, Baze? — Batua u kthye vetëtimthi andej nga i erdhi rënkimi i zgjatur.

— Oh!... U godita në sup... o në sup o në krah... Nuk po e kuptoj dot... Dhe po e shtrëngonte fort supin, me nofulla të tendosura.

— Duro se e lehtë duhet të jetë. Xhvishu dhe lidhe plagën me ndonjë rreckë. — Të të ndih?

— Jo, vazhdo andej ti.

Batua nisi ta rrafshonte shënjestrën me thepin. Pas pak bëri shkrepjen.

— Baze!

— Hë.

— Vajti në esfel të gomarëve dhe një.

Abazi mezi po e duronte dhembjen që sa vende dhe i shtohet.

— Të lumtë ajo dorë.

— Mbahu.

— Jepi.

Zjarri vazhdonte nga të dy palët.

Dy aeroplanët rrëshqitën ulur përmbi qafën e Sufferinës dhe e lanë atë pas. Xhelua dhe Melaizja po i ndiqnin me sy. Kur aeroplanët u larguan shumë në drejtim të Jugut dhe ngjanin si dy njolla të zeza, Xhelua i tha vajzës:

— Po kthehen.

Dhe ashtu ndodhi vërtet. Të dy gjuajtësit, të cilët pak më parë ngjanin si dy njolla, tani nisën të zmadhohen dalëngadalë, derisa u shfaqën në format dhe trajtat e tyre më të qarta.

— Kujdes, ka të ngjarë të mitralojnë tani në kthim — porositi Kasemi.

Ashtu ndodhi: — Me t'u gjendur plotësisht sipër qafës, të dy aeroplanët vollën breshëri të gjatë mitralimi; predhat e tyre hidhnin përdhe gjethe e degë ullinjsh dhe përplaseshin në dhe me ca paf-pufe të dëndur, duke ngritur përpyetë copëza e grimza dheu. Tamam në atë çast ushtria italiane shpërtheu sulmin në qëndër të qafës.

Si përgjigje, partizanët dëndësuan akoma më tepër zjarriin.

«Tani mund të na nxjerrë nga situata vetëm kundërsulmi» — mendoi Kasemi, ndërkohë që lëvizte gishtin dendur e më dendur me mekanizmin e shkrepjes së belxhikut. Doli nga pozicioni dhe thirri:

— Para partizanë — dhe i pari ju vërsul faqes së thepisur të qafës së Suferinës. — Para partizan!

Partizanët u ngritën vetëtimthi nga pozicionet, i lanë ato dhe vrapuan përballë kundërshtarit që po përpiqej të ngjitej përpjetë faqes së kodrës. Brezi i dytë i partizanëve filloi ta ngushtonte darën e zjarritë, gjë që e tmerroi kundërshtarin. Kjo ishte një taktikë elastike e çetës që i hutoi dhe i çoroditi së tepërmi udhëheqësit me akademi të ushtrisë armike. Si të bënin për të dalë nga ai kurth, nga t'ja mbanin? Të kthëshin prapa dhe t'ja mbathnin nga sytë këmbët? Ishte tepër vonë; vdekja ishte e afërt. Të bënin një provë të tillë në të majtë o në të djathtë? Kjo ishte mëse e pamundur; procesi i vdekjes do të shpejtohej shumë herë më tepër; për këtë flitnin mjaft qartë ulërimat e shokëve të tyre, të cilët para ndonjë ore u përpoqën t'u merrnin krahët partizanëve, t'u delnin pas shpine dhe t'i rrethonin e t'i asgjësonin. . . Dhe ishte tamam kjo pamje, me sa dukej, e cila po luante kartën e fundit në atë turmë të çakërdisur e të handakosur të ushtarëve dhe oficerëve të divizionit «Parma», atje, në qafën e Suferinës.

Hëpërhë, udhëkryqi ishte zgjidhur përfundimisht vetëm për kolegët e tyre që ishin rrafshuar e bërë njësh me tokën atë ditë qershori të vitit njëmijë nëndëqind e dyzetetre.